

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 4.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

Bácsatyai Dániel
III. Béla és főpapjai jövedelemjegyzékének
keletkezése és fennmaradása

Kármán Gábor
Bethlen Gábor kommunikációja az Oszmán Birodalommal szemben

Kis Iván
Kaprinai István és a Hunyadiak korának kutatása

Turbucz Dávid
A magyar politikai és katonai vezetés egyes döntései
a második világháború idején

Luka Dániel
Termelőszövetkezeti gazdálkodás a Rákosi-korszakban

Novák Attila
Simon Wiesenthal és a magyar állambiztonság

|||||

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 4.
LXVII. ÉVFOLYAM | SZÁM

|||||

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet
Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 4. szám

TANULMÁNYOK

Bácsatyai Dániel III. Béla és főpapjai jövedelemjegyzékének
keletkezése és fennmaradása 423

Kármán Gábor Török frázissal való írás. Bethlen Gábor politikai
kommunikációja az Oszmán Birodalommal szemben 443

Kis Iván Kaprinai István és a Hunyadiak korának kutatása.
Források és munkamódszer 471

Turbucz Dávid A magyar politikai és katonai vezetés egyes döntései
a második világháború idején. Horthy Miklós kapcsolati hálója 503

Luka Dániel Zárszámadástól zárszámadásig. Termelőszövetkezeti
gazdálkodás a Rákosi-korszakban 521

Novák Attila Simon Wiesenthal és a magyar állambiztonság
(1964–1981) 551

MEGEMLÉKEZÉS

Pók Attila Búcsú Hajdu Tibortól 569

TANULMÁNYOK

III. BÉLA ÉS FŐPAPJAI JÖVEDELEMJEGYZÉKÉNEK KELETKEZÉSE ÉS FENNMARADÁSA

BÁCSATYAI DÁNIEL

THE ORIGIN AND PRESERVATION OF THE INCOME REGISTER OF
BÉLA III AND HIS PRELATES

The income register of Béla III and his prelates is one of the most frequently cited sources used by scholars of 12th-century Hungarian history. However, the 16th-century codex of the register and the latter's context have received very little attention. The study of the codex revealed that, in addition to English history, the editor/copist was primarily interested in exotic subjects, including geographical discoveries and the relationship between Christians and Muslims, topics that were of great interest to the European public at the time the codex was compiled. Béla III's income register is found among texts preserved (in some cases only) by the 12th-century English chronicler, Ralph of Diceto. It is more than likely that the register was part of Ralph's collection of documents. Contrary to earlier opinions, the register is not linked to Béla III's marriage proposals in Western Europe in 1186, but rather to the 1188 Hungarian embassy of Richard Barre, archdeacon of Lisieux, related to Henry II's plans to cross Hungary during his forthcoming crusade to the Holy Land.

Keywords: Béla III of Hungary, Henry II of England, Ralph of Diceto, royal revenues, Crusades

Bevezetés

III. Béla és főpapjai jövedelemjegyzéke az Árpád-kor modern kutatásának egyik leggyakrabban idézett forrása. Ha nélkülöznünk kellene, nem kapnánk egyértelmű és világos képet a korai Árpádok bevételeinek összetételéről,¹ de nem csillant volna fel a reménye a 12. századi Magyar Királyság lélekszámát illető – természetesen rendkívül vitatható – becsléseknek sem.² Nem tudnánk továbbá összehasonlítani III. Béla és a kortárs európai

Bácsatyai Dániel, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Középkori osztály.

- 1 III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev. és jegyz. írta Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp., 1981. 23–26.; Kristó Gyula: A korai feudalizmus. In: *Magyarország története. I–VIII/1–2.* Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1976–1989. I/2 (Előzmények és magyar történet 1242-ig) 1245–1246.; Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története.* Bp., 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17) 55–57.
- 2 Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Szerk. Kovács József. Bp., 1963. 50–53.

uralkodók bevételeit, amelyre a források a francia és az angol királyok esetében adnak módot.³ Az összevetést persze ugyancsak komoly akadályok nehezítik meg. Az első nehézség abban áll, hogy a jegyzékben szereplő összegeket a magyar történetírás nem tartja megbízhatónak: a királyi bevételeket (167 ezer márka, azaz 31 175 kg színezüst) túlzottnak magasanak, a főpapokét pedig a valóságosnál alacsonyabbnak ítéli.⁴ A második nehézséget az jelenti, hogy korszakunkban még a bővebb forrásadottságok ellenére sem alkothatunk teljes képet az angol és francia királyok jövedelmeiről.⁵ Az angol uralkodók a 12. század derekától például egyre többször kíséreltek új, rendkívüli adók kivetésével, amelyek nem jelentek meg a kincstár rendes bevételeit és kiadásait regisztráló tekercsekben (*pipe rolls*).⁶ I. (Földnélküli) János 1207-ben közel 60 ezer fontnyi rendkívüli adót hajtott be alattvalóitól a franciák elleni végeláthatatlan háború költségeinek fedezése céljából, s ha ezt hozzáadjuk az 1199 és 1214 között erősen hullámzó, ám szilárdan emelkedő tendenciát mutató rendes évi jövedelmek átlagához (32 ezer font),⁷ akkor megközelítőleg 138 ezer márkát (29 614 kg színezüst) kapunk. Mindez alig kevesebb, mint a III. Béla-kori jegyzékben szereplő adat, ám valamivel több, mint az ifjabb Barta János és Barta Gábor által elvégzett korrekció után előállt összeg (123 ezer márka, azaz 23 ezer kg színezüst).⁸ Bár biztosat állítani csaknem lehetetlen, az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy nagyságrendi különbség nem volt a magyar és az angol uralkodó jövedelmei között. A *pipe rollokból* hiányzó jövedelemforrások fontosságára világít rá a II. Henrik, majd fiai szolgálatában álló királyi klerikus, Gerald of Wales tudósítása az angol királyi jövedelmek szerkezetében beállt 12. századi változásról:

„... Anglia éves bevétele az angolszász királyok, így az utolsó uralkodó, Westminsteri [Hitvalló] Edvárd alatt 60 ezer márkára rúgott, ahogy a Winchesteri tekercsben [a *Domesday Book*ban] olvashatjuk. II. Henrik idejében azonban olyan sok földet adományozott el a lovagoknak mindkét oldal, tudniillik előbb Blois-i István király majd maga Henrik is, előbb a köztük dúló, majd a Franciaország elleni csaknem szünet nélküli háború miatt, hogy az éves bevételek alig érték el a 12 ezer márkát. Még a legyszerűbb ember számára is felmerülhet a kérdés, hogy II. Henrik és fiai hogyan bővelkedhettek oly sok kincsben oly sok háború közepette. Ezt azzal magyarázhatjuk,

Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002. [2. kiad.] (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 219–222.; Kristó Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In: *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995). Millicentenáriumi előadások*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. 47–51.

3 Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Bp., 1916. 433–434.; Ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993) 435–440.; Kristó Gyula: a Halotti Beszéd és kora. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 30 (1995) 468–469.

4 Kristó: A korai feudalizmus, 1246.; Ifj. Barta – Barta: III. Béla király jövedelmei, 422., 439.

5 Ifj. Barta – Barta: III. Béla király jövedelmei, 437–438.; Robert Bartlett: *England Under the Norman and Angevin Kings (1075–1225)*. Oxford, 2000. (The New Oxford History of England) 175–177.

6 Uo. 165–168.

7 Uo. 176–177.

8 Ifj. Barta – Barta: III. Béla király jövedelmei, 439. A magyar szerzők 80 %-os finomsággal, azaz 186,68 gramm márkával számoltak. Az angol ezüstpénzek ezüsttartalma a korszakban 92,5 %, 1 márka ezüst tehát 214,6 gramm tiszta nemesfémet tartalmazott. *Peter Spufford: Money and Its Use in Medieval Europe*. Cambridge, 1988. 402.

hogy mivel kevesebb bevételre számíthattak, gondjuk volt rá, hogy jövedelmeiket alkalmi forrásokból egészítsék ki, jobban bízva az esetleges, mint a bevett módszerekben. Nem válogattak ugyanis az eszközökben: ha tulajdont akartak megszerezni, leginkább rabláshoz folyamodtak [...]. Azt is meg kell itt jegyeznünk, hogy a német császárnak majdnem 300 ezer márka éves jövedelme van, noha a főpapok birtokolják csaknem az összes várost mind a német, mind pedig a lotaringiai és burgundiai királyságokban. Ez azonban visszafogott összegnek vagy csaknem semmiségnek tűnik a görög császár vagy a szicíliai király bevételeihez és kincseihez képest, mielőtt tudniillik a latinok megsemmisítették volna azokat. Szicília egyetlen városa, Palermo egy év alatt több állandó jövedelmet biztosít a szicíliai királynak, mint egész Anglia az angol királynak.”⁹

Gerald of Wales a másfél évtizedig tartó angliai trónviszály és polgárháború (1139–1154) tényével magyarázza az angol királyok rendes bevételeinek megcsappanását és az alternatív jövedelemforrások szükségességét. Az idézet azonban valami mást is elárul: a korabeli Anglia írástudói és olvasói kétségkívül komoly érdeklődést mutattak az európai uralkodók pénzügyei iránt – e ténynek pedig még jelentősége lesz a későbbiekben.

Ha III. Béla és főpapjainak jövedelemjegyzéke ennyire megkerülhetetlen forrás – még ha a dokumentum értelmezését illetően számos is a kérdőjel –, miként lehetséges, hogy olyan keveset tudunk a jegyzéket fenntartó tárgyról, a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött angliai eredetű kódexről [Bibliothèque nationale de France (= BnF) lat. 6238.] és annak tartalmáról, a kimutatás kézirati kontextusáról? A nemzetközi irodalomban szinte ismeretlen, jelentéktelennek tűnő kódex vizsgálata több szempontból is indokolt. Amellett, hogy az ott megőrzött jegyzék a forrástípus egyedüli képviselője a korszakban – a francia és angol királyi jövedelmek, mint láthattuk, az uralkodói számadások nyomán rekonstruálhatók –, a kézirat tanulmányozása a rejtélyes forrás keletkezésének megfejtéséhez is kulcsot adhat a kezünkbe. A magyar kutatásban már korán, a 19. század derekán felmerült, hogy a franciaországi gyűjteményben fennmaradt kimutatás III. Béla és Capet Margit 1186. évi eljegyzésének köszönheti létezését:¹⁰ a magyar király házassági ajánlatának mellékleteként azt volt hivatott igazolni a jövődöbéli fivére, II. Fülöp Ágost francia király előtt – vagy, mint később több alappal felmerült, II. Henrik angol király udvarában –, hogy Béla fejedelmi módon tud gondoskodni a menyasszony anyagi helyzetéről. Az alábbiakban arra a kérdésre is választ keresünk, hogy a kézirat vizsgálata vajon igazolja-e ezt az elméletet.

A kézirat a magyar történetírásban

⁹ Gerald of Wales: *Instruction for a Ruler. De Principis Instructione*. [Ed., trans. Robert Bartlett.] Oxford, 2018. (Oxford Medieval Texts) (= Gerald of Wales: *De Principis Instructione*) 712.

¹⁰ Szalay László: *Magyarország története*. I–VI. Lipcse, 1852–1859. I. (A nemzet Európába érkezésétől az Arany Bulla alkotásáig) 264. 76. j.

A forrást fenntartó kódexszel való közvetlen találkozás előtt tanulságos áttekinteni, hogy a magyar történetírás miként ismerkedett meg a jövedelemjegyzékkel. A kézirat felfedezése(i) és korai magyarországi fogadtatása híven tükrözik a történeti kutatások ötletszerűségét és a forrásfeltárás szervezetlenségét a 19. század első felében. A jegyzéket 1849-ig öten is „megtalálták”,¹¹ s közülük hárman – látszólag egymás tevékenységének ismerete nélkül – közölték is. Az első felfedező a magyar nemesség soraiba tartoztak, akiket nyugat-európai körutazásaik alkalmával a magyar történelem iránti érdeklődésük könyv- és levéltárakba is elkalauzolt. Idősebb Berzeviczy Albert Volstán (1776–1859), az azonos nevű történész-politikus nagyapjának unokatestvére már egy éve bújta Európa gyűjteményeit, amikor 1819 augusztusa és decembere között a párizsi királyi könyvtárban rábukkant a bennünket érdeklő kimutatás kéziratára.¹² A jegyzék másolatát nyomban elküldte Jankovich Miklósnak, aki már a következő évben, a *Tudományos Gyűjtemény* 1820. évi 6. számában közölte a forrást.¹³ A kommentár következtetlenségei miatt nehéz eldönteni, hogy Berzeviczy vagy Jankovich ismerte-e fel, hogy a 16. század elején írt kódexben megőrzött kimutatás valójában az Árpád-korban keletkezett; a dokumentumot azonban tévesen nem III. Béla, hanem IV. Béla korára keltezték.

Az első szövegközlést 1826-ben egy második, még jobb minőségű kiadás követte, méghozzá ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. A Berzeviczy munkájáról látszólag mit sem tudó újabb felfedező, a Franciaországban többször is megfordult ifjú ügyvéd, Tessedik Ferenc állapította meg – ma is helytálló érvek alapján –, hogy a jegyzék élén álló Béla király valójában III. Bélával azonos.¹⁴ A szöveg 1829-ben harmadszor is megjelent, ezúttal Fejér György *Codex Diplomaticus*ában.¹⁵ A kiadó az eredeti kéziratra hivatkozott, ám átírását komoly hibák terhelik: csak a századfordulón sikerült tisztázni, hogy a jegyzék valójában nem szól a harmincad nevű külkereskedelmi vámról, és a nyitrai püspököt nem ezeregy száz, hanem csupán háromszáz márká ezüst jövedelem illette meg. A három első kiadás közül – sajnálatos, de távolról sem nem meglepő módon – Fejéré kanonizálódott, Endlicher László is innen vette át – igaz, hivatkozás nélkül – Árpád-kori forrásgyűjteményébe, a hibákat azzal tetéztve, hogy a forrás kódexét 12. századiként jelölte meg.¹⁶ A do-

11 Nem lehetetlen, hogy valójában hatan: Jakab Elek szerint a jövedelemjegyzékről már Cornides Dániel (1732–1787) is készített másolatot, erre azonban egyelőre nem sikerült rátalálnom. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I–III. Buda, 1870–1888. I. (Ős-, ó- és középkor [513 Kr. e. –1540 Kr. u.]) 218.

12 Személyére lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. I. 978–979. Nyugat-európai körútjára vonatkozó feljegyzéseire lásd Szádeczky Lajos: Berzeviczy Albert utazásai 1818–1820. *Földrajzi Közlemények* 17 (1889) 286–321.

13 J*** [Jankovich Miklós]: Berzeviczy Albert úr jegyzetei, magyar hazánkat illető, és a külföldi könyvtárakban található jelességekről. *Tudományos Gyűjtemény* 4 (1820) 6. sz. 61–63.

14 Tessedik [Ferenc]: Magyarországot illető kéziratok a Párisi Királyi Könyvtárban. *Tudományos Gyűjtemény* 10 (1826) 12. sz. 97–99. Személyére lásd Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, XIV. 50–51.

15 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud., op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. II. 217–218.

16 *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849. 245–246.

kumentumról az 1820–1830-as években további másolatok készültek gróf Waldstein János¹⁷ és Petrovics Frigyes¹⁸ jóvoltából, ezek azonban nem kerültek sajtó alá.

A következő nemzedék tehát Fejér György hibás kiadásából ismerte meg az Árpád-kor e nem mindennapi forrását. Horváth Mihály történeti összefoglalásának első kiadásában (1842–1846) még nem szerepelt, Szalay László viszont már hasznosította *Magyarország története* című munkájában. Szalay volt az első, aki megfogalmazta azt a ma is elterjedt nézetet, amely szerint a jövedelemjegyzék III. Béla és Capet Margit 1186. évi eljegyzése alkalmából készült; mivel azonban mit sem tudott a kézirat angliai provenienciájáról, ő még úgy vélte, hogy a magyar udvar a III. Béla majdani sógorának, II. Fülöp Ágostnak küldte el a dokumentumot, s ez a tény magyarázza a kimutatás párizsi fennmaradását.¹⁹ Később – 1901-ben – Marczali Henrik is magáévá tette Szalay ötletét; szerinte III. Béla követei e jegyzék révén világosították fel a francia királyt a magyar uralkodó gazdagságáról.²⁰

A millennium történész-nemzedéke friss érdeklődéssel fordult III. Béla uralkodása felé, amelyet az Árpád-kori Magyar Királyság fénykorának tekintettek. A Párizsban fennmaradt jövedelemjegyzék jelentőségét csak növelte, hogy a hazai keletkezésű kútfők alapján igen vérszegény kép rajzolódott ki a külföldi forrásokban tekintélyes, gazdag és kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező uralkodóként feltűnő Béláról. 1900-ban jelent meg az emlékére kiadott reprezentatív tanulmánykötet, ahol az érdeklődő közönség Békefi Remig megbízható szövegkiadásában, faksimile kíséretében tanulmányozhatta III. Béla és főpapjai jövedelemkimutatását.²¹ Ezekben az években néhány pályakezdő ifjú történész személyesen is felkereste a Francia Nemzeti Könyvtárt, hogy ismét kézbe vegyék az őrzőkódexet, s tisztázzák a jegyzék szöveggörnyezetét. Közülük az első, Küffer Béla helyesen állapította meg, hogy a kézirat a 16. században keletkezett, ennél azonban nem jutott tovább: a kódex nyilvánvaló angliai eredete elkerülte a figyelmét, s tévedett, amikor a kimutatást követő koronázási esküt a magyar királynak tulajdonította. A kérdésre vonatkozó, 1895. évi tanulmányában jobb szöveget közölt Fejérnél, de kiadásában így is maradtak hibák,²² akárcsak Marczali Henrik 1901-ben megjelent szöveggyűjteményében, amelyhez Marczali tanítványa, Léderer Béla másolta le a jegyzéket.²³

17 Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az Aranybulláig*. Pest, 1855. 476. A kézitról készült magyar fordítást lásd 475–476. Jászay szerint Waldstein másolata 1824-ben készült. Az Országos Széchényi Könyvtár is őriz egy korai, 1821-ben készült másolatot (OSZK Kézirattár. Oct. lat. 276.), ez azonban nem lehet azonos a Jászay fordítása alapjául szolgáló, Waldstein-féle kézirattal.

18 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. 3. [1834–1836.] [Szerk. Schedel Ferencz.] III. Buda, 1838. 60.

19 Szalay: *Magyarország története*, I. 264–265.

20 *Enchiridion fontium historiae Hungarorum/A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Szerk. Marczali Henrik. Bp., 1901. 128. Az Árpád-kor történetét összefoglaló nagy munkájában még csak a Magyar Királyságot illető külföldi érdeklődéssel magyarázta a jövedelemjegyzék létrejöttét. *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898. II. ([Marczali Henrik:] *Magyarország története az Árpádok korában* [1038–1301]) 318. Pauler Gyula óvatosan nem foglalt állást a kimutatás eredetével kapcsolatban. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899. [2. jav. kiad., reprint: 1984] I. 336–338., 508. 548. j.

21 Békefi Remig: III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: *III. Béla magyar király emlékezete*. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 139–140.

22 Küffer Béla: A magyar főpapok s a magyar király jövedelmei 1186-ban. *Gazdaságtörténeti Szemle* 2 (1895) 286–290.

23 *Enchiridion*, 128. [Kiadását lásd uo. 129–130.]

Maradandóbb eredményt hoztak Marczali egy másik növendékének, az ígéretes közép-korkutatónak induló, majd esztétaként Németországban nevet szerző Baumgarten Ferencnek – a Baumgarten-díj névadójának – a vizsgálatai. Ő állapította meg elsőként, hogy a párizsi kéziratnak semmi köze Franciaországhoz, a kódexet Angliában írták, a benne megőrzött történeti szövegek nagy része pedig a Plantagenetek angol-normann birodalmához kötődik. Baumgarten elvetette, hogy a jegyzéknek bármi köze volna III. Béla és Capet Margit házasságához; keletkezését a püspöki jövedelmek feltüntetése miatt a pápai udvar érdeklődésével hozta összefüggésbe.²⁴ A magyarázatkísérletnek azonban éppen ez a legnagyobb gyengéje: ha a jegyzéket valóban a pápa tájékoztatása érdekében állították össze, akkor annak semmi keresnivalója nem lehetett volna Angliában.

Felismerte ezt Hóman Bálint is, aki sikeresen hangolta össze az angliai provenienciát és III. Béla nyugat-európai házassági ajánlatainak tényét.²⁵ A magyar király követei ugyanis elsőként az angol udvart keresték fel 1186-ban, hogy II. Henrik ott nevelkedő unokáját, Matildát megkérjék uruk számára; az elutasító válasz után pedig Párizsba utaztak, hogy II. Fülöp Ágost leánytestvére, Margit kezére tegyenek ajánlatot, aki a három évvel korábban elhunyt angol trónörökös, Henrik ifjabb király özvegye volt. Hóman meggyőzőnek tűnő magyarázata révén a jegyzék eredetének kérdése hosszú időre nyugvóponttra jutott.²⁶ Egészen addig, mígnem Kristó Gyula 1981-ben egy másik nyugati dinasztikus kapoccsal, Imre és Aragóniai Konstancia házasságával hozta összefüggésbe a jövedelemkimutatást: a jegyzékben ugyanis a szlavóniai herceg által fizetett, évi tízezer márkát kitevő hozzájárulásról is szó esik, márpedig az ekkor még dalmát-horvát néven ismert hercegi cím csak 1194-től tűnik fel.²⁷ A magyarázat egyik gyengéje, hogy a tengeremelléki tartományokat már korábban is Árpád-házi hercegek jussának tekintették;²⁸ súlyosabb hiba azonban, hogy Kristó megoldási kísérlete a legkevésbé sem vette figyelembe a forrás angliai fennmaradását, így ez a vélekedés nélkülözi a szilárd alapokat.²⁹

Vajon a kézirat behatóbb vizsgálata módosítja-e Hóman Bálint időtállóan tűnő megállapításait? Az alábbiakban be fogom mutatni a kódex tartalmát és belső összefüggéseit, valamint a jövedelemjegyzék közvetlen környezetét, majd kísérletet teszek az utóbbi forrásának azonosítására. A vizsgálat végére kibontakozó kép Hóman Bálint rekonstrukciójától eltérő következtetések levonására ad majd lehetőséget.

24 Baumgarten Ferenc: Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. *Századok* 38 (1904) 871–873.

25 Hóman: *Magyar pénztörténet*, 426–428.

26 Leszámítva a Rákosi-korszak egy rövid epizódját, amikor egy előadásában Lederer Emma teljesen légből kapottnak minősítette az összeírást, amely nem fogadható el mint „III. Béla korára jellemző fontos forrásanyag”. Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1949. szeptember–december hónapokban végzett munkájáról. *Századok* 83 (1949) 377. A jövedelemjegyzék hitelességét Váczy Péter védte meg az előadáshoz fűzött hozzászólásában, méghozzá – Lederer későbbi véleményének tükrében – sikerrel. Elekes Lajos – Lederer Emma – Székely György: *Magyarország története*. I–III. Bp., 1961. I. (Az őskortól 1526-ig) 104.

27 III. Béla emlékezete, 23–26.; Kristó: A korai feudalizmus, 1245–1246.

28 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 93.

29 Kristó Gyula elgondolásának gyenge pontjára többen is felhívták a figyelmet, lásd pl. Laszlovszky József: Angol–magyar kapcsolatok a 12. század második felében. *Századok* 128 (1994) 227–228.; Szabados György: Aragóniai Konstancia, az első magyar házassági szerződés királynéja. *Acta Historica* 122 (2005) 32–34.; Molnár Péter: *Kézai Simon „hun-magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós forrásai, hazai fogalmi háttére és politikai közege*. Bp., 2023. (Arpadiana 12) 218.

A kézirati kontextus

A Francia Nemzeti Könyvtár latin nyelvű kéziratai között a 6238. sorszámot viselő kézirat sorsáról nem sokat tudunk. A kézirat azelőtt XIV. Lajos minisztere, a szenvedélyes bibliofil Jean-Baptiste Colbert (†1683) és utódainak gyűjteményéhez tartozott [itt az 5336. jelzetet viselte], amelyet 1732-ben vásárolt meg a Bibliothèque nationale elődje, a francia királyi könyvtár.³⁰ A Colbert-könyvtár számára a francia államférfi azonos nevű fia vette meg 1687-ben egy másik mindenható politikus, William Cecil, azaz Lord Burghley, I. Erzsébet angol királynő minisztere (1520–1598) és leszármazottai Londonban árverésre bocsátott könyvtárának számos más darabjával együtt. Kéziratunkat az 1687. évi árverési katalógusban a 100. szám azonosítja.³¹

Az árverési katalógus segítségével a Burghley-könyvtár több darabja is azonosítható a Bibliothèque nationale-ban. Ezek közé tartozik kódexünk hajdani polcszomszédja, a Colbert könyvtárában az 5337-es számon nyilvántartott kézirat, az 1687. évi katalógus 98. tétele [ma BnF lat. 6235].³² A kézirat eredetét már a Burghley-címert ábrázoló kötése elárulja, s még inkább William Cecil személyéhez – és nem valamelyik 17. századi leszármazottjához – köti az 1° oldal alján olvasható *possessorbejegyzés*. Ez az ugyancsak 16. század elején másolt kódex azért érdemes a figyelmünkre, mert érdeklődése és felépítése rokonságot mutat a jövedelemjegyzék kéziratáéval. Bár másológjuk nem egyezik, ebben is Anglia történetéhez kapcsolódó szövegeket találunk, s a mi kódexünkéhez hasonló tartalomjegyzék és tárgymutató kíséri. A benne megőrzött művek miatt azonban ez a kézirat jóval nagyobb tudományos érdeklődésre tart számot: az 5–6. századi Britannia történelmét közelkorú tanúként elbeszélő Gildas, valamint William of Malmesbury munkái mellett Hitvalló Edvárd angol király (1042–1066) normann édesanyja, Emma királyné életrajza is olvasható benne (*Encomium Emmae reginae*, 1041/1042), méghozzá a mű azon verziója, amely sokáig egyedülként képviselte a biográfia szöveghagyományának egyik fő redakcióját.³³ A variáns jelentőségét azonban utóbb csökkentette, hogy ez a változat egy 2008-ban előkerült 14. századi kéziratban is megtalálható, amelyet a középkorban a dél-angliai breamore-i apátságban használtak.³⁴ Valószínűnek tűnik, hogy a két párizsi kéziratot, a Burghley-könyvtár 98. és 100. tételét azonos műhelyben másolták, azt azonban, hogy

30 H[enri] Omont: *Concordances des numéros anciens et des numéros actuels des manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale, précédées d'une notice sur les anciens catalogues*. Paris, 1903. IV–V., 73.

31 *Bibliotheca illustris sive Catalogus variorum librorum in quavis lingua et facultate insignium ornatissime bibliothecae viri cujusdam praenobilis ac honoratissimi olim defuncti, libris rarissimis tam typis excusis, quam manuscriptis refertissimae, quorum auctio habebitur Londini ad insigne Ursi Vico dicto Ave Mary Lane prope templum D. Pauli*. [London?], Novem. 21. 1687. 86. A kódex leírása: „Tractatus de tempore et eius varia natura. De numero regnorum in Britannia. Episcopi Britanniae et eorum sedes. Leges Britonum antiquiores. Templariorum et aliorum epistolae cum aliis.” A katalógus 1700 nyomtatott könyvet és 250 kéziratot sorol fel, amelyek közül csupán 14 azonosítható minden kétséget kizáróan Burghley saját tulajdonaként. Eddi Jolly: *Shakespeare and Burghley's Library. Bibliotheca Illustris. Sive Catalogus Variorum Librorum. The Oxfordian* 3 (2000) 6.

32 A kézirat a világhálón megtekinthető: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52501613q>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. szeptember 10.)

33 *Encomium Emmae Reginae*. Ed. Alistair Campbell. London, 1949. XV–XVII.

34 Timothy Bolton: A newly emergent medieval manuscript containing *Encomium Emmae reginae* with the only known complete text of the recension prepared for King Edward the Confessor. *Mediaeval Scandinavia*

honnan és mikor kerültek William Cecil könyvtárába, sajnos nem tudjuk; a kérdést hasonló szerkezetű és írásképp 16. századi kéziratok felbukkanásáig nyitva kell hagynunk.

A jövedelemjegyzék kódexe egy nyolc ívfüzetből összeállított, 96 fólióból álló pergamen kézirat, egyazon másoló munkája.³⁵ A kézirat angliai eredetét a tartalom és a kódex legkorábbi ismert tulajdonosa mellett az inzuláris *bastarda anglicana* írás is elárulja. Vélhetően egy későbbi kéztől származik az összeállítás áthúzott címe (*Variae collectiones*, B^r), amely teljes összhangban áll a kódex valóban igen vegyes tartalmával. Az első ívfüzet *recto* oldalait nem számok, hanem latin betűk (A–D) azonosítják: itt olvasható a gyűjtemény tartalomjegyzéke (B^r–C^r) és tárgymutatója (C^v–D^v), amelyet a kézirat szövegének bővülésével párhuzamosan frissített a kódex másolójával azonos kéz. Erről tanúskodik, hogy a tartalomjegyzék végére utólag szúrta be a 36–37. és 41. fólió címeit, s az utóbbi esetben a tárgymutató címszava (*terrarum novarum inventio*) is utólagos betoldás. A 41. fólió tartalma kulcsot ad a kezünkbe a kiegészítések alsó időhatárát illetően, itt ugyanis a földrajzi látóhatár 13–16. századi kiszélesedésének folyamatát, a nagy földrajzi felfedezések néhány jelentős eseményét követhetjük nyomon. A mongol hódítás következtében az európaiak Közép- és Belső-Ázsiával ismerkedtek meg behatóbban, majd kéziratunk Kolumbusz 1492. évi utazásáról tudósít, amikor a felfedező „a Gangesz fölött” új szigetet fedezett fel. Ismeri Amerigo Vespucci 1501. évi expedícióját, valamint Magellán 1521. évi utazását, ez utóbbit Maximilianus Transylvanus 1523-ban megjelent beszámolója alapján;³⁶ végül az 1526-ban elhunyt Pietro Martire d’Anghiera földrajzi felfedezéseket elbeszélő művére hivatkozik.³⁷ A kiegészítések talán nem sokkal ezután került sor.

Távolról sem véletlen, hogy a kézirat másolója éppen a földrajzi felfedezések iránt mutatott különös érdeklődést; ezzel a tájékozódással részben a kódex egyéb szövegei is összhangban állnak. A kézirat első egysége (ff. 1^r–3^v) egy időszámítással foglalkozó mű – eredetét sajnos nem sikerült meghatároznom, annyi azonban bizonyos, hogy a 13. század dereka után íródott, mivel egy helyen Beauvais-i Vince (†1264 k.) *Speculum Historiale* című művére hivatkozik. A második egységben olyan történeti szövegekből származó szemelvények olvashatók, amelyek a korai Anglia és az angol-normann birodalom történelméhez kapcsolódnak (ff. 4^r–23^v). Az első mű a 14. századi Ranulf Higden (†1363/1364) *Polychroniconja* (ff. 4^r–12^v), amelyből a kora középkori Anglia hét királyságára,³⁸ az ország

via 19 (2009) 205–221. [A Courtenay kompendium néven ismert kéziratot a Dán Királyi Könyvtár őrzi. Jelzete: Acc. 2011/5.]

35 A kézirat a világhálón megtekinthető: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52506034f>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. szeptember 10.)

36 A szerzőről a mű kiadásainak bibliográfiái adataival lásd Rákóczi István: Maximilianus Transylvanus. A színe és a visszája. *Világtörténet* 11 [43] (2021) 241–252.

37 Az 1511-ben, majd 1516-ban és 1521-ben folytatásokban kiadott *De orbe novo decades* legteljesebb verziója 1530-ban jelent meg. *De orbe novo Petri Martyris ab Angleria Mediolanensis, Protonotarii Cesaris senatoris decades*. Comp. Michaellem de Eguia. [Madrid,] 1530.

38 *Polychronicon Ranulphi Higden, Monachi Cestrensis; together with the English Translation of John of Trevisa and of an unknown writer in the 15th century*. Ed. Churchill Babington – Joseph Rawson Lumby. I–IX. London, 1865–1886. II. 100–106.

főpapi székhelyeire,³⁹ folyóira⁴⁰ és megyéire⁴¹ vonatkozó passzusokat válogatta össze a kézirat tartalmának összeállítója. Tőle származik emellett a 937. évi brunaburghi csata leírása,⁴² valamint egy a britek és az angolszászok törvényeire vonatkozó összefoglaló.⁴³ A második ívfűzet (1^r–12^v) utolsó oldalának üresen maradt helyére a kódex másolója később egy rövid listát szúrt be a különféle ókori európai és ázsiai népek papjainak elnevezéséről, a harmadik ívfűzet (13^r–24^v) azonban már Hódító Vilmos hastingsi csata (1066) előtt elmondott beszédével folytatódik. A forrás ezúttal Henry of Huntingdon († 1157 k.) *Historia Anglorum* című műve,⁴⁴ akárcsak a normannok angliai berendezkedésére vonatkozó szemelvény,⁴⁵ a frank királyok genealógiája,⁴⁶ valamint Herbert norwichi püspök (1094–1119) állásfoglalása a világvége időpontjáról (ff. 13^r–15^v).⁴⁷

A következő egységben (ff. 15^v–23^v) az angol történelem mellé egy újabb téma is társul. A szemelvények másik tájékozódási köre ezentúl az egzotikum, különösen a muszlimokhoz fűződő viszony. Az orientális érdeklődésű szövegek között olvasható a templomosok hattíni csata (1187) után írt segélykérő levele (f. 15^v), Konstantinápoly leírása (f. 16^r), egy a Hagia Sophia felépítésére vonatkozó tudósítás (ff. 16^r–17^v), majd III. Sándor pápa (1159–1181) két keltezetlen levele: az első a keresztények által Lupusként emlegetett Ibn Mardanis murciai királyhoz (1147–1172), míg a második a legendás keleti keresztény uralkodóhoz, János paphoz szól (ff. 17^v–18^r). Ezt követi Szaladin szultánnak egy névtelen pápához küldött levele, majd a szultán fivére, Al-Adil aleppói kormányzó (Sicidinus) egy III. Lucius pápának (1181–1185) címzett üzenete (ff. 18^v–19^v). A szentföldi leveleket ismét jobbára angliai vonatkozású dokumentumok követik: János lyoni érsek Ralph of Diceto londoni dékánnak – a Szent Pál-székesegyház káptalani előljárójának, a neves történetírónak – küldött levele, III. Béla és főpapjai jövedelmeinek jegyzéke (ff. 20^r–20^v), az ellenpápaikon felülkerekedő pápák listája (ff. 20^v–21^r), egy névtelen király koronázási ígéretei (f. 21^r), majd egy Becket Tamás canterburyi érsek által II. Henrik angol királynak címzett levél részlete, amelyben a főpap a felkenés szertartásának szimbolikájáról értekezik (f. 21^r); ezt egy lista követi, amelyben a Tamás érseket a pápánál bevádoló angol előkelők és főpapok nevei olvashatók. Az egységet az angol-normann birodalom előzményeire vonatkozó szemelvények zárják: a Frank Birodalom felosztása (f. 21^v), a normann hercegek genealógiája (ff. 22^r–23^r), a birodalmat megalapító II. Henrik angol király angolszász őseinek felsorolása (f. 23^r), valamint Normandia rövid története a 11. század végén.

A kézirat következő nagy egysége esetében a válogatás fő szempontja immár teljes mértékben az egzotikum, forrásai azonban elsősorban antik szerzők és 15–16. századi

39 Uo. V. 34., II. 110–140.

40 Uo. II. 48–52.

41 Uo. II. 86–90.

42 Uo. II. 106–108., VI. 430–436.

43 Uo. II. 90–96.

44 Henry Archdeacon of Huntingdon: *Historia Anglorum. The History of the English People*. [Ed., trans. Diana Greenway.] Oxford, 1996. (Oxford Medieval Texts) 389–393.

45 Uo. 402–406.

46 Uo. 478–481.

47 Uo. 498.

földrajzi írók. Másolónk Karthágó leírásakor (ff. 23^v–24^r) Appianosra hivatkozik (*ex Apiano*), majd Babilon jellemzése következik (ff. 24^r–24^v). A piramisokra vonatkozó tudósítást Pietro Martire d'Anghiera máshol is hivatkozott munkájából közli (ff. 25^r–26^r).⁴⁸ Ezt az ókori világ további csodáinak (ff. 26^r–27^r), labirintusainak (ff. 27^r–28^v) és nevezetes hegycsúcsainak felsorolása (ff. 28^v–29^r) követi, amely után „az örökké égő helyek” listája olvasható az Etna kráterétől az izlandi Hekla vulkánig (ff. 29^r–29^v). Az ezt követő két oldal tartalma rendkívül ötletszerű: folytatódik a labirintusok leírása, majd azonos nevű ókori hősokról (például Zeusz két állítólagos Tantalosz nevű fiáról), Róma alapításáról, vagy éppen Jeruzsálem Kr. u. 1. századi püspökeiről olvashatunk (ff. 30^r–30^v). Az óriásokra vonatkozó gyűjtésben (ff. 31^r–32^v) a másoló Johannes Camers 1520-ban megjelent, Verbőczy Istvánnak ajánlott Solinus-kommentárjából is merített,⁴⁹ de név szerint említett forrásai közé az *auctorok* (Plinius, Plutarkhosz, Szent Ágoston) mellett olyan szerzőket is felvett, mint a 13–14. századi angol krónikaíró, Nicholas Trivet, a 15. századi velencei író, Sabellicus (1436–1506), valamint az utóbbi kortársa, a szentföldi útírajzot készítő Bernhard von Breidenbach. Ezután a perzsa király Nagy Károlynak küldött ajándékairól tájékozódhatunk az *Annales regni Francorum* alapján (f. 32^v),⁵⁰ majd a 33^r–34^r oldalakon ókori epigrammákat és középkori sírversek szövegét találjuk.⁵¹ A következő gyűjtemény az elrejtett és megtalált kincsek listáját nyújtja (36^r–37^r), majd több oldal kihagyása után a negyedik ívfüzet szövegeit a földrajzi felfedezésekre vonatkozó, már említett bejegyzések zárják (41^r–41^v). A kihagyott oldalakon – ahogy később is – a másoló a megkezdett listák folytatását tervezhette. Az ötödik ívfüzetben (43^r–54^v) csak egyetlen gyűjtést találunk, amely a népek vándorlására vonatkozik, a zsidóktól az alánokon, hunokon, magyarokon és oszmántörökökön át a germán népekig és végül a frankokig (43^r–49^v). A kézirat szövege a hatodik ívfüzet első lapján folytatódik, ahol Ádámotól kezdve nyomon követhetjük a pátriárkák és a zsidó királyok sorát, majd a világi főhatalom birtokosait az asszír uralkodóktól a római császárokon át egészen III. Konrád német királyig; a forrás ismét Henry of Huntingdon krónikája (55^r–66^v).⁵² Az utolsó két ívfüzetben (67^r–78^v, 79^r–88^v) Tacitustól, Cicerótól és más *auctoroktól* származó idézeteket olvashatunk.

E jelentéktelennek tűnő, tudományos érdeklődést korábban nem vonzó, ám mégis sokszínű kézirat tartalmának áttekintése után továbbra is válaszra vár, hogy mit keres benne egy 12. századi magyar király, III. Béla jövedelmeinek jegyzéke (ff. 20^r–20^v)? A kérdés megválaszolásához a magyar vonatkozású forrás közvetlen környezetét, azaz azt a

48 P. Martyris ab Angleria Mediolanensi [Pietro Martire d'Anghiera]: *Opera. Legatio Babilonica. Occeanea Decas. Poemata*. Seville, 1511. [34.]

49 Ioannis Camertis *Minoritani, artium, et sacrae theologiae doctoris in C. Iulii Solini Polyhistora enarrationes*. Viennae, 1520. 37.

50 *Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Ed. Fridericus Kurze. Hannoverae, 1895. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum Scholarum Separatim Editi 6) 123–124.

51 Az utóbbiak közül több ismert: Epitaphium Alani [de Insulis]. In: *Sacred Latin Poetry. Chiefly Lyrical, Selected and Arranged for Use with Notes and Introduction*. Ed. Richard Chenevix Trench. London–Cambridge, 1864. 104.; Item de alio Alano. In: *Middle English Poetry in Modern Verse*. Ed., trans. Joseph Glaser. Indianapolis, 2007. (Hackett Classics) 73. No. 84. [15. századi angliai kézirat alapján.]

52 *Historia Anglorum*, 502–556.

15^v és 23^v oldalak között található tizenkilenc szövegrészletet kell megvizsgálnunk, amelyek, mint láthattuk, az angol és normann mellett orientális érdeklődésről is tanúbizonyítást tesznek. A szövegek eredetének megállapításához alkalmas kiindulási pontnak tűnik a jegyzéket közvetlenül megelőző forrás, János lyoni érsek levele a történetíró Ralph of Diceto részére (ff. 19^v–20^r); erről ugyanis jó okkal feltehetjük, hogy magának a címzettnek a levelesládájában maradt fenn. A lyoni érsekség franciaországi primátusa mellett érvelő levél valóban szerepel is Ralph of Diceto *Abbreviationes Chronicorum* című művének elején.⁵³ A többi levelet ugyancsak megtaláljuk Ralph of Diceto munkáiban: a templomosok segélykérő üzenete,⁵⁴ III. Sándor pápa *missilisei* a murciai mór királynak⁵⁵ és János papnak,⁵⁶ valamint Szaladin és Al-Adil levelei⁵⁷ mind-mind fellelhetők a londoni dékán *Ymagines Historiarum* című történeti művében, akárcsak Becket Tamás II. Henrikhez címzett intelmei.⁵⁸ A murciai királynak szóló üzenet és az Ajjúbidák levelei ráadásul egyedül Diceto munkájából ismeretesek. A *missilisek* mellett azonban Ralph of Diceto műveiben megtalálhatjuk Konstantinápoly leírását⁵⁹ – igaz, a végső forrás ebben az esetben William of Malmesbury egyik történeti műve⁶⁰ –, a Hagia Sophia építésére vonatkozó passzust,⁶¹ a Becket Tamást bepanaszoló bárók és főpapok,⁶² valamint az ellenpápákon felülkerekedő pápák listáit,⁶³ nemkülönben a Frank Birodalom felosztására⁶⁴ és II. Henrik angolszász őseire vonatkozó elbeszélést is.⁶⁵ Ugyancsak Ralphtól származnak a királyi koronázási ígéretek;⁶⁶ mint emlékezhetünk, Küffer Béla ezekről feltételezte, hogy III. Béla magyar királyhoz kötődnek, akiről – szerinte – Nyugat-Európában tudni akarták, hogy esküje kellő garanciát jelent-e jövődöbelije anyagi helyzetének biztosításához.⁶⁷ Valójában azonban – a kézirat tartalmának ismeretében immár kevésbé meglepő módon – az esküt II. Henrik angol király tette, akit bárói 1185-ben emlékeztettek ígéreteire. A figyelmezte-

53 *Abbreviationes Chronicorum*. In: *Radulfi de Diceto Londoniensis decani opera historica/The Historical Works of Master Ralph of Diceto, dean of London*. Ed. William Stubbs. I–II. London, 1876. I. 5–6.

54 *Ymagines Historiarum*. In: *Radulfi de Diceto Londoniensis*, II. 49–50. A levelet Roger of Howden krónikájában is megtaláljuk, ám ott a szerző, Thierry templomos *preceptor* neve is olvasható. John J. Pryor: Two Excitations for the Third Crusade. The Letters of Brother Thierry of the Temple. *Mediterranean Historical Review* 25 (2010) 147–168. Diceto szerzői kéziratából [Lambeth Palace Library. Ms. 8.] a párizsi kézirathoz hasonlóan hiányzik a levél utolsó mondata, Ralph azonban utólag, a lapszélen pótolta a hiányt.

55 *Ymagines Historiarum*, I. 429.

56 Uo. I. 440.

57 Uo. II. 25–27.

58 Uo. I. 320–321.

59 *Abbreviationes Chronicorum*, 75.

60 William of Malmesbury: *Gesta regum Anglorum. The History of the English Kings*. I–II. Ed., trans. Roger Aubrey Baskerville Mynors – Rodney M. Thomson – Michael Winterbottom. Oxford, 1998. (Oxford Medieval Texts) I. 624.

61 *Abbreviationes Chronicorum*, 91–94.

62 *Ymagines Historiarum*, I. 315.

63 Bár ez a lista bővebb formában az *Opusculában* is olvasható [Opuscula. In: *Radulfi de Diceto Londoniensis*, II. 192–195.], a párizsi kódex lajstroma Ralph szerzői kéziratának rövidebb verziójával egyezik. [Lásd Lambeth Palace Library. Ms. 8. f. 152^v.]

64 *Abbreviationes Chronicorum*, 135.

65 *Ymagines Historiarum*, I. 299.

66 Uo. II. 33.

67 Küffer: A magyar főpapok s a magyar király jövedelmei, 286–290.

tésre az adott okot, hogy 1185 márciusában Angliában járt Heraclius jeruzsálemi pátriárka és a johanniták nagymestere, akik csaknem sikerrel vették rá II. Henriket, hogy seregével vonuljon személyesen a Szentföld megsegítésére. Az angol bárók és főpapok ekkor szembesítették uralkodójukat koronázásakor tett ígéreteivel, amelyek megtartása álláspontjuk szerint csak akkor lett volna lehetséges, ha a király nem hagyja el országait. Kéziratunk az angol király esküjét az *Ymagine Historiarum* beszámolóját követve idézi.

A tizenkilenc szemelvény közül látszólag csupán öt nem illik a Ralph of Diceto nevével fémjelzett együttesbe. Kettő közülük csupán két-két sor hosszúságú: egy Róma, Konsztantinápoly és Milánó falait megéneklő versike (f. 21^r), és Bouillon Gottfried sírfelirata (23^r).⁶⁸ A hosszabb lélegzetű szövegek közül a normann hercegek genealógiáját (ff. 22^r–23^r) Roger of Howden krónikája tartotta fenn,⁶⁹ míg III. Béla jövedelemjegyzéke és a Normandia 11. századi történetét elbeszélő rövid szöveg egyedül a párizsi kéziratban olvasható.⁷⁰ A magyar vonatkozású forrás tehát Ralph of Diceto műveiben fellelhető szövegek és alkalmasint kizárólag ott fennmaradt dokumentumok társaságában őrződött meg. Mielőtt a végére járnánk annak, hogy ez hogyan is lehetséges, ismerkedjünk meg a szerzővel, Ralph of Dicetóval.

Ralph of Diceto történeti művei és munkamódszere

Az 1120-as években született, ismeretlen helyről származó⁷¹ Ralph of Diceto a 12. század második felének egyik legjelentősebb angol krónikása volt.⁷² Az egyházi elit tagjaként, a londoni Westminstertől alig fél óra sétára fekvő Szent Pál-székesegyház dékánjaként első kézből szerezte meg azokat a politikai híreket és dokumentumokat, amelyek saját kora eseményeit feldolgozó krónikája gerincét adták. Talán már a londoni katedrális egyik stallumának birtokosa volt, amikor az 1140-es években megkezdte tanulmányait a párizsi székesegyházi iskolában, ahol *magisteri* fokozatot szerzett; a middlesex-i főesperességet 1152–1153-ban nyerte el. Élesszemű, elfogulatlan, szélsőséges ítéletalkotástól mentes megfigyelőnek tartják, akinek pályáját befolyásos barátok egyengették; kiegyensúlyozott természetére jellemző, hogy krónikájában mindig pozitív kötődéseit domborítja ki. Pályája korai szakaszában fő pártfogója Gilbert Foliot londoni püspök (1163–1187); patrónusa főpapi kinevezése érdekében 1163 márciusában Ralph személyesen utazott tanulmányai színhelyére, Párizsba, az éppen ott tartózkodó III. Sándor pápa udvarába, poggyászában

68 *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. Kiad. Académie des Inscriptions & Belles-lettres. I–VI. Paris, 1844–1895. III. 361.

69 *Cronica Magistri Rogeri de Houedene*. Ed. William Stubbs. I–IV. London, 1868–1871. II. 239–241.

70 *Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptore/Recueil des Historiens des Gaules et de la France*. I–XXIV. Ed. Léopold Delisle. Paris, 1869–1904. XIII. 61. j.

71 A kutatás a norfolki Disst fogta gyanúba Ralph szülőhelyeként, ez azonban nem bizonyítható minden kétséget kizáróan. Michael Staunton: *The Historians of Angevin England*. Oxford, 2017. 68.

72 Ralph pályáját részletekbe menően ismerteti William Stubbs: Preface. In: *Radulfi de Diceto Londoniensis*, I. IX–LXXXV. Személyének és műveinek, írói módszerének lényegre törő bemutatását lásd Antonia Gransden: *Historical Writing in England*. I–II. London, 1974–1982. I. 230–236. Munkásságának legfrissebb összefoglalása: Staunton: *The Historians of Angevin England*, 67–81.

Becket Tamás canterburyi érsek és II. Henrik király leveleivel. Az új püspököt a következő évben azonban már a királlyal végzetesen szembekerült Becket legelkeseredettebb ellenfelei között találjuk. Ralphot áthatotta az uralkodó és püspöke iránti hűség, mégis képes volt arra, hogy a konfliktusról részrehajlás nélkül – igaz, némi távolságtartással – tudósítson. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy őszintén megindította az érsek sorsa: állítólag megkönnyezte, amikor a northamptoni gyűlésen elítélt Becket 1164 novemberében búcsút intett Angliának.⁷³ Talán épp a Beckethez fűződő kapcsolata miatt esett a választás Ralphra 1166-ban, hogy ő keresse fel a pontignyi ciszterci monostorban menedékre lelő főpapot, s győzze meg: a király támogatóit oldozza fel a kiközösítés alól. Több csatornántúli küldetéséről nem tudunk, ám továbbra is közel állt a királyi udvarhoz. 1180-tól állt a londoni káptalan élén, a dékáni pozíciót közel két évtizedig, 1199-ben vagy 1200-ban bekövetkezett haláláig töltötte be.⁷⁴ A méltóság hatalmas lehetőségeket és befolyást jelentett, ám Ralph a társadalmi tőke kamatoztatása mellett gondos gazdának is bizonyult: nevéhez fűződik a londoni káptalan birtokainak 1181. évi felmérése, amely a 12. századi angol gazdaság- és társadalomtörténet fontos forrása. A dékáni pozíció a királyság életének szimbolikus eseményein is fontos szerepet biztosított Ralphnak: mivel 1189-ben a londoni püspökség üresedésben volt, ezért I. Richárd koronázási szertartásán Ralph segédkezett Baldwin canterburyi érsek mellett.

Ralph de Diceto személyéhez több történeti munkát kötnék, ám ezeket valójában akár egyetlen, folyamatosan olvasható műnek is tekinthetjük. Az első egy, a teremtéssel kezdődő és 1148-ban záruló világkrónika (*Abbreviationes Chronicarum*), amelyet Ralph korábbi szerzők műveiből szerkesztett össze. A mű kéziratának többségében közvetlenül ezután következik az *Ymagines Historiarum*, amely egy 1148-tól 1199-ig folytatott kortörténeti elbeszélés. A mű elején Ralph ugyancsak támaszkodott más szerzők írásaira, ám 1171-től már teljesen önálló munka, a befoglalt dokumentumokon kívül csaknem egészen a szerző saját fogalmazása. Végül az 1190-es években egy rövidebb kivonatos változatot készített a krónikafolyamból, amelynek az *Opuscula* címet adta. Ami a szövegtanúkat illeti, szerencsés helyzetben vagyunk: fennmaradt Ralph tisztázott szerzői kézírata [Lambeth Palace Library. Ms. 8.],⁷⁵ és rendelkezésünkre áll az utóbbi egykorú másolata is [British Library. Ms. Cotton Claudius e III.];⁷⁶ mindkettő a londoni Szent Pál-székesegyház művelődéséről messze földön híres káptalanának íróműhelyében, Ralph közvetlen irányításával készült el. A szerzői kézirat I. (Földnélküli) János király megkoronázásáig (1199. május 27.) követi nyomon az eseményeket, míg a később Winchesterbe került másolat

73 A Becket és a király viszályát elsősorban levelek nyomán megörökítő Ralph írói attitűdjére lásd Ann Duggan – Charles Duggan: Ralph de Diceto, Henry II and Becket, with an Appendix on Decretal Letters. In: *Authority and Power. Studies in Medieval History Presented to Walter Ullmann on his Seventieth Birthday*. Ed. Brian Tierney – Peter Linehan. Cambridge, 1980. 59–81.

74 Halálának időpontjához lásd Diana Greenway: The Succession to Ralph de Diceto, Dean of St Paul's. *Bulletin of the Institute of Historical Research* 39 (1966) 86–95.

75 A kézirat a világhálón megtekinthető: <https://images.lambethpalacelibrary.org.uk/luna/servlet/s/bz70qr>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. szeptember 10.)

76 A kézirat a világhálón megtekinthető: https://iiif.bl.uk/uv/#?manifest=https://bl.digirati.io/iiif/ark:/81055/vdc_100062813572.0x000001. (Legutóbbi megtekintés: 2025. szeptember 10.)

1198-ban szakad meg, új használati helyén azonban további évkönyvbejegyzésekkel gyarapították. Egy 1202-ig tartó, ugyancsak a londoni katedrális *scriptorium*ában készült rövid folytatás egyedül Ralph műveinek dublini kódexében olvasható [Trinity College Library. Ms. 508.]. A szöveg hagyomány szempontjából jelentős még az *Opuscula* egykorú tisztázott kézírata, amelyet egykor a yorkshire-i Ripley kastélyában őriztek [British Library. Add. ms. 40007.],⁷⁷ és amit szerzőnk barátja, az országot I. Richárd király németországi fogsága idején kormányzó William de Longchamp királyi kancellár részére állított össze.⁷⁸

Ralph of Diceto nagy mennyiségű információt gyűjtött össze krónikaiban, és élete végéig dolgozott anyagával. Olvasóközönsége az egyházi és világi igazgatás hivatali teendőktől leterhelt tisztségviselőiből került ki, akikhez szerzőnket szoros szálak fűzték.⁷⁹ Ralph nemcsak a saját, hanem az ő dolgukat is meg kívánta könnyíteni egy, a nyugati kéziratosságban újdonságnak számító eljárás alkalmazásával, amely a kéziratokban való tájékozódást, az ismeretanyag visszakereshetőségét és az anyag új elvek szerinti elrendezését (a kivonatolást) szolgálta. A rendszerető krónikaszerző, aki speciális érdeklődéssel rendelkező olvasóira is gondolt, az általa fontosnak tartott helyeket témánként eltérő grafikus szimbólumokkal jelölte meg (például a királyavatásokat korona, a trónviszályokat egy kezek által megragadott diadém, a *regnum* és a *sacerdotium* konfliktusát két egymásnak hátat fordító C betű jelzi).⁸⁰ Ralph munkáinak egy másik sajátosságát már említettük: elbeszélésébe 132 darab dokumentumot szőtt bele, békeszerződéseket, II. Henrik és más európai uralkodók levelezését, pápai kiadványokat, szentföldi vonatkozású iratokat – leginkább azonban az angliai egyház ügyeit illető leveleket, beleértve ebbe a Becket-ügyre vonatkozó dokumentumokat és Ralph saját magánlevelezését is.⁸¹

Érdemes felhívni a figyelmet egy harmadik jellegzetességre is: előfordult, hogy a londoni dékán saját szerzői kéziratát felfrissítette, s egy-egy eredetileg önálló szövegegység csak később találta meg helyét a kódexben. II. Henrik angol király uralmának egyik leg súlyosabb kihívása az uralkodó és fiai között feszülő ellentét volt, amely Ralphot arra készítette, hogy olvasói számára összegyűjtse a dinasztikus konfliktusok hasonló példáit. Csak később került a szeme elé a Szemiramisz asszír királyné és Ninias nevű fia gyilkos viszályára vonatkozó elbeszélés, valamint III. (Nagy) Sándor makedón király nagyanyja, a felnőtt gyermekei életére törő Eurüdiké története.⁸² Az anyák és fiúk közötti gyűlölséget szemléltető, Pompeius Trogusnál olvasható szövegeket utólagosan, egy pergamen-

77 A kézirat a világhálón megtekinthető: https://iiif.bl.uk/uv/?_gl=1*108cs8u*_ga*MTM1MTkyMDY-4Mi4xNzQzMTA2NTk4*_ga_B8DBRB95KV*MTc0NDM2ODYyMS41LjEuMTc0NDM2ODY0NC4zOC4wLjA.#?-manifest=https://bl.digirati.io/iiif/ark:/81055/vdc_100056002010.0x000001. (Legutóbbi megtekintés: 2025. szeptember 10.)

78 A kéziratokra lásd Stubbs: Preface, LXXXVIII–C.

79 Diana Greenway: Historical Writing at St. Paul's. In: St. Paul's. *The Cathedral Church of London, 604–2004*. Ed. Derek Keene – Arthur Burns – Andrew Saint. New Haven [CT], 2004. 152.

80 Uo. 234–235.

81 E gyakran jócskán megkurtított dokumentumok szerepéről Ralph of Diceto műveiben lásd Staunton: *The Historians of Angevin England*, 71–72.; Henry Bainton: *History and the Written Word. Documents, Literacy and Language in the Age of the Angevins*. Philadelphia, 2020. 29–37., 42–54.

82 *Ymagines Historiarum*, I. 356–358.

cédulán fűzte be a szerző az autográf kéziratba.⁸³ Diceto műveinek többi kódexében ezeket a passzusokat már a főszövegben találjuk, semmi jele, hogy valaha utólagos betoldások lettek volna.

Egy másik jellemző példát azért idézünk, mert a szóban forgó dokumentum a párizsi kézirat szemelvényei között is olvasható. III. Sándor pápa már idézett, Ibn Mardanis murciai királynak szóló leveléről van szó, amelyet Ralph ugyancsak utólag, a szerzői kézirat egy kivakart helyére másolt be. Az ibériai uralkodónak címzett *missilis* az 1179. év eseményei között található, ám teljesen szervesen, minden összefüggést nélkülöző módon illeszkedik a krónika szövegébe.⁸⁴ A szerzői kódexnek még Ralph életében másolt testvér-kéziratából kiderül, hogy a kivakart helyen a londoni dékán éles kritikát fogalmazott meg Roger canterburyi apáttal (1176–1220) és a bencés renddel szemben.⁸⁵ Később azonban a szerző meggondolta magát és kísérletet tett, hogy eltüntesse az egykori sarkos véleménynyilvánítás nyomait. Hogy a botlást elfedje, az általa szorgosan gyűjtött politikai levelezés darabjai közül arra esett a választása, amelyben a pápa a keresztény foglyok elengedését kérte az Almohád-dinasztia 1172-ben elhunyt riválisától; erre más oka aligha lehetett, mint hogy a levél terjedelme éppen megegyezett az eltüntetni kívánt szöveg hosszával.⁸⁶

Akad olyan, számunkra még fontosabb eset, amikor nem az elfedés, hanem az ismeretek bővítésének szándéka állt Ralph utólagos beavatkozásának hátterében. A jövedelemjegyzék párizsi kéziratában ugyancsak olvashatjuk a Becket Tamást bevádoló angol bárók és főpapok felsorolását. Az *Ymagines Historiarum* két legkorábbi kéziratában e lista a szövegtörzsön kívül, a lapszélén jelenik meg,⁸⁷ a műnek azonban van olyan kódexe is, amelyből a névsort elhagyták.⁸⁸ Egyértelműnek tűnik, hogy a lajstrom csupán később került be Ralph of Diceto anyaggyűjtéséből a szerző saját, revízió alá vett kéziratába.

Ralph of Diceto írói módszerének fent bemutatott sajátosságai, valamint a jövedelemjegyzék keletkezési ideje és a párizsi kéziratban elfoglalt helye kétségtelenné teszik, hogy a magyar vonatkozású forrás eredetileg éppen úgy a 12. századi angol krónikaíró anyaggyűjtéséhez tartozott, mint a párizsi kódex 15^v–23^r oldalakon olvasható, 16. század eleji szerkesztő által összeválogatott szövegei, amelyek túlnyomó többsége Ralph krónikaiba is bekerült. E meggyőződést tovább erősíti, hogy – mint látni fogjuk – Ralph of Diceto volt az egyetlen korabeli angol történetíró, aki magyar vonatkozású dokumentumokat foglalt bele krónikájába, nevezetesen II. Henrik angol és III. Béla magyar királyok levélváltását. De hogyan juthatott hozzá Ralph a magyar király leveléhez és jövedelmeinek felsorolásához? A továbblépéshez az említett királyi levelezés körülményeit kell alaposabban szemügyre vennünk.

83 Lambeth Palace Library. Ms. 8. ff. 82^v–83^r között.

84 *Ymagines Historiarum*, I. 429.

85 British Library. Ms. Cotton Claudius e III. f. 105^r.

86 Lambeth Palace Library. Ms. 8. f. 79^v.

87 Lambeth Palace Library. Ms. 8. f. 70^v.

88 *Ymagines Historiarum*, I. 315.

Richard Barre 1188. évi magyarországi követsége

1187. október 2-án elesett a szentföldi kereszties államok fővárosa, Jeruzsálem. A nyugati kereszténység legnagyobb közös vállalkozásának szimbolikus veresége hatalmas hullámokat vert Európában. II. Henrik angol király határozottan elszánta magát, hogy kivieszi a részét a Szentföld felszabadításából; bárói ellenállásról forrásaink ezúttal nem tudósítanak. A megrázkódtatás erejére jellemző, hogy az angol király 1188 elején Gisorsban személyesen találkozott ellenlábasával, II. Fülöp Ágost francia királlyal, akivel ígéretet tettek a kibékülésre, s mindketten felvették a keresztet.⁸⁹ A hadjárat szervezésének első lépéseként II. Henrik döntést hozott az útvonalról; mivel a Német Királyságon, Magyarországon és a Bizánci Birodalmon keresztül kívánt keletre utazni, ezért a három említett országba elküldte követét, Richard Barre lisieux-i főesperest. Richard magával vitte a király leveleit is, amelyek szövegét a rájuk adott válasszal együtt csak Ralph of Diceto munkájában olvashatjuk.⁹⁰

1188. évi diplomáciai küldetéséről egyedül Ralph tájékoztat, Richard Barre azonban jól ismert szereplője a 12. századi Anglia történetének.⁹¹ Krónikáirónkhoz hasonlóan világi klerikus volt, aki az 1140-es évek végén a bolognai egyetemen szerezte képzettségét. Diáktársai közé tartozott a későbbi püspökségéről Tournai-i Istvánnak nevezett neves kánonjogász, az iskolája miatt III. Béla idejében magyarok által is látogatott párizsi Sainte Geneviève-apátság előljárója. A világlátott klerikus II. Henrik udvarában teljesített szolgálatot: 1169–1170 telén az angol király követeként Rómában járt, a következő télen pedig tagja volt annak a négy püspök által vezetett küldöttségnek, amely III. Sándor színe előtt kísérletet tett arra, hogy enyhítse a pápa Becket Tamás meggyilkolása miatt érzett haragját. A követek részben sikerrel jártak, s Anglia nem került *interdictum* alá. Talán e siker jutalmának is tekinthető, hogy Richard rövidesen elnyerte a normandiai Lisieux főesperességét és a trónörökös Henrik ifjabb király udvarában kancellári pozíciót szerzett. Az utóbbi méltóságot nem sokáig tölthette be, mivel az ifjabb király apja elleni lázadása után Richard Barre II. Henrik hűségén maradt. Az uralkodó halála után – Ralph of Dicetóhoz hasonlóan – William de Longchamp elyi püspök, I. Richárd kancellárja pártfogoltja volt, neki köszönhette 1190-ben elnyert elyi főesperesi stallumát is. Világi pályafutása ellenére teológiai érdeklődéssel is rendelkezett, amelyet a neve alatt fennmaradt *Compendium de Veteri et Novo Testamento* című mű bizonyít.⁹² Ralph of Dicetóval párhuzamosan futó földi pályáját 1202 és 1213 között fejezte be.

Richard Barre minden bizonnyal képzettségének és hűségének köszönhette, hogy II. Henrik 1188-ban rábízta a kelet-európai misszió vezetését; nem kizárt, hogy a választásban közrejátszott, hogy a lisieux-i főesperes helyismerettel rendelkezett a három or-

89 Jeruzsálem bevételének európai következményeire lásd Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. [Ford. Bánki Vera – Nagy Mónika Zsuzsanna.] Bp., 1999. 646–647.

90 Ymagines Historiarum, II. 51–54.

91 Karrierjére lásd Ralph V. Turner: Richard Barre and Michael Belet. Two Angevin Civil Servants. *Medieval Prosopography* 6 (1895) 25–48.

92 Richard Sharpe: Richard Barre's Compendium Veteris et Noui Testamenti. *Journal of Medieval Latin* 14 (2004) 128–146.

szág valamelyikében. Richard adta át azokat a leveleket a keresztet maga is felöltő I. (Barbarossa) Frigyesnek, valamint III. Bélának és az utóbbi vejének, II. (Angelosz) Izsák bizánci császárnak, amelyekben az angol uralkodó biztonságos átvonulást és ellátmányt kért magának és seregének. III. Béla nagyon készségesnek mutatkozott és vendégszeretetéről biztosította II. Henriket; ahogy levelében írta, „országunk erőit és javait királyi nagyságok rendelkezésére bocsátjuk”.⁹³

Ha tekintetbe vesszük, hogy az idézett levél egyedül Ralph of Diceto krónikájában maradt fenn, s jó okkal állítható, hogy a jövedelemjegyzék ugyancsak az ő dokumentumgyűjteményéhez tartozott, akkor elgondolkodhatunk azon a lehetőségen is, hogy III. Béla és főpapjai bevételei szintén az 1188. évi követjárás nyomán váltak ismertté Angliában – azaz a kimutatás nem a magyar király 1186. évi angliai és franciaországi házassági tervei miatt készült el. Ennek elfogadása esetén könnyen választhatnánk arra is, hogy az uralkodó mellett miért szerepelnek a főpapi jövedelmek is a listában; tudható ugyanis, hogy a keresztes vállalkozások költségeiből az egyházaknak is ki kellett venniük a részüket.⁹⁴ A *Képes Krónika* által fenntartott 12. századi történeti elbeszélés szerint III. Konrád 1147. évi magyarországi átkelését a hazai egyházi intézmények finanszírozták.⁹⁵

„Miután ugyanis alamuszi kérésére bebocsátást nyert, Magyarországtól nem mindennapi pénzösszeget csikart ki, úgyhogy Magyarországon egyetlen anyaszentegyház vagy monostor sem maradt, amelyikből ne vittek volna el pénzt, vagy félelemből ne ajánlották volna föl a zarándokúton lévő császárnak.”⁹⁶

Éppen a harmadik keresztes hadjárat előtt látott napvilágot az a pápai rendelkezés, amely előírta a püspökségeknek, hogy jövedelmeik bizonyos részét fordítsák a keresztes hadjárat céljaira. III. Kelemen pápa 1188 elején adott utasítást, hogy a püspökök a joghatóságuk alatt álló klerikusoktól szedjenek adót a Szentföld megsegítésére – a pápa első alkalommal adóztatta meg a klérust ezzel az indokkal.⁹⁷ A pápai parancs csak két példányban, a canterburyi és a genovai érsekekhez intézett, azonos szövegezésű enciklikák formájában maradt fenn.⁹⁸ A Johannes Malabranca bíboros-legátus által összehívott, 1189. évi krakkói zsinatra vonatkozó híradás már azt is elárulja, hogy a pápai követ a lengyel püs-

93 „... regie vestre magnificentie vires et opes regni nostri exponimus...” Ymagines Historiarum, II. 54. [Fordítása: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.* S. a. r. Makkai László – Mezey László. Bp., 1960. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár) 105.

94 A klérusnak a keresztes hadjáratok finanszírozásában játszott szerepére az első lateráni zsinatig (1215) az alább áttekintett példákkal lásd Fred A. Cazel Jr.: *Financing the Crusades.* In: *A History of the Crusades.* I–VI. Ed. Kenneth Meyer Setton. Madison [WI], 1969–1989. VI. 134–136.

95 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* [Ed. Alexander Domanovszky.] In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938. I. 458.

96 *Képes Krónika.* [Ford. Bollók János.] Bp., 2004. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 109.

97 Cazel: *Financing the Crusades*, 135.

98 1188. február 10.: Gerald of Wales: *De Principis Instructione*, 580–584. [Canterbury]; 1188. május 27.: *Acta Pontificum Romanorum inedita.* III. *Urkunden der Päpste von Jahre c. 590 bis zum Jahre 1197.* Hrsg. Dr. J. Pflugk-Harttung. Stuttgart, 1886. 363–364. [Genova.]

pököket és az egész klérust tizedfizetésre kötelezte a Szentföld visszavétele céljából.⁹⁹ A francia és az angol királyok kapva kaptak az alkalmon, hogy a klerikusok mellett a laikusoktól is adót szedjenek; a Szaladin-tizednek nevezett 1188. évi egyenes hozzájárulás az egyházi jövedelmeket és ingóságokat éppúgy érintette, mint a világiakét.¹⁰⁰

Több mint valószínűnek tartom, hogy a magyar király és püspökei jövedelme iránti angliai érdeklődés az előkészületben lévő keresztes hadjáratral, valamint II. Henrik és keresztes hada küszöbönálló magyarországi átutazásával áll összefüggésben. Gerald of Wales írásom elején idézett sorai amellet tanúskodnak, hogy az európai uralkodók jövedelmei iránti érdeklődés egyébként sem volt idegen az angliai elitől; mindazonáltal az angol királyt különösen is érdekeltette, hogy mekkorák azok a világi és egyházi erőforrások, amelyeket III. Béla ígérete szerint II. Henrik átvonuló serege rendelkezésére tud bocsátani. Vélhetően az a számítás sem állt tőle távol, hogy a keresztes hadjárat finanszírozása érdekében a pápai parancsnak engedelmessé a Magyar Királyság püspökei, s angol–francia mintára talán maga a magyar uralkodó is tizedet fog szedni, s a befolyt összeget természetesen eljuttatják a Szentföldre igyekvő keresztes uralkodónak. Ha így volt, akkor a híres jövedelemjegyzék vélhetően Richard Barre követségének dokumentumaként, egy követjelentés mellékleteként érkezett az Angol Királyságba. III. Béla önként is tájékoztathatta az angol uralkodót, azaz a kimutatást az ő parancsára is összeállíthatták; valószínűbbnek tartom azonban, hogy Richard Barre maga gyűjtötte össze az információt azoktól a Capet Margit kíséretében a Magyar Királyságba érkezett francia és angol-normann egyháziaktól, akik között vélhetően olyanok is akadtak, akik püspökként vagy prépostként az egyházi hierarchia csúcsaira emelkedtek, s így akár a királyi tanácsba is bejárásuk lehetett.¹⁰¹ Nem példátlan, hogy királyi jövedelmekre vonatkozó középkori beszámolók követjelentésként maradnak fenn, bár a magyar történelemből ismert esetek jellemzően a korszak végéről származnak. Hunyadi Mátyás 1475. évi bevételeiről a magyar király követe, Francesco Fontana orvos tájékoztatta Galeazzo Maria Sforza milánói her-

99 „Polonicam ecclesiam Clemens papa tercius in membris et capite reformaturus, et pro impensis ad defendendam Terram Sanctam, cuius recuperacionem magno ardore zelabat, subsidium a clero Polonie percepturus, Iohannem cardinalem cognomine Malabrancia Pol-on-iam transmittit. Qui Cracowiam primum perveniens, a Kazimiro duce et Fulkone episcopo omnibusque ordinibus honore processionis exceptus, sinodum omnibus provincie Gneznensis episcopis in civitate Cracoviensi indixit et aliquas constitutiones ad reformandum clerum promulgavit et tam episcopis quam universo clero pro recuperacione Terre Sancte decimam imposuit.” Ioannis Dlugossi: *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. I–X. Varsaviae, 1964–2005. III. 146. [Lib. 6., anno 1189.]

100 Bartlett: *England Under the Norman and Angevin Kings*, 167.

101 II. András uralkodásának kezdetén három magas rangú klerikusról is tudható, hogy (alkalmasint angol ellenőrzés alatt álló) francia területen született: a normandiai Belleville-i Rajnald váradi prépostról (a későbbi erdélyi püspökről), Liège-i Róbert fehérvári prépostról (a későbbi veszprémi püspökről, majd esztergomi érsekről), valamint egy a champagne-i Bar-sur-Aube Saint Maclou társaskáptalanjában javadalommal bíró, ám Magyarországon élő és ott is jövedelmező stallummal rendelkező, R. siglával jelölt kanonokról. Bácsatyai Dániel: A Magna Cartától a szentföldi jogkönyvekig. Az Aranybulla európai összefüggésben. In: *Andreae II regis Hungariae decretum anni 1222 bulla aurea roboratum. Tanulmányok az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára*. Szerk. Mayer Gyula – Szovák Kornél – Rácz György. Bp., 2022. 120–121.

ceget, míg a Jagelló uralkodók jövedelmeit a kutatás sokáig elsősorban velencei követ-jelentések alapján becsülte meg.¹⁰²

Miért tekinthető jobbnak az imént előadott megoldási kísérlet, mint az a magyarázat, amely szerint a jövedelemjegyzék III. Béla házassági ajánlatával került Nyugat-Európába? Elsősorban azért – s ez önmagában is döntő körülmény –, mert az utóbbi esetben a főpapi bevételeknek semmi keresnivalója sem lett volna az összeírásban, miközben nyilvánvalóan bővebben tájékoztatták volna a nyugati udvarokat a királynéi birtokokról és jövedelmekről. Nem tűnik továbbá életszerűnek az a feltételezés, hogy a magyar uralkodó egy ellenőrizhetetlen tartalmú pergamenlap révén kívánta meggyőzni jövődóbeli rokonságát, hogy második feleségének nem lesz oka panasza a Magyar Királyságban. A középkori mentalitáshoz jobban illeszkedett volna, ha a házasodni szándékozó király követi reprezentációja és szemképráztató, értékes ajándékai révén gyakorol hatást a menyasszony rokonságára; minden bizonnyal 1186-ban is így történt.

Összefoglalás

A III. Béla-kori jövedelemjegyzék kéziratának vizsgálata előtt két alapvető kérdés várt válaszra. Az első a jegyzéket fenntartó, rendkívül heterogén tartalmú 16. század eleji kódex létrejöttének háttere: milyen elveket tartott szem előtt a kézirat angliai szerkesztője a szövegek összeválogatásakor és milyen forrásban bukkant rá az idézett szemelvényekre. A vizsgálat kiderítette, hogy a szerkesztő-másoló érdeklődésének középpontjában az angol történelem mellett az egzotikum állt, beleértve ebbe a földrajzi felfedezéseket és a keresztények muszlimokhoz fűződő viszonyát is, azaz csupa olyan témakört, amelyek a kódex összeállításának idejében élénken foglalkoztatták az európai közvéleményt. Ez az érdeklődés magyarázza a magyar királyi és főpapi jövedelmek felvételét is; az oszmán hódításnak sokáig ellenálló, majd Mohácsnál elbukó középkori Magyar Királyság sorsa nem volt teljesen közömbös a Tudor-kori Angliában sem. A párizsi kézirat szerkesztőjének azonban nem álltak rendelkezésére friss politikai hírek; szemelvényeit régi krónikákból, antik szerzők jól ismert műveiből és nyomtatásban elérhető kiadványokból merítette. Az angol krónikások műveit folytatólagosan nézte át és jegyzetelte ki: az első blokk Ranulph Higden, a második Henry of Huntingdon, míg a harmadik Ralph of Diceto műveiből származik. A 12. század végi jövedelemjegyzék az azonos időben alkotó angol krónikaíró, Ralph of Diceto által megőrzött szövegek – alkalmasint csak általa fenntartott dokumentumok – között helyezkedik el; több mint valószínű, hogy a kimutatás Ralph forrásgyűjteményének, munkadossziájának részét képezte, amelyből szükség esetén a szerzői kéziratot is felfrissíthette, miként az III. Sándor pápa Ibn Mardanis murciai királyhoz intézett levele esetében is történt.

102 Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 484–506.; Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 53–58.

A második kérdés, amelyre kódexünk választ adhat az, hogy hogyan jött létre a jövedelemjegyzék és hogyan került Angliába. Amellett érveltem, hogy a kimutatás nem III. Béla 1186. évi nyugat-európai házassági ajánlataival, hanem Richard Barre lisieux-i főesperes 1188. évi magyarországi követségével, s a misszió céljával, a keresztes hadjáratra készülõ angol uralkodó magyarországi utazásának tervével áll összefüggésben, amelynek dokumentumait – II. Henrik angol és III. Béla magyar király levélváltását – szintén Ralph of Diceto tartotta fenn. Ezt a lehetõséget támogatja az a tény, hogy a jegyzék a magyarországi főpapok jövedelmeit is tartalmazza. A keresztes hadjárat anyagi terheinek viselésében ugyanis az egyházi rend is komoly szerepet vállalt; III. Kelemen pápa éppen 1188-ban rendelte el, hogy a klerikusoktól szedjenek adót a hadjárat céljaira, s az összeget egyházmegyénként gyűjtsék össze.

TÖRÖK FRÁZISSAL VALÓ ÍRÁS

Bethlen Gábor politikai kommunikációja az Oszmán Birodalommal szemben

KÁRMÁN GÁBOR

.....
WRITING IN THE TURKISH MANNER
The Political Communication of Gábor Bethlen towards
the Ottoman Empire

Gábor Bethlen was the prince of Transylvania, who made the most gains out of his country's status as the tributary state of the Ottoman Empire. Alone among the Transylvanian princes he not only regularly declared his loyalty towards the sultan, but built his political communication around the principle that his actions were only motivated by his wish to seek the Ottoman ruler's benefit. This study elaborates upon various facets of this strategy and discusses why it could be successful in the rather tumultuous years of the 1620s.

Keywords: political communication, Transylvania, tributaries, Ottoman Empire
.....

Topal Redzseb pasa szemlátomást nagyon felindult állapotban volt. Az Oszmán Birodalmat irányító tisztségviselők ritkán írtak Erdély fejedelmének hosszú leveleket, a legtöbbjük modern kiadásban nem tesz ki többet egy-két oldalnál. Az ázsiai hadjáraton tartózkodó nagyvezírt, Damad Halil pasát kajmakám címmel helyettesítő oszmán államférfi azonban 1628 elején olyan levelet küldött Bethlen Gábornak, amely a *Török-magyarkori állam-okmánytár* lapjain nem kevesebb mint tizenhat oldalon keresztül sorolja, milyen sokféle módon bizonyította megbízhatatlanságát a fejedelem. Megvádolta azzal, hogy a Fényes Portát belerángatta saját Habsburg-ellenes vállalkozásaiba anélkül, hogy a szultán számára ezekből bármilyen előny származott volna. A fejére olvasta, hogy feleségét még életében kinevezette utódjává a szultánnal, ami messzemenőleg ellenkezett az oszmán politika szokásrendjével. Szemére vetette, hogy nem küldi rendszeresen a fejedelemség adóját és elmaradásai vannak a portai előkelőknek járó ajándékok terén is. Fel-

Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály. A tanulmány az Európai Unió finanszírozásával (SMALLST ERC-project, CoG 101043451) készült. Az itt szereplő információk és állítások a szerző álláspontját képviselik, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy a European Research Council hivatalos véleményét. Sem az Európai Unió, sem a támogatást nyújtó hatóság nem vonható felelősségre miattuk.

hánytorgatta, hogy a Habsburg–oszmán béketárgyalásokról ellentmondó információkat küldött a Portára és saját érdekeit próbálta ott képviselni. Végül hosszasan értekezett arról is, hogy Bethlen Gábor be akart avatkozni a moldvai és havasalföldi vajdák kiválasztásába, amihez semmi köze, ráadásul adót szedett tőlük.¹

Ha Erdély bármelyik fejedelme hasonló bűnlajstromot kapott volna kézhez az Oszmán Birodalom hatalmi központjából, tudta volna, hogy egyetlen esélye a kegyelemért való könyörgés lehet, ellenkező esetben a közeljövőben határozott retorziókra, sőt, alighanem a trónról való letételére számíthat. Bethlen teljesen más utat választott: mivel a török követ, Hadzsi Júsuf aga első körben csak szóban ismertette vele a kajmakám kifogásait és a levelet csak az első válasz elkészülése után adta át, választát két részletben fogalmazta ugyan, de ezek egyenként is felülmúlták Topal Redzseb pasa levelének terjedelmét. Azon kívül, hogy roppant terjedelmesen egyenként megfelelt az összes vádra, a fejedelem elővette összes, a korábbi években már jól bejáratott retorikai eszközét is annak bemutatására, hogy a kajmakám vádjai révén olyan szörnyű méltánytalanságot szenvedett el, amelyre egyáltalán nem szolgált rá. Az a sértett hangnem, amelyet Topal Redzseb pasával szemben megengedett magának, meghökkentő benyomást kelt: mintha az Oszmán Birodalom két olyan főtisztviselőjének szokatlanul őszinte hangvételű levelezését olvasnánk, akik ha rangban nem is, de a szultán iránti elkötelezettség tekintetében mindenképpen egyenrangúak.²

Bethlen Gábor diplomáciai tevékenysége iránt az elmúlt tizenöt évben jelentős mértékben megnövekedett az érdeklődés. Különösen fontos új eredmények születtek azon a területen, amely felé korábban minimális volt a figyelem; noha létezésükről általánosságban természetesen korábban is tudtunk, a fejedelemnek az oszmán világban kialakított politikai kapcsolatait és azok változásait valójában ebben az időszakban kerültek a kutatás fókuszába. A latin keresztény Európa államainak vezetőivel fenntartott nexusoktól olyanmire eltérő, nagymértékben személyes patrónus-kliensi viszonyokra építő kapcsolatrendszer lényegét nagy vonalakban talán mára érti a kutatás, bár számos szereplő motivációja és módszerei továbbra is feltárójukra várnak.³ Egyre többet tudunk arról, mit

- 1 Topal Redzseb pasa Bethlen Gábornak. [Átadása Fogaras, 1628. március 21.] *Török-magyarokori állam-okmánytár*. I–VII. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. (Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. Okmánytár 3–9) (= TMÁO) II. 9–24.
- 2 Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20., március 22. TMÁO II. 25–50., 51–65.
- 3 Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621). *Századok* 145 (2011) 915–973.; Uő: Bethlen Gábor ismeretlen hadjáratit terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp., 2013. 104–127.; Uő: Oszmán adatok Bethlen Gábor portai kapcsolataira a harmincéves háború elején. In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Soproniensis 1) 61–77.; Uő: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár, 2014. 36–47.; Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor. A pasa és a fejedelem. *Századok* 145 (2011) 975–996.; Uő: Bethlen és az egri pasák. In: *Élet a török hódoltságban. I. Válogatott tanulmányok (2013–2019)*. Szerk. uő. Pécs, 2022. 128–143.; Uő: Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies 1619–1626. In: *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*. Ed. Gábor Kármán. Paderborn, 2023. (Central and Eastern Europe 10) 130–144.; Hámosi Nagy Zsuzsanna: Egyéni érdek, közösségi érdek, állam-érdek. A gyarmati béke szerepe az erdélyi–francia tárgyalásokon 1625–1626 folyamán. In: *Oszmán-magyar*

csinált, hogyan cselekedett Bethlen Gábor és ezek a tettei hogyan segítették elő kapcsolathálójának fenntartását, a hatalom megtartásával, illetve mozgástere növelésével kapcsolatos esélyei életben tartását. Nagyon kevés figyelem fordult azonban afelé, hogy a cselekvéshez milyen magyarázat társult. Márpedig a fentebb idézet meglehetősen lekezelő levélváltás a kajmakám és a fejedelem között aligha jöhetett volna létre, ha a megelőző tizenöt évben Bethlen Gábor szívós következetességgel nem építi fel azt a pozíciót az Oszmán Birodalmon belül, amelynek révén megengedhette magának a Topal Redzseb pasával szembeni ellentámadást.

Az elmúlt évtizedben már írtam tanulmányt Bethlen Gábor politikai kommunikációjáról, de a Habsburg-ellenes háború igazolásának elemzése abban az írásban kizárólag a latin keresztény kultúrkörben alkalmazott (meglehetősen szűkszavú) értelmezést vizsgálta. Szekfű Gyula invenciózus elemzése Bethlen levelezésének „írásművészetéről” szintén a magyar arisztokratákkal való levélváltásait helyezte a fókuszba. A Fényes Portán tált magyarázatokra Péter Katalin, később Papp Sándor írásai tértek ki, az 1620-as évek közepén született érvelésekről pedig nemrégiben Czákó András István vetett fel megfontolandó szempontokat.⁴ Ebben az írásban megkísérlek átfogó képet adni arról, hogyan lett Bethlen Gábor az a személy, aki Erdély fejedelmei között a messze legkimagaslóbb reputációt élvezte a Fényes Porta politikai elitjeinek körében.

A politikai cselekvés – rövid vázlat Bethlen Gábor külpolitikájáról

Noha Erdély minden uralkodója közül Bethlen Gábor részesült a legtöbb figyelemben, a fejedelem kommunikációs technikáinak vizsgálata előtt talán nem felesleges összefoglalni legfontosabb politikai lépéseit, hiszen ezek értelmezése képezi majd az elemzendő szövegek bázisát. Bár Erdélyből elmenekült nemesek oszmán területen már 1603-ban fejedelemmé választották, Bethlen Gábor 1613-ban lett ténylegesen az ország uralkodója, amikor a szultán által mellérendelt csapatok segítségével letaszította a trónjáról Báthory Gábort. A támogatásért drágán meg kellett fizetnie, és olyan dolgokkal, amelyeket egyetlen korábbi erdélyi fejedelem sem volt hajlandó megcselekedni: 1616-ban nemcsak Lippa várát kellett átadnia a temesvári beglerbégnak (ráadásul úgy, hogy saját helyőrségét ostrommal távolította el belőle), de ugyanabban az évben és a következőben is támogatnia

viszony a 16–18. században. *Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól. Egyén és közösség viszonya.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp., 2020. 113–134.; Uő: *A Special Form of Encounter. Negotiations in Constantinople (1625–1626).* *The Hungarian Historical Review* 12 (2023) 224–247. Lásd még a későbbi jegyzetekben idézett munkákat.

- 4 Kármán Gábor: Bethlen Gábor soha meg nem írt manifestuma. A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban. In: *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon.* Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp., 2019. 155–196.; Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor.* Bp., 1929. (A Magyar Szemle Könyvei) 161–171.; Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. *Századok* 117 (1983) 1028–1060.; Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta; Czákó András István: A disszimuláció haszna és használata. A Bethlen-Esterházy kapcsolat margójára (1625–1626). *Belvedere Meridionale* 35 (2023) 3. sz. 5–17.; Czákó András István: A Habsburg-oszmán határvidék helyi méltóságainak disszimulációs stratégiái (1625–1629). *Fons* 31 (2024) 453–482.

kellett a Lengyelország elleni oszmán hadjáratokat, amivel egyszer s mindenkorra tönkretette bátortalanul induló kapcsolatait a varsói udvarral. Ráadásul hatalma még ezek után sem állt biztos lábakon, távolról sem: 1616-ban ugyan sikerrel verte vissza Homonnai Drugeth György hatalomátvételi kísérletét, pedig ez Kádizáde Ali budai pasa támogatását is élvezte, de 1618–1619-ben a Fényes Portán egyre többet emlegették Báthory Andrást mint potenciális trónkövetelőt, hogy ezzel is rászorítsák Bethlent Jenő várának korábban szintén megígért átadására.⁵

A szorult helyzetben a fejedelem az előre menekülést választotta, és elfogadta néhány felső-magyarországi főúr meghívását, hogy a Magyar Királyság rendjeinek vezetőjeként fellépve Habsburg-ellenes támadást indítson az 1618 óta folyó cseh felkelés támogatására. Az 1619 őszén meginduló hadi cselekmények óriási sikereket hoztak, a fejedelem hadai két hónap alatt már a nyugati határnál álltak, és a Pozsonyba összehívott országgyűlés felajánlotta Bethlennek, hogy királlyá választja. Ezt a portai reakció kiszámíthatatlansága miatt ekkoriban még nem fogadta el, de a végül elfogadott törvény a „Magyarország fejedelme” cím mellett biztosította számára a királyi jogok gyakorlását. A királyválasztás végül, immáron a szultáni támogatásról szóló irat megérkezése után, 1620 augusztusában, a besztercebányai országgyűlésen zajlott le. Eddigre azonban a Habsburg diplomácia megszerezte a katonai támogatást, amely szükséges volt a felkelés leveréséhez: 1620. november 8-án a fehérhegyi csatában a csehek által létrehozott konföderáció szétesett, és ugyan Bethlen még egy teljes évig kitartott, 1621 legutolsó napján, Nikolsburgban kompromisszumos békét kellett kötnie II. Ferdinánddal. Ebben, noha biztosították neki hét vármegye feletti fennhatóságát, két sziléziai hercegséget, Oppelnt és Ratibort, valamint a birodalmi hercegi címet, a magyar királyi titulusról le kellett mondania.⁶

A béke azonban Bethlen számára nem tűnt véglegesnek, és motivációja nemcsak a már egyszer elnyert királyi cím visszaszerzésének lehetősége volt, de az is, hogy 1621 februárjában, hosszú és kitartó diplomáciai építkezés eredményeképpen sikerült elnyernie a Fényes Porta ígéretét a katonai támogatásra.⁷ Noha abban az évben II. Oszmán lengyelországi hadjárata miatt valójában a szultánnak csak minimális számú katonája jelent meg a magyarországi hadszíntéren, Bethlen számára óriási kockázatot jelentett volna, ha nem tesz meg mindent látványosan annak bizonyítására, hogy kész korábbi, a támogatás elnyerése előtt tett ígéretei valóra váltására. Így diplomatai követték a Hollandiába menekülő bukott cseh királyt, Pfalzi Frigyes, és egyre több protestáns hatalommal vették

5 Sudár: Iszkender, 976–990.; Borbély Zoltán: A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, 295–309.; Kármán Gábor: Kovacsóczy István orációja 1615-ben III. Zsigmond lengyel király előtt. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 2017. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2019. 118–119.

6 Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp., 1969. 150–221.; B. Szabó János: Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában. Az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények* 126 (2013) [I. 963–988.], 127 (2014) II. 52–62.; Gábor Kármán: Das Verhältnis der ungarischen Stände zum Böhmischem Ständeaufstand. In: *Der Böhmisches Ständeaufstand 1618–1620. Akteure, Gegner und Verbündete*. Hrsg. Václav Bůžek. Münster, 2021. 287–311.

7 Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta, 955–972. Vö. uő: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat terve.

fel a kapcsolatot az együttműködés reményében, portai képviselői pedig továbbra is igyekeztek életben tartani az oszmán elit elszántságát egy újabb magyarországi beavatkozás katonai támogatására.⁸

Az első alkalom 1623 őszén adódott, amikor Bethlen arra számított, hogy seregeit Magyarországon egyesítheti Keresztély braunschweig-wolfenbütteli herceg Frigyeset támogató csapataival, és a fejedelem azt is megszervezte, hogy a szultán mellé rendeljen a hódoltsági hadakból egy tekintélyes kontingenst. A herceg azonban még megérkezése előtt vereséget szenvedett, Szarhos Ibrahim pasával, az oszmán segédcsapatok vezetőjével (úgynevezett szerdárjával) pedig az együttműködés távolról sem volt zökkenőmentes, ráadásul Bethlen abban sem lehetett biztos, hogy az új szultán, IV. Murád is támogatni fogja elképzeléseit. Így 1624 májusában, Bécsben ismét békét kötött, ezúttal lemondva Oppeln és Ratibor feletti uralmáról.⁹

1624 nyarán a bécsi udvar megtette első lépéseit az oszmánokkal fennálló béke meghosszabbítására is. A következő három évben a fejedelemnek sok energiát kellett arra fordítania, nehogy a procedura sikerrel járjon, mert ez elzárta volna a lehetőségét további magyarországi beavatkozásainak. Követői mind a Fényes Portán, mind a tárgyalások vezetésével megbízott budai beglerbég, Szúfi Mehmed pasa udvarában sokáig sikeresen szabotálták a folyamat komolyra fordulását, de 1625 májusában mégis megkötötték a békét Gyarmaton. Bethlennek az oszmán közegben teljes mértékben megváltozott helyzetét mutatja, hogy a ratifikációs procedúrát a fejedelem már sikerrel fúrta meg, és 1626 szeptemberében a hirtelen elhalálozott Szúfi Mehmedet váltó Mürtezä pasa hajlandó volt csapatait Magyarországra küldeni és egyesíteni az Erdélyből érkező kontingensekkel.¹⁰ A hadjáratához ezúttal valóban csatlakoztak Németföldről érkezett csapatok is, de Ernst Peter von Mansfeld hadai igen rossz állapotban érkeztek, ráadásul hátukon hozták Albrecht von Wallenstein seregét is.

Az igazi akadályt azonban az oszmán–perzsa háború fejleményei jelentették: a Bagdad alatt 1626 júliusában elszenvedett vereség után a szultáni udvar semmilyen nagyobb konfliktust nem akart látni az északnyugati határvidéken, így Bethlennek újra békét kellett kötnie, ezúttal Pozsonyban, a korábbiakkal megegyező feltételek mellett.¹¹ Noha a fejedelem nem adta fel egykönnyen, Topal Redzseb pasa, a birodalom ügyeit Konstantinápolyban irányító kajmakám hajthatatlannak mutatkozott, és az 1627 szeptemberében

8 A fehérhegyi csata utáni pfalzi kapcsolatok történetéről nem rendelkezünk részletes feldolgozással, áttekintő jelleggel lásd Gábor Kármán: Gábor Bethlen in the Thirty Years' War. In: *The Rise of Wallenstein and the Re-Start of the Thirty Years' War 1625*. Ed. Lothar Höbelt – Pavel Marek. London. [Megjelenés előtt, várhatóan 2026.]

9 Nagy: *Bethlen Gábor*, 251–311.; B. Szabó: *Bethlen Gábor hadai*, 62–65.; Sudár: *Ottoman Auxiliary Troops*, 145–149.

10 Kármán Gábor: A harmadik fél. Bethlen Gábor a Habsburg–oszmán béketárgyalásokon 1624–1627. In: *Békek és szerződések. Diplomáciatörténeti tanulmányok a 14–18. századból*. Szerk. Maléth Ágnes et al. Szeged. [Megjelenés előtt, várhatóan 2026.]; Sudár Balázs: Egy harcművész a végeken. Mürtezä pasa. *Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020) 263–266.

11 Nagy: *Bethlen Gábor*, 313–442.; B. Szabó: *Bethlen Gábor hadai*, 65–70.; Sudár: *Ottoman Auxiliary Troops*, 149–152.

megkötött Habsburg–oszmán szőnyi béke után végre a ratifikációs folyamatot is sikerült végigvinni.¹²

A fejedelem mindazonáltal továbbra sem hagyta, hogy az egy évtized alatt kiépített kapcsolathálói ne működjenek. Habár a Magyar Királyság irányában a szőnyi béke elzárta az utakat, Lengyelország felé újabb lehetőségek nyíltak. A nemesi köztársaság ellen az évtized során folyamatosan háborúzó II. Gusztáv Adolf svéd király korábbi meghívásait Bethlen még visszautasította, 1628-ban azonban érdeklődéssel fogadta a cári udvarból érkező felvetést egy lengyelelleses együttműködésre. A konstantinápolyi pátriárka által is támogatott orosz–svéd–oszmán–erdélyi szövetségzés terveiről azonban nem derülhetett ki, mennyi realitásuk lett volna, hiszen a potenciális résztvevők közül Bethlen 1629 végén elhunyt, II. Gusztáv Adolf figyelme pedig a Német-római Birodalom felé fordult.¹³

A szultán hűségese szolgálja

Természetesen minden erdélyi fejedelemnek, amikor az oszmán hatalmi elit tagjaival kommunikált, változtatnia kellett azon a szókincsen, amelyet keresztény hatalmi tényezőkkel fenntartott kapcsolataiban használt. Az utóbbiak felé – még ha el is ismerték az őket a szultánhoz kötő különleges kapcsolat tényét – elemi érdekük volt, hogy azt hangsúlyozzák, a fejedelemséget érintő kérdésekben önálló döntéshozatali joggal rendelkeznek és külpolitikájuk hangsúlyait – kivételes alkalmaktól eltekintve – saját maguk határozzák meg. Bethlen esetében ez a magyar rendek privilégiumai és elsősorban a felekezeti vallásgyakorlati szabadság védelmét jelentette.¹⁴ Egy hasonló érvelés nyilvánvalóan kontraproduktív lett volna oszmán közegben, ahol az alapvető elv az volt, hogy az Erdélyi Fejedelemség az Oszmán Birodalom része és a fejedelem a szultán alattvalójaként, az ő kegyelméből irányítja az uralma alatt álló területet, ugyanúgy, mint a beglerbégek a birodalom klasszikus igazgatási rendbe betagolt tartományait.¹⁵

Ha áttekintjük Báthory Istvántól I. Apafi Mihályig az erdélyi fejedelmek portai levelezését, nagyjából azonos mintát találunk. A Portára küldött leveleiben Báthory a legnagyobb természetességgel nevezte magát a szultán szolgájának, és noha a „rabszolga” kifejezést szemlátomást kerülte (ellentétben a vele szemben fellépő trónkövetelővel, Bekes Gáspárral), válságos helyzetben még azt is bevetette a bizalom elnyerése érdekében.¹⁶ Száz évvel később a sokkal nehezebb helyzetben lévő Apafi ugyanígy járt el: leveleiben

12 Kármán: A harmadik fél.

13 Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. *Századok* 152 (2018) 718–739.; Németh Csaba: Melyik út vezet Magyarország trónjához? (Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve, és annak diplomáciai háttere). *Aetas* 3 (1987) 3. sz. 5–22.

14 Lásd Kármán: Bethlen Gábor soha meg nem írt manifestuma.

15 Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás* (2011) 1. sz. [Tavaszi] 25–72.

16 A „szolga” használatára lásd pl. *Erdély és a Porta 1567–1578*. Közli Szalay László. Pest, 1862. 39., 104–105., 190–191. A „rabszolga” előfordulására lásd Bekes Gáspár Szokollu Musztafa pasa budai beglerbégnak. Bécs, 1575. február 14., illetve Báthory István Szokollu Mehmed pasa nagyvezírnek. [1575. december előtt.] Uo. 193–194., illetve 250–251.

rendszeresen leszögezte, hogy „Erdélyországa hatalmas császárunknak őstől maradt országa”, neki pedig a szultán kötött kardot az oldalára és adott botot a kezébe a hatalom gyakorlása végett.¹⁷ Az ő esetében az is megfigyelhető, hogy megtanulta, hogyan használja saját javára a fejedelemséggel szembeni oszmán elvárásokat: a határ menti beglerbégekkel folytatott vitái kapcsán több alkalommal azzal érvelt a Fényes Portán, hogy az általuk igényelt területekről való lemondással az ország adójának sikeres összegyűjtését kockáztatná.¹⁸

Bethlen Gábor ennél sokkal messzebb ment. Oszmán tisztségviselőknek küldött leveleiben, és még inkább a hozzájuk küldött követek instrukcióiban rendszeresen hosszas értekezéseket szentelt annak a kérdésnek, milyen sokrétű tevékenységgel szolgálta egész életében a szultánok érdekeit. A lista természetesen folyamatosan bővült, helyenként igen ötletes megoldásokkal. A legelső ismert szöveg, amelyben Bethlen Gábor a szultán szolgálójának vallja magát, még 1611-ből származik, amikor Báthory Gábor tanácsosaként írta meg a nagyvezírnek a brassói csata hírét, és egyben kérte, hogy rendelt fizetését küldje ki neki. Ez pedig azért járt neki, mert egy oszmán krónika tanúsága szerint a század első éveiben, amikor oszmán területre menekült az Erdélyt megszálló Habsburg csapatok elől, felvették a szultán szolgálattevőit, a mütefferrikák közé. Ahogy Bethlen írta: „ha személyem szerint a portán nem vagyok is, de itt is Őhatalmassága hű és igaz szolgálja vagyok s leszek, míg élek”.¹⁹

A mütefferrika-posztra a későbbi levelekben nem történik utalás, Bethlen hűségének félreismerhetetlen bizonyítékeként 1616-tól Lipa átadása szerepel, bár az is megfigyelhető, hogy míg az abban készült leírásban a várat még Habsburg-párti „lázadóktól” kell elvennie a fejedelemnek, addig 1623 végén már egyértelműen úgy utal vissza az eseményekre, mintha német helyőrséget kellett volna kiűznie az erődítményből.²⁰ Ugyanígy

17 I. Apafi Mihály IV. Mehmed szultánnak. Medgyes, 1662. október 19. TMÁO IV. 71.; I. Apafi Mihály Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezírnek. H. n., 1671. március 11. TMÁO V. 14.; I. Apafi Mihály instrukciója Rozsnyai Dávidnak. Fogaras, 1675. május 2. TMÁO V. 337.

18 I. Apafi Mihály levele Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezírnek. H. n., 1671. március 11., Radnót, 1673. június 23. TMÁO V. 14., 174–175. A tárgyalások részleteiről lásd Szalai Ágnes: Erdély és a váradi vilájet hátrkonfliktusa 1671–1672-ben. *Történelmi Szemle* 65 (2023) 237–255.; Uő: Erdély és a váradi vilájet hátrkonfliktusa 1673–1675-ben. In: „... munkálkodom is örömet én Várad építésén és megtartásában”. *Várad és Bihar vármegye a kora újkorban*. Szerk. Mátyás-Rausch Petra – Oborni Teréz. Nagyvárad, 2023. (Tanulmányok Biharország Történetéről 11) 183–221.

19 Bethlen Gábor a nagyvezírnek. Nagyekemezei tábor, 1611. szeptember 13. *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. Szerk. Szilágyi Sándor. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 8) 62. Noha a Rozsnyai Dávidhoz köthető kéziratok Ahmed pasát tüntetik fel címzettnek, a nagyvezíri posztot 1611. augusztus 5-ig Kujudzsu Murád pasa, az ő halála után pedig Dámád Gümüdzsineki Naszúh pasa töltötte be. A tizenöt éves háború erdélyi menekültjeinek integrálására a mütefferrikák testületébe lásd Sudár: Iszkender, 977. A tanulmányban a könnyebb olvashatóság érdekében nemcsak a kéziratból idézett forrásrészletek helyesírását normalizáltam, de a sokszor teljesen következtelen ortográfiát alkalmazó 19. századi forráskiadványokét is.

20 A leghosszabb leírás Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak a Kádizáde Ali budai pasát meglátogató követ-ségéhez írott instrukciójában olvasható. H. n., 1616. június 10. TMÁO I. 149–162. Vö. Bethlen üzenete Szúfi Mehmed pasának. [1623. december.] Uo. 372. Lipa átadásáról részletesen lásd J. Újváry Zsuzsanna: „Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért”. Adalék Lipa 1616-os átadásának történetéhez. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. 10. Szerk. Szabó András et al. Bp., 2002. 197–207.

nem meglepő, hogy a lengyelek elleni moldvai hadjárat támogatását szintén minden lehetséges alkalommal szóba hozta, hiszen ezzel valóban minden korábbi fejedelemsnél messzebb ment az oszmán államigazgatási eszményben neki kirendelt szerep megvalósításában. Az azonban már kevésbé magától értetődő, hogy Bethlen Gábor Homonnai Drugeth György trónra kerülési kísérleteinek visszaverését is rendszeresen a szultán érdekében végrehajtott cselekedetként tálalta. Annak ellenére, hogy a magyarországi trónkövetelőnek voltak támogatói az oszmán elitben is, katonai akcióit a Bethlen által újra és újra megismételt narratíva a „hatalmas császár országa” elleni offenzívaként tálalta, amelyet a fejedelem ráadásul egyedül, a szultán katonáinak segítségével nélkül vert vissza, átvállalva ezáltal patrónusaitól a szükséges erőfeszítéseket.²¹

Távolról sem volt egyértelmű az sem, hogy a harmincéves háborúba való beavatkozását Bethlen Gábor a szultán érdekében történő politikai lépésként tudta tálalni, már csak azért sem, mert írásos engedélyt az akcióhoz csak majdnem egy teljes évvel csapatainak megindulása után tudott szerezni.²² Mindenesetre a fejedelem remekül ki tudta használni azt, hogy a szóbeli jóváhagyást 1619 nyarán megadó Öküz Mehmed pasa nagyvezírt ugyanazon év decemberében kivégezték és az ekkoriban uralkodó II. Oszmán is a janicsárok zendülésének áldozata lett 1622 májusában. Amikor 1628-ban Bethlen azt írta Topal Redzseb pasának, hogy a nagyvezír 1619 nyarán dívánt tartott, mielőtt megadta volna engedélyét a seregek megindítására, tulajdonképpen egészen finom torzítása volt a tényeknek ahhoz képest, hogy hat évvel korábban egyenesen azt állította: a szultán parancsára indult Magyarországra.²³

Noha 1621-ben kifejezetten kis létszámú oszmán segédcsapat volt Bethlen Gábor mellett, magyarországi hadi cselekményei nyilvánvalóan ellentétesek voltak II. Oszmán érdekeivel. A szultán ugyanis egy nagy lengyelelles offenzíva megindításáról döntött, és az erdélyi fejedelem is kapott parancsot az oszmán seregek élelmiszerrel és ellátmányokkal való támogatására. Bethlennek azonban ebben az összetett helyzetben is sikerült elmagyaráznia, hogy cselekedetei minden látszat ellenére a szultán javát szolgálják: az ekkoriban alkalmazott narratíva szerint pusztán azért folytatta II. Ferdinánd elleni háborúját, hogy megakadályozza a császár segítségnyújtását annak sógora, III. Zsigmond lengyel király számára. Az 1620-as években aztán ez az állítás is sztenderd eleme lett Bethlen önmagáról szóló, az oszmán elit tagjai számára tálalt elbeszéléseinek.²⁴

21 Néhány jellemző példa: Bethlen Gábor I. Ahmed szultánnak. Fogaras, 1617. március 6. Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. I–III. *Történelmi Tár* (1880) II. 725. [(1880) I. 444–489., (1881) III. 283–343.]; Bethlen Gábor instrukciója Cserényi Farkasnak és Tholdalagi Mihálynak a Portára. [Kassa, 1624. március 4.] Horváth Mihály: Magyar regesták a szepesi káptalan, jázsai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből 1228–1643. I–II. *Magyar Történelmi Tár* (1862) II. 179. [(1861) I. 97–116.]; Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20. TMÁO II. 32.

22 Péter: Bethlen Gábor; Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta, 930–954.; Kármán: Das Verhältniss, 303–306.

23 Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20. TMÁO II. 35.; Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. Kassa, 1622. március 29. TMÁO I. 349.

24 Bethlen Gábor Ohrili Hüszejn pasa nagyvezírnek, illetve instrukciója a nagyvezírhez menő Tholdalagi Mihálynak. Nagyszombat, 1621. augusztus 7. TMÁO I. 302., illetve 312.; Bethlen Gábor instrukciója Cseré-

A harmincéves háború legelső szakaszába való beavatkozás más jellegű munícióval is ellátta az oszmán elit tagjai előtt saját hasznossága mellett érvelő fejedelmet. Katonai eredményei a kezdeti időszakban inkább aggodalmat keltettek az 1606-ban Zsitvatorokban létrehozott és azóta számos alkalommal finomított békemű stabilitását prioritásnak tartó szultáni tisztségviselőkben. Az azonban szemlátomást lenyűgözte őket, hogy Bethlennek sikerült Konstantinápolyba hoznia a Cseh Konföderáció és a velük szövetséges alsó- és felső-ausztriai protestáns rendek követeit. A fejedelem 1621-ben és a rákövetkező években egyetlen érvelő iratából sem hagyta ki azt a tény, hogy tevékenységének hála olyan „hét ország” képviselői folyamodtak a szultán barátságáért, akik soha korábban nem jártak a Fényes Portán.²⁵

Az 1620-as években Bethlen dicsőséglistáját aztán mindig újabb és újabb tételek gazdagították, attól függően, milyen újabb terveket szőtt a magyarországi katonai beavatkozásokra. Hiába hoztak ezek meglehetősen kevés eredményt a Fényes Porta számára – avagy éppen semmilyen –, a tény, hogy megszervezte őket, állandó hivatkozási pontot jelentett az állítása szerint kizárólag a szultán szolgálatában szerzett érdemek lehetőségét kereső fejedelem számára. 1619-ben és a rákövetkező évben Bethlen Gábor legfontosabb retorikai feladatának még az számított, hogy meggyőzze a Portát: valójában nem II. Ferdinánddal, hanem a Magyar Királysággal van békeszerződése, így az illegitimnek nyilvánított király ellen fellépő magyar rendek támogatásával a szultán nem szegi meg adott szavát. Az ezzel kapcsolatos argumentatív szövegek csúcsteljesítményének a konföderált országok követivel közösen, 1620 decemberében beadott emlékirat számít, amely ugyanakkor megkísérli bizonyítani azt is, hogy a magyarok mindig is baráti érzelmekkel viseltettek a szultán irányában.²⁶

Ahogy az ismétlődő magyarországi hadjáratok egyre kevésbé számíthattak a rendek támogatására, a fejedelem feladata is jócskán leegyszerűsödött, hiszen már csak saját hűségét kellett bizonygatnia, amire jóformán lassan bármelyik politikai lépése alkalmasnak tűnt. Még az olyan eseteket is sikerült a portai fogyasztásra tervezett narratívákban pozitív színben feltüntetni, amikor a fejedelem a szöges ellenkezőjét cselekedte annak, amit a Konstantinápolyból érkező parancs rendelt számára. Jellemző példa az 1626. évi magyarországi hadjárat, amelynek megindítása után nem sokkal két parancs is érkezett a kajmakámtól arra vonatkozóan, hogy a perzsiai háború kihívásai miatt mindenféle ellenségeskedést kerülni kell a Habsburg határvidéken. Mürtezá pasa és a fejedelem azonban sikeresen győzte meg a szultáni adminisztráció központját, hogy hadmozdulataik

nyi Farkasnak és Tholdalagi Mihálynak a Portára. [Kassa, 1624. március 4.] Horváth: Magyar regesták, 180.; Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20. TMÁO II. 38–39.

25 A „hét ország” a két osztrák tartományon kívül a Cseh Korona öt külön rendi gyűléssel rendelkező területét jelentette, a Cseh Királyságot, a Morva Őrgrófságot, a Sziléziai Hercegséget, illetve Alsó- és Felső-Lausitzot. Említésükre néhány példa: Bethlen Gábor Deák Mehmed pasának. [1621. augusztus.] TMÁO I. 300.; Bethlen Gábor levele Szúfi Mehmed pasának. Magyarbród, 1621. november 18., illetve 1622. március vége. TMÁO I. 331., illetve 343.; Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. [1626. június.] TMÁO I. 443.; Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20. TMÁO II. 37.

26 A konföderált rendek beadványa. [Besztercebánya,] 1620. július 22. Rozsnyay Dávid, 95–115. Az érvelésről lásd Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta, 931–932.

kizárólag megelőző jellegűek, a magyarországi hódoltság ellen készülődő nagy erejű támadás kivédését célozzák.²⁷

Figyelemre méltó, hogy Bethlen annyira bízott a szultán iránt érzett hűségéről szóló narratívák erejében, hogy a jótéteményeire való hivatkozás révén még a fejedelemség oszmán függésének legfontosabb szimbólumát, az adó fizetését is rendszeresen megpróbálta elkerülni. Attól kezdve, hogy Báthory Zsigmond a tizenöt éves háború kezdetén látványosan felmondta a szultántól való függését, a fejedelemség egészen 1619-ig nem fizetett adót, különböző kifogásokkal; és noha Bethlen Gábor ekkor beküldte azt a Fényes Portára, a következő években is rendszeresen próbálta ezt a kötelezettséget szabotálni, sokszor arra való hivatkozással, hogy magyarországi hadjárataiban hatalmas összegeket kénytelen hadaira költeni a szultán szolgálatában.²⁸ Így érthető követének, Borsos Tamásnak megjegyzése 1626 decemberéből, miszerint a Portán „nagy triumfusnak tartják azt Őfelségétől, hogy hatalmas császár ellenségével Őfelsége hadakozik, s mégis adaját az országnak beküldte”.²⁹ Ugyanő jelezte: nem hajlandó lefizetni a portai tisztségviselőket azért, hogy kiállítsák a Brandenburgi Katalin megváltását jóváhagyó szultáni okiratot, inkább tanítja Topal Redzseb pasát és a frissen hivatalba került új garnitúrát, hogy tanulják meg tisztelni az erdélyi szablyát, tudniillik Bethlennek az állítólag kizárólag a szultán érdekében tett fegyveres szolgálatait.³⁰

A meggyőzés módszerei

Ugyancsak az 1626. évi magyarországi hadjárat értelmezése kapcsán figyelhető meg a legjobban, milyen kreatívan volt képes értelmezni Bethlen Gábor saját korának eseményeit, ha a Fényes Portán kellett jópontokat szereznie. A nagy sereg, amelyre mint az oszmán területeket veszélyeztető hadakra hivatkoztak, Wallenstein Mansfeld üldözése céljából Magyarországra érkező csapatai voltak. Az, hogy a generálisnak egyáltalán nem állt szándékában az oszmán területek lerohanása, nemcsak a stratégiai körülmények miatt volt nyilvánvaló minden érdekelt számára, de Wallenstein levélben is biztosította Mürtezá pasát arról, hogy II. Ferdinándtól szigorú parancsot kapott a határok tiszteletben tartá-

27 Topal Redzseb pasa Mürtezá pasának. [Konstantinápoly, 1626. szeptember közepe és 1626. október–november]; Mürtezá pasa Esterházy Miklósnak. Körmöcbánya, 1036. rebbiülevvel 22. [1626. december 12.], illetve [Buda, 1627. augusztus 9.] *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Ed. Gábor Kármán et al. Bp.–Szeged, 2022. (Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians. Documents and Studies 1) 314. és 320., 324., illetve 387.

28 Lipták János: *A portai adó története az erdélyi fejedelemségben*. Késmárk, 1911. 29–38.

29 Borsos Tamás Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1626. december 5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Bethlen család levéltára. Családtagok iratai. P 1955 17. cs. 55. t. No. 89.

30 Borsos Tamás Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1626. október 28. Gergely Samu: Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. I–III. *Történelmi Tár* (1883) III. 612. [(1882) I. 434–469.; (1883) II. 131–154.] Ahogy már a fejedelem halála után, 1630-ban oszmán tárgyalópartnereinek kifejtette: „Erdély nem pénz-es ország, hanem szablyás ország.” Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 436.

sára.³¹ Nem tudhatjuk biztosan, hogy a birodalom északnyugati határvidékén viszonylag kevés tapasztalattal rendelkező beglerbég valóban kockázatot látott-e a császári hadvezér felvonulásában; 1621-ben a szerdárnak kinevezett Deák Mehmed pasa hasonló érveléssel igazolta a Habsburg-párton megmaradt magyar főurak előtt végül meg sem történt hadmozdulatait, jogos önvédelemnek minősítve azokat.³² Abban azonban biztosak lehetünk, hogy mivel Mürtezá pasa az európai politika fejleményeiben Bethlen Gábor segítségével próbált eligazodni, mind követek, mind személyes találkozó útján, a fejedelem nem sietett felvilágosítani helyzetértelmezése helytelenségéről.³³

Wallenstein hadai mindazonáltal legalább tényleg Magyarországon voltak, ellentétben számos olyan sereggel, amelyek csak Bethlen különböző oszmán tisztségviselőknek küldött beszámolóiban léteztek. 1621 novemberében, afféle utolsó kísérletként a budai beglerbég meggyőzésére, hogy küldje mellé a hódoltsági hadakat, Bethlen arról értesítette Szúfi Mehmed pasát, hogy Pfalzi Frigyes 20 000 emberével Prága alá érkezett. Természetesen a nikolsburgi béke megkötése után erről a hatalmas kontingensről többé nem esett szó, a fejedelem viszont többször is jelezte a pasának, hogy a konföderált országok mind elpártoltak tőle és a cseh királytól, és II. Ferdinánd mellé álltak. 1622 márciusában össze is számolta, hogy a császárnak a különböző tartományokból érkező hadakkal, illetve egy 18 000 fős lengyel csapatosttal 50 000-re rúgó serege állt össze, aminek a fejedelem nem állhatott ellen mindössze 12 000 fős seregével.³⁴ Noha a hadtörténetírás nem tud arról, hogy a nemesi köztársaság közvetlenül a szultáni seregek moldvai támadásának visszaverése után ilyen hatalmas méretű kontingenssel támogatta volna a császár magyarországi háborúját, az információ kiválóan illett Bethlen II. Ferdinánd és III. Zsigmond szoros együttműködéséről szóló korábbi híreinek sorába.

A Habsburgok nemzetközi kapcsolatairól szóló értesülések az 1621. évi lengyel-oszmán háború és saját magyarországi törekvései összekötésen túl is fontos részét képezték Bethlen meggyőzési stratégiáinak. A már említett, Nikolsburg előtti utolsó mozgósítási kísérlet keretei között Bethlen részletesen megírta Szúfi Mehmed pasának, hogy Morvaországban tárgyaló követek III. Zsigmond éppen ugyanott tartózkodó diplomatái jelezték: királyuk II. Ferdinánddal, a spanyol és francia királyokkal, illetve a pápával nagy törökellenes koalíciót tervez.³⁵ A beglerbéget nem érhetette nagyon váratlanul a dolog, hiszen a fejedelem rendszeresen elmagyarázta, hogy a császárok megválasztásukkor fel esküdtek: a szultán (más esetekben a „mohamedán nemzet”) ellenségei lesznek.³⁶

31 Albrecht von Wallenstein Mürtezá pasának. Galgóc, 1626. szeptember 17. *Der dänisch-niederländische Krieg und der Aufstieg Wallensteins. Quellen zur Geschichte der Kriegereignisse der Jahre 1625–1630.* Hrsg. Josef Kollmann. Prag, 1974. (Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia 4) 148–149.

32 Deák Mehmed pasa Esterházy Miklósnak és Zrínyi Györgynek. Belgrád, 1621. július 19. MNL OL Batthyány család körmendi levéltára. Missiles. P 1314 No. 30824.

33 Az erdélyi diplomácia tanácsadói szerepéről az 1620-as évek Budáján lásd Kármán: A harmadik fél.

34 Bethlen Gábor Szúfi Mehmed pasának. Magyarbród, 1621. november 18., illetve 1622. március vége. TMÁO I. 334., 347.

35 Bethlen Gábor Szúfi Mehmed pasának. Magyarbród, 1621. november 18. TMÁO I. 331.

36 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak. Brassó, 1614. április 8. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 16.; Bethlen Gábor Balássy Ferencnek. Pozsony, 1619. november 6. Georgius Pray: *Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae coaevis documentis. I. Complectens documenta ab*

Mindenesetre Bethlen Gábor általában nem állt meg a császár törökellenes terveinek megemlítésénél, hanem számos részletet osztott meg azokról az állítólagos ajánlatokról is, amelyeket arra az esetre kapott, ha szembefordulna a szultánnal és csatlakozna a keresztény hatalmakhoz. A részletek mindazonáltal minden esetben eltértek. 1620-ban azt állította, hogy az ajánlat a Fátráig a magyar területek Erdélyhez csatolását tartalmazta, ezen belül a Tiszántúlt örökjogon, valamint sziléziai hercegséget és csehországi birtokot, a birodalmi fejedelmi címmel együtt. Nikolsburg előtt nem sokkal az ajánlatról szóló beszámoló úgy változott, hogy annak értelmében megtarthatná Magyarország feletti hatalmát, valamint kapna egy igen bőkezű, egymillió arany értékű pénzügyi támogatást és 30 000 fizetett katonát, hogy az oszmánok ellen harcoljon.³⁷ Szúfi Mehmed pasát a fejedelem 1624-ben is hasonlókkal traktálta, az igazán meglepő fejleményeket azonban a Cserkesz Mehmed pasa nagyvezírnek küldött üzenete tartalmazta. Eszerint II. Ferdinánd nemcsak Magyarországot ígérte neki a Fátráig, hanem Moldvát és Havasalföldet és Sziléziát is, azzal biztatta, hogy a pápától szerez neki koronát, valamint felajánlotta neki a lányát is. 1627-ben aztán olyan tervről is beszámolt, amely szerint a hatalma alatt álló terület a két Kárpáton túli vajdaság mellett az összes magyarországi szandzsákkal nőtt volna meg – természetesen amennyiben az oszmánok sikeres visszaszorítása közben azok a kezébe kerülnek.³⁸

Hasonló ajánlatokról más forrásokból nem tudunk, pedig ha ilyen sűrűséggel és ilyen változatossággal érkeztek volna, valamilyen nyomot kellett volna hagyniuk a Habsburg oldalon keletkezett és nagy tömegben ránk maradt, Erdéllyel kapcsolatos iratokban. Ilyen forrással nem rendelkezünk, és ahogy ezt 1622-ben az angol követ, Sir Thomas Roe – aki ekkor még uralkodója utasításának megfelelően tartotta a távolságot a fejedelemtől – elmagyarázta Lefkeli Musztafa nagyvezírnek és más oszmán előkelőknek, Bethlen hírei a császári–spanyol–pápai–lengyel törökellenes koalícióról teljesen irreálisak voltak.³⁹ Arról azonban bőséges információval rendelkezünk, hogy Bethlen Gábor 1624 januárjától 1625 őszéig több követségben kérte II. Ferdinándtól a lánya, Cecília Renáta főhercegnő kezét, felajánlva a császárnak, hogy elhagyja a szultán hűségét és Magyarország kormányzójaként őt fogja szolgálni.⁴⁰ A Porta számára összeállított érvrendszerben tehát a feje-

anno MDCXII ad MDCXXIII. Pestini, 1816. 89.; A konföderált rendek beadványa a Fényes Portára. [Besztercebánya,] 1620. július 22. Rozsnyay Dávid, 95–96.

37 Bethlen Gábor a Portán lévő követeinek. Kassa, 1620. február 22. Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor 1619–20-ki hadjáratai történetéhez. *Magyar Történelmi Tár* (1858) 210.; Bethlen Gábor Szúfi Mehmed pasának. Magyarbród, 1621. november 18. TMÁO I. 331–332.

38 Bethlen Gábor instrukciója a budai pasához küldött követének. Kassa, 1624. április 28. TMÁO I. 406–407.; Mikes Kelemen feljegyzése a Cserkesz Mehmed pasa nagyvezírral folytatandó tárgyaláshoz. [Konstantinápoly,] 1624. június 2. Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a Porta. I–II. *Történelmi Tár* (1882) II. 37 [(1881) I. 594–640.]; Bethlen Gábor Mikó Ferencnek. Gyulafehérvár, 1627. október 22. *Erdélyi történelmi adatok*. I–IV. Szerk. Mikó Imre – Szász Károly. Kolozsvár, 1855–1862. (= ETA) I. 364.

39 Sir Thomas Roe George Calvertnek. Konstantinápoly, 1622. szeptember 7/[17]. *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628 Inclusive...* Ed. Samuel Richardson. London, 1740. 85–89. Roe és Bethlen kapcsolatára lásd Kellner Anikó: A tökéletes követ. Elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. *Korall* 7 (2006) 23. sz. 86–115.

40 Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I–III. Pest, 1869–1872. II. 107–115.; Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsácutca. Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburg Katalinnal. *Aetas* 30 (2015) 3. sz. 13. Az ajánlat rész-

delem azzal vádolta meg a Habsburg udvart, amit saját maga ajánlott neki, annak érdekében, hogy meggyőzze a szultáni adminisztrációt: jelentős fenyegetésekkel kell szembenéznie a birodalom északnyugati határvidékén, amelyek elhárításában elsősorban az erdélyi fejedelemre támaszkodhat. Aligha véletlen, hogy amikor Bethlennek nem állt érdekében a feszültség növelése, éppen ellenkezőképpen érvelt. 1627 augusztusában – az igazságnak megfelelően – hosszasan magyarázta Mürtezé pasának: nem kell aggódni az Esterházy Miklóstól érkező, a Habsburg oldalon mozgolódó seregekkel kapcsolatos hírek miatt, biztos, hogy nem lesz nagy törökellenes háború, mert az hosszas előkészítést és a császár hátországaiban békés állapotokat igényelne.⁴¹

Az ellenség állítólagos démoni terveinek ismételt megszűltetése ágyazott meg annak, hogy Bethlen Gábor a saját szövetségi rendszerének alakulását is a szultán érdekeinek képviselőjeként adhassa el. Jellemző példája ennek az instrukció, amelyet 1626 nyarán portai követének adott a hágai szövetséghez való csatlakozása előkészítése végett. Ez az időszak volt Bethlen diplomáciájának fénypontja, amikor kapcsolati hálója több európai uralkodót foglalt magában annál, amit bármelyik elődje vagy utódja felmutathatott. A Fényes Porta számára összeállított beszámolóban azonban még ennél is nagyobbra fújta fel a formálódó európai Habsburg-ellenes koalíciót: beszámolója szerint a szövetségben nemcsak a hágai szerződés tényleges aláírói, az angol és a dán király, valamint a holland köztársaság vettek részt, hanem a francia és svéd uralkodók, Velence és a brandenburgi választófejedelem is. Ezek az európai hatalmak legalább az egész kontinenst átszövő tárgyalássorozat egy adott pontján valóban érdeklődést mutattak az együttműködés iránt, de Bethlen a biztos hatás elérése érdekében hozzájuk csapott még „több olaszországi fejedelmeket, hercegeket, hatalmas erős imperiumi városokat”, valamint a moszkvai nagyfejedelmet is.⁴² A fejedelem értesítette a Fényes Portát, hogy ennek a hatalmas konglomerátumnak a követői felkeresték őt és kérték: közvetítsen a szultán felé. A „nem két, de tizenkét” országgal köthető barátsági szerződés ígérete olyan hatalmas előnyökkel kecsegtette a szultáni adminisztrációt, amelyek messze felülmúlták a gyarmati béke következetes végrehajtásával elérhető hasznot.

A hágai szerződést sokszorosára nagyító követi instrukció nem állt meg a szövetkezés elvi lehetőségének felvetésénél, Bethlen Gábor a lehetséges haditerveket is felvázolta, ezúttal a szokásosnál kevesebb, mindössze a magyarországi hátteret biztosító szerepet szánva a hódoltsági csapatoknak, miközben maga Sziléziában egyesítette volna seregeit a dán és svéd királyokéval.⁴³ Távolról sem ez volt azonban az első alkalom, amikor hasonló-

letezését lásd Bethlen Gábor titkos utasítása Kamuthy Farkasnak. Besztercebánya, 1624. január 12. Szilágyi Sándor: *Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez*. Bp., 1873. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből II/8) 50–56.

41 Bethlen Gábor Mürtezé pasának. Gyulafehérvár, 1627. augusztus 12. Szilágyi: Bethlen Gábor és a Porta, II. 43–44.

42 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. [1626. június.] TMÁO I. 445. Bethlen csatlakozásáról a hágai szövetséghez lásd Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 157–175.; Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa*, 151–157.

43 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. [1626. június.] TMÁO I. 455–457.

képpen ambiciózus terveket vázolt az oszmán tisztségviselők megnyerése érdekében. Már 1614-ben, amikor úgy tűnt, hatalomra juttatása miatt Habsburg katonai beavatkozás várható, többfrontos megelőző csapást javasolt: miközben ő a Duna mentén haladt volna előre a Habsburg tartományok felé, addig egy oszmán csapattestnek (akár a nagyvezír vezetésével) Stájerországot kellett volna célba vennie.⁴⁴ 1620–1621-ben aztán ugyanezt a mintát követték több utasításában is szereplő tervei, kiegészítve azzal, hogy a lengyel seregeket a tatár kánnak kellett volna kapcsolnia. Közülük a legambiciózusabb már azt a víziót közvetítette, hogy a közös hadviselés révén a szultán hódoltathatná a belső-ázsiai tartományokat, a fejedelem maga török és tatár katonai támogatással egészen Bajorországig nyomulhatna előre, miközben a szultáni flotta az észak-itáliai spanyol területek ellen támadva gyengíthetné meg a II. Ferdinánd által állítólag szervezett oszmánellenes koalíciót.⁴⁵ Ha ennyire nagyszabású területi expanziót nem is helyezett kilátásba, természetesen az 1626 nyarán felvázolt haditervek is hoztak volna jelentős eredményeket az Oszmán Birodalom számára, hiszen a Bethlen által felvázolt vízió szerint nemcsak a Prágába visszatérő Pfalzi Frigyes fizetett volna rendszeres adót a szultánnak, de Horvátországból is vazallus államot lehetett volna csinálni.⁴⁶

Persze ahhoz, hogy hódítási terveit a Fényes Porta komolyan vegye, Bethlen Gábornak gondoskodnia kellett arról, hogy ne kételkedjenek katonai képességeiben. Ezt egyrészt természetesen a már említett, igen alapos beszámolók küldésével érte el – paradox módon nemcsak a sikerekről szólókkal, hanem a vereségek magyarázatával is, amelyekért persze sosem ő volt felelős. Szimptomatikus a fehérhegyi csatáról írott, nagyon részletes, a szövetségesei által ejtett hibákat sem elhallgató, de a veszteségek mértékét kisebbítő leírása, amelyről tudjuk: nagy segítséget nyújtott az erdélyi követeknek ahhoz, hogy tompítsák a császári diplomácia II. Ferdinánd fényes győzelméről szóló hírverésének hatását.⁴⁷ Ugyanakkor a fejedelem attól sem riadt vissza, hogy a Fényes Portát sokkal több sikerről informálja, mint amennyit valójában elért. 1622 tavaszán például azt állította, hogy a megelőző évben, még a nikolsburgi béke megkötése előtt harminc morvaországi várat sikerült elfoglalnia, aminek nagyjából az egytizede áll közel a realitásokhoz.⁴⁸ A sikerek felnagyítása mellett jelentős szerepet játszott még módszerei között a be nem teljesült lehetőségek felnagyítása is. Ugyanebben a levélben azt állította, ha megkapta volna a kért támogatást, „mostan Prágában laktam,” de a meglehetősen kudarcos 1623. évi hadjárat után is arra hivatkozott, hogy ha az oszmán segédhadak nem hagyják ott, hogy visszavonuljanak téli táborra, már az övé lehetne Morvaország, Csehország, Szilézia és Lausitz is.⁴⁹

44 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak. Brassó, 1614. április 8. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 20.

45 Bethlen Gábor Rimay Jánosnak. Érsekújvár, 1621. április 11. Papp: Bethlen Gábor ismeretlen hadjáratí terve, 112–127. Még ha Bajorországot már nem is emlegette, a fejedelem még 1622 elején, a nikolsburgi béke megkötése után is életben próbálta tartani ezeket a hadművelleti terveket, lásd Szúfi Mehmed pasának küldött üzenetét. [K. n.] TMÁO I. 363–369.

46 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. [1626. június.] TMÁO I. 457–459.

47 Bethlen Gábor Dóczy Istvánnak és Rimay Jánosnak. Nagyszombat, 1620. december 8. ETA I. 336–341.; Sövényfalvi Dániel Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1621. február 20. MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. No. 85.

48 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. Kassa, 1622. március 29. TMÁO I. 353.

49 Uo. 353–354.; Bethlen Gábor instrukciója a budai pasához küldött embereinek. Kassa, 1624. április 28. TMÁO I. 404–405.

Bethlen Gábor, az oszmán tisztségviselő

A legutóbbi megjegyzés Bethlen Gábor oszmán tisztségviselőkkal folytatott kommunikációjának újabb fontos jellemzőjére mutat rá. Erdély fejedelmei rendszeresen rákényszerültek, hogy vitatkozzanak a határ menti tartományok vezetőivel, vagy tiltakozzanak a Fényes Portán azok egyes cselekedetei, jogtalan adószedés vagy a katonák közötti vilongások miatt. Bethlen Gábor volt azonban az egyetlen, aki azért panaszkodott rájuk rendszeresen, amiért azok nem támogatták elég elkötelezetten saját politikai lépéseit. Úgy tűnik, a száműzetésben hosszas időt a szultán területein töltő fejedelem levonta az amúgy logikus következtetést az országára vonatkozó oszmán előfeltevésből: amennyiben ő is a szultán alattvalója és feladata a padisah érdekeinek védelme, ebből számára nemcsak köteleességek, de jogok is következnek. Ha el tudja magyarázni, hogy cselekedetei a szultánnak hasznosak és sikerei révén a birodalom is előnyökhöz jut, magától értetődő, hogy politikáját a többi oszmán tisztségviselőnek is támogatnia kell. Ha pedig ebben nem jeleskednek, neki joga van rájuk panaszt tenni és akár elmozdításukra törekedni.

Az első ilyen adatunk 1621 nyaráról származik, amikor Bethlen Gábor szembesült azzal, hogy a Porta által kijelölt szerdár, Deák Mehmed pasa nem hajlandó elindulni Belgrádból, sőt, még csak fel se veszi vele a kapcsolatot. A fejedelem utasította konstantinápolyi követét, hogy vádolja meg a szultáni adminisztráció előtt a vele egész karrierje alatt ambivalens viszonyban álló, magyar származású beglerbéget azzal, hogy a Habsburg oldal lefizette. A nagyvezírnek írt levelében egyenesen azt írta, hogy tudomása szerint 100 000 aranyat vitte Belgrádba a spanyolok pénzéből Deák Mehmed pasa megvesztegetésére.⁵⁰ A birodalom északnyugati határvidéke szakértőjének számító, komoly portai kapcsolatokkal rendelkező szerdárnál jóval alacsonyabb rangú Csifut Ahmed klisi bégnek, aki az 1620-as évek fordulóján többször is kapott követi megbízásokat a Habsburg udvarba, Bethlen személyesen is megírta: tisztában van vele, hogy a vesztére tör, mert az ellenség megvesztegette.⁵¹ A fejedelem számára kimondottan káros gyarmati béke megkötése után a tárgyalódelegáció tagjai közé tartozó oszmán tisztségviselőt (akkor már egri beglerbéget) a fejedelem nyilvánosan is megvádolta azzal, hogy 8000 tallért fogadott el a Habsburg-oldaltól, akárcsak kollégája, Naszreddinzáde Musztafa Efendi budai kincstárnok

50 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak, illetve Ohrili Hüszejn pasa nagyvezírnek. Nagyszombat, 1621. augusztus 7. TMÁO I. 309., 303. Deák Mehmed pasa és Bethlen Gábor kapcsolatáról lásd Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta, 926–936.; Cziráki Zsuzsanna: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). *Századok* 145 (2011) 852–859. Noha Bethlen itt érthető módon nagyon ellenségesen viszonyult a pasához, feltűnő, hogy két évvel később Deák Mehmed pasa vezette azokat a tárgyalásokat a lengyelekkel, amelyek eredményeképpen a III. Zsigmondnak szóló ahdnáméba Krzysztof Zbaraski főkövet tudta nélkül bekerülni egy pont, amely megtiltotta Erdély megtámadását és Bethlen ellenségeinek támogatását. Tetiana Grygorieva: The “Decisive Embassy” of Prince Krzysztof Zbaraski to Constantinople (1622–1623) and European Diplomacy amidst the Thirty Years’ War. *Eastern European History Review* 4 (2021) 194–195.

51 Bethlen Gábor Csifut Ahmed bégnek. [1622. július.] Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között. *Történelmi Tár* (1886) 230.

(*timár defterdár*).⁵² Alighanem Bethlen Gábor győzte meg az újonnan a budai beglerbég pozíciójába kerülő Mürtezá pasát is arról, hogy a béketárgyalásokon állítólag elkövetett hibák miatt végeztesse ki a két hódoltsági oszmán tisztségviselőt.⁵³

Ahmed pasa és Musztafa Efendi még haló porukban is jó szolgálatot tettek a fejedelemlennek, hiszen állandóan hivatkozhatott aknamunkájukra, amely megakadályozta sikerreit a szultán érdekeinek védelmében. Azt is megfigyelhetjük, hogy a 8000 tallér a későbbi említések alkalmával már 10 000-re nőtt, de még inkább figyelemre méltó, hogy halála után Szúfi Mehmed pasa szerepe is átértékelődött Bethlen visszatekintéseiben. Míg a ropant befolyásos, a konstantinápolyi kajmakám posztját többször is betöltő államférfi életben volt, a fejedelem csak arról írt, hogy a tárgyalódelegáció két tagja sajnálatos módon félrevezette a békekötés tető alá hozásával megbízott budai beglerbéget. 1626 augusztusa után azonban már ő is felkerült a bűnösök listájára, nem kevesebb mint 20 000 tallér megvesztegetési pénz elfogadásának vádjával.⁵⁴

Ha nem is ennyire direkt vádakkal, de a fejedelem attól sem riadt vissza, hogy az Oszmán Birodalom ennél is magasabb rangú, még hivatalban lévő tisztségviselőivel kapcsolatos neheztelésének is hangot adjon. Tipikus példa az a Mürtezá pasának írott levél, amelyben afelől érdeklődik, vajon kapott-e üzenetet Dámád Halil pasa nagyvezírtől arról, hogy IV. Murád szultán az ő megkérdezésük nélkül nem köt békét II. Ferdinánddal. A fejedelemmel kapcsolatban álló nyugat-európai diplomaták ugyanis azt írták, hogy a nagyvezírtől kaptak egy ilyen ígéretet, Halil pasa Bethlennek küldött üzenetében azonban erről nem esett szó. „Rút dolog is leszen és igen illetlen”, ha kiderül, hogy a nagyvezír tényleg kettős játékot játszik – így Bethlen – amiből „mind az egész ottmánli nemzetnek igen rút, gyalázatos híre-neve következik az egész keresztyén világban”.⁵⁵ A fejedelem óvatosan fogalmaz: ellenvetése ebben az esetben nem nyílt támadás, hanem a szultán, sőt az oszmánok egészének renoméjával kapcsolatos aggodás formáját ölti. Ezzel együtt is szembetűnő: megengedi magának azt, hogy kétségbe vonja a birodalom ügyei első irányítójának politikai lépéseit, ráadásul nemcsak gyakorlati értelemben, hanem a morális felhangot sem nélkülözve.

Ezek a kritikai megjegyzések akár az egész oszmán elit politikai működési mechanizmusainak kárhóztatásába is torkollhattak. Könnyen elképzelhető, hogy portai követe, Balázsházy László nem adta tovább az oszmán tisztségviselőknek a fejedelem azon meglátását, miszerint olyan a helyzet, hogy „Isten megvakította a török nemzetet úgy, hogy még délidőben fáklyák mellett sem látja meg saját javát, hogy növelje birodalmát”.⁵⁶

52 Bethlen Gábor Balázsházy Lászlónak. Udvarhely, 1625. július vége. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára. P 108 Rep. 71. Fasc. 24a. p. 784–785.; Bethlen Gábor Deák Mehmed pasának. Fogaras, 1625. július 22. Gergely: Adalék, II. 146.

53 Lásd Kármán: A harmadik fél; Sudár: Bethlen és az egri pasák, 137–139.

54 Bethlen Gábor Mikó Ferencnek. Gyulafehérvár, 1627. október 22. ETA I. 362–363; Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20. TMÁO II. 39. Utóbbi levél megfogalmazása valódi retorikai gyöngyszem, mivel a fejedelem egyszerre hangsúlyozta, hogy milyen jó viszonyban volt a néhai beglerbéggel, ugyanakkor meg is vádolta őt a szultán érdekeinek elárulásával: „szegény apánknak, budai vezér [Szúfi] Mehmed pasának alkalmas summa tallért küldtek volt Bécsből”.

55 Bethlen Gábor Mürtezá pasának. Gyulafehérvár, 1627. augusztus 12. Szilágyi: Bethlen Gábor és a Porta, II. 46.

56 Bethlen Gábor Balázsházy Lászlónak. Udvarhely, 1625. július vége. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24a. p. 787.

Topal Redzseb pasával azonban 1627. évi levélváltásukban maga közölte, hogy nem tehet arról, ha „az Portán az nagyságos vezérek egymást nem szeretik, amit egyik hatalmas császárral [...] elvégez, azt megölik, és az ki helyében ül, ameddig afféle nagy dolgoknak végére mehet, az állapotokat megéri, addig az idő elmúlik” – tehát fejére olvasta a kajmakámnak, hogy az eredmények a központi politikai vezetés állandó cserélődése miatt maradnak el.⁵⁷

A logikának, mely szerint ha Bethlen Gábor a szultán érdekében jár el, akkor joga van beleszólni a birodalom belső ügyeibe is, egészen meglepő következményei is akadtak. A számos kritikai észrevétel mellett Bethlen ugyanis konstruktív módon is megnyilvánult. Az még csak hagyján, hogy azokat a hódoltsági tisztviselőket, akik vele szót értettek, szívesen protezsálta be alacsonyabb rangú tartományi kormányzói posztokra, de helyenként akár kifejezetten magas pozíciókkal kapcsolatosan is hajlamos volt tanácsot adni. 1622 júliusában a nagyvezírt is kitanította arról, milyen embernek kellene lennie a magyarországi frontra rendelt szerdárnak:

„Ide ki, tudja Nagyságod, erős ember, vitéz hadakozó vezér kell, oly, ki párnán ne üljön sokat, árnyékától meg ne ijedjen, az szép szónak keveset higgyen, kénccse legyen, ne szegény és az ajándékok hatalmas császár kárára meg ne vakítsák, siketté, némává ne tegyék; igazat írjon a Portára, ne magától gondolt dolgot, fösvény ne legyen.”⁵⁸

A szöveg még akkor is megdöbbenő, ha Bethlen nem konkrét jelölt mellett szólalt fel: ilyen magas szintű közvetlen beleszólást a birodalom személyzeti politikájába egyetlen másik erdélyi fejedelem sem engedett meg magának.

A fentiekben megfigyelt tétel, miszerint az Erdély irányában mutatott bánásmód alapján fogja a többi keresztény állam is megítélni a Fényes Porta szavahihetőségét és az általa biztosított kegyek stabilitását, viszonylag sűrűn előfordul Bethlen érvelésében. A fejedelem már uralkodása első évében megüzeni a Fényes Portára, segítsék meg, „ne legyünk más országoknak is példák, hogy heában bízunk az Őhatalmassága oltalmazásában”.⁵⁹ És a gondolat természetesen továbbfejleszthető volt, különösen amikor Bethlen már elégszer jelezte, hogy a konföderált szövetségesek követeléseinek a Fényes Portára érkezése neki volt köszönhető. Amikor a „hét ország” diplomatáit úgy engedték el Konstantinápolyból, hogy nem kapták meg a szultán díszes oklevelét, úgynevezett ahdnáméját, amelyet igényeltek, az oszmán segédcsapatok elmaradása miatt amúgy is frusztrált

57 Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 22. TMÁO II. 55.

58 Bethlen Gábor a nagyvezírnek. [1622. július.] Szilágyi: Levelek és acták, 227. Nem világos, melyik nagyvezír volt a levél címzettje, mert Kara Davud pasát 1622. június 13-án leváltották és helyét Mere Hüszejn pasa vette át. Erről Bethlen a fenti sorok megírásáig nem biztos, hogy értesült, ráadásul a levélben utal arra, hogy a hírek szerint egy bizonyos Hüszejn pasa lesz a szerdár – márpedig ha címzettje egy hasonló nevű nagyvezír lett volna, nyilván tesz valamilyen megkülönböztető jelzést a név mellé. Még az sem lehetetlen, hogy eredetileg a korábban egyiptomi kormányzóként szolgáló pasát magát bízták volna meg a magyarországi hadak vezetésével, csak aztán Kara Davud bukásával elnyerte a birodalom legmagasabb tisztét és ezért nem utazott északra. Példák Bethlen által szorgalmazott kinevezésekre: Sudár: Bethlen és az egri pasák.

59 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak. Brassó, 1614. április 8. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 16.

Bethlen kifejtette Deák Mehmed pasának: „ne adja az Isten, hogy soha mi többször egy országot is bízassunk hatalmas császár jóakaratjával, segítségével, barátságával, mert ím mostan hazugságban maradánk, orcánk megfeketedett, szónk nem maradt”.⁶⁰

Bethlen politikai kommunikációjának amúgy is fontos eleme volt az, hogy hangsúlyozta: amennyiben tárgyalópartnere nem hajlandó a már sokszor megmutatott közös haszon érdekében cselekedni, azért a felelősséget is neki kell viselnie. 1621 nyarán, amikor a megígért segélycsapatok csak nem akartak megérkezni, Ohrili Hüszejn pasa nagyvezírral szemben is ezt az érvrendszert alkalmazta, kombinálva azzal a fent tárgyalt elemmel, hogy az Erdély felé mutatott portai attitűd mások számára is tanulságokkal jár:

„Tanulhat minden nemzet mi rajtunk és megtudhatja, mint kelljen hatalmas császárhoz bízni; ne csodálja azért nagyságod, ha az némettel mi megbékélünk, holott látjuk, hatalmas császár nem akar semmi[t] ellene cselekedni, mi tehát, kik sokszor, ezerszer erőtlenebbek vagyunk az othmanli nemzetnél, kevésben, igen méltó, hogy annál inkább megbékéljünk, másért országunkat, magunkat el ne vesszessük. Mely mi megbékélésünkéből ha mi gonosz fog kiütni, azt senki minekünk ne tulajdonítsa.”⁶¹

A sorokból áradó finom sértettség a fejedelem számos levelében visszaköszön, sőt, helyenként akár zsarolássá is fajult. Ez a Topal Redzseb pasának írott válaszban éri el csúcspontját, amikor Bethlen kifakad a Brandenburgi Katalinnak hozott fejedelmi jelvényekkel kapcsolatos kifogásait nehezményező kajmakámmal szemben. A rendkívül összetett üzenetet érdemes teljes terjedelmében idézni:

„Adta volna az Isten, szánkat ne nyithattuk volna bátor feleségünknek zászló keresésére [a fejedelmi megerősítés elnyerésére – K. G.], hogysem ennyi gyalázatját lássuk [...] nem magunkért, és nem az mi feleségünkért cselekedtük azt is, hanem hatalmas császárhoz való igazságunkból akarván abban fáradni, hogy az ország holtunk után császár kezéből ne menjen német kezében, s ez az szegény ország akkor ne szakadjon két felé, mely miatt ne jusson az előbbi [értsd korábbi – K. G.] romlásra. De ezen őnagyságának nem kell sokat búsulni, az mi feleségünkkel mi letétetjük az fejedelemséget az ország előtt, mert vagyon hová menni az mi feleségünknek holtunk után, nem szorul senkire. Sőt, magunk is, úgy adja az Isten lelkünk üdvességét, örömet mai napon is letenni készek vagyunk fejedelemségünket és magunkat valahol megvonni, leülni, Istenünknek szolgálni, örömesben cselekedjük, hogysem mint ilyen gyalázatosan éljünk s ennyi fenyegetéseket rettegéssel szenvedjünk.”⁶²

A lemondással való fenyegetőzés komolytalanságát világosan jelzi, hogy a levél végén a fejedelem békejobbot ajánl a kajmakámnak, és együttműködést a szultán érdekében. Mindazonáltal felvetése látványosan illusztrálja, hogy ekkorra már Bethlen nyeregben

60 Bethlen Gábor Deák Mehmed pasának. [1621. augusztus.] TMÁO I. 301.

61 Bethlen Gábor Ohrili Hüszejn pasa nagyvezírnek. Nagyszombat, 1621. augusztus 7. TMÁO I. 303.

62 Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 22. TMÁO II. 63.

érezte magát, tisztában volt vele: pozíciója elég erős ahhoz, hogy Topal Redzseb pasa ne vállalja a leváltásával kapcsolatos kockázatokat. Kiáltó kontrasztban áll ez az uralkodása első éveiben helyenként előkerülő tiltakozásokkal, különösen azzal, amit Homonnai Drugeth Györgynek a budai pasa által is támogatott trónkövetelése alkalmával írt portai követének. Amennyiben a diplomata azt tapasztalná, hogy valaki a trónkövetelő pártjára állította a nagyvezírt, Bethlen arra utasította: „minden félelemnek békét hagyj és bemenj eleiben, s megmondd, hogy Őnagysága Erdélyországot szabadságában tartsa meg, ne igyekezzék az ellen valamely magátúl felindult embert nyakunkra küldeni, mert szabadsága mellett Erdélyországa, bizonyosan elhiggye, hogy kész mind egy lábíg meghalni.”⁶³

Dámád Halil pasa, aki ekkoriban a nagyvezíri pozíciót betöltötte, végül nem szembe-sült ezzel a fenyegetéssel, de Topal Redzseb pasa igen: 1626 őszén Borsos Tamás közölte vele az audiencián, hogy „ha nem akarjátok confirmálni Erdélyországnak szabadságát az libera electióban, kételen olyat kell Erdélynek keresni, hogy bizony kap rajta, hogy confirmálja”.⁶⁴ A vitatott kérdés kétségtől szokatlan volt, hiszen Brandenburgi Katalint az országgyűlés megválasztotta Bethlen utódjának és ezt kellett volna a szultánnak jóváhagynia, amire nem volt precedens.⁶⁵ Ez indokolhatta az erőteljesebb fogalmazást, ráadásul Borsos merészségét fokozhatta, hogy uralkodója mellett épp ekkoriban sűrűn szó-laltak fel az angol és holland portai követek is. Ha a fogalmazás radikálisabb volt is a megszokottnál, az érv nem: Bethlen Gábor (illetve utasításainak megfelelően diplomatái) számos alkalommal hangsúlyozták az oszmán tisztségviselőkkel szembeni kommunikációjukban, hogy noha a fejedelem a szultán megingathatatlan híve, ez az országra nem feltétlenül igaz. 1617-ben Bethlen azzal próbálta I. Ahmedet meggyőzni arról, hogy álljon el további igényeitől, hogy jelezte: Lippa átadására a szultáni kegy ígéretével sikerült rábírnia az erdélyieket, de „látván [...] mostani újabb parancsolatját Hatalmasságodnak, teljességgel elrémültek, és nekem sem orcám, sem szóm nem maradt előttem”.⁶⁶ Amikor az 1627. évi szőnyi békébe Bethlen reményeivel szemben végül nem került be Erdéllyel kapcsolatos rendelkezés, a fejedelem újra azzal ijesztgette az oszmán politikai elit különböző köreit, hogy ez a csalódás el fogja idegeníteni az országot a szultán hűségétől.⁶⁷

Bethlen végül arról is gondoskodott, hogy meglehetősen szokatlan pozíciójához elő-képet találjon és ezáltal igényei kevésbé tűnjenek extrémnek. 1620-ban, amikor minden követ megmozgatott, hogy magyarországi háborújához oszmán segítséget kapjon, számos iratban hivatkozott Bocskai István példájára. Ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy az 1604 és 1606 között zajló felkelésben az erdélyi fejedelemséget ugyancsak a Magyar-ország feletti uralommal összekapcsoló Bocskai jelentős szultáni támogatást élvezett, és

63 Bethlen Gábor Gáspár Jánosnak. Szamosújvár, 1617. november 22. Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. I–III. *Történelmi Tár* (1881) III. 303. [(1880) I. 444–489.; Uo. II. 707–740.]

64 Borsos Tamás Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1626. október 28. Gergely: Adalék, III. 614.

65 Sőt, női uralkodó kinevezésére sem, ami később nem kis fejtörést okozott az oszmán kancelláriának. Lásd Borsos Tamás Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1627. április 9. MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. No. 91.

66 Bethlen Gábor I. Ahmednek. Fogaras, 1617. március 6. Szabó: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése, II. 726.

67 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak, illetve Mürtezá pasának. Gyulafehérvár, 1627. szeptember 14., valamint Mikó Ferencnek. [1627. szeptember.] Szilágyi: Bethlen Gábor és a Porta, II. 49., illetve 50–51., valamint 52.

ez nem merült ki abban, hogy az oszmán és a magyar csapatok támogatták egymás katonai tevékenységét, de a Portáról állítólag érkezett hozzá néhány százezer forint is.⁶⁸ Egy alkalommal Bethlen azt is felhánytorgatta, hogy elődje mindezt úgy kapta meg, hogy még egész Magyarországot sem tudta maga mellé állítani – ellentétben vele, aki a konföderáltak támogatását is megszerezte.⁶⁹ A siker érdekében utasította portai követét, hogy keresse meg azokat az oszmán tisztségviselőket, akik akkoriban voltak hivatalban, hogy tanúsíthassák: Bocskai tényleg hasonló helyzetben kapott támogatást a Fényes Portáról. Az 1604. évi események felemlégetése már csak azért is érdekében állt Bethlennek, mert annak idején kulcsszerepet játszott Bocskai meggyőzésében, hogy korábbi császárpárti politikájában végtelenül csalódva folyamodjon a szultán támogatásáért.⁷⁰

A szavak és a cselekedetek

A megelőző oldalakon számos példát láthattunk arra, hogy Bethlen Gábornak szemlátó-mást kevés skrupulussal kellett megküzdenie a Fényes Portával folytatott politikai kommunikációjában. Nemcsak az általa felvett pozíció, az oszmán hatalmi ideológia által számára kijelölt hely elfogadása és az abból következő retorikai stratégiák következetes alkalmazása különböztette meg módszerét a többi erdélyi fejedelem által alkalmazottól. A tényekhez való kiemelkedően kreatív hozzáállása ugyancsak messze túlment a kora újkori diplomácia keretein belül megszokott mértéken. Természetesen minden politikai kommunikációnak inherens része a beszélő érdekeivel összecsengő tényanyag kiemelése és az enyhe torzítás az interpretáció terén abba az irányba, amely a képviselt álláspont támogatásához a legmegfelelőbb. Az Európa útjain grasszáló kitalált seregek, a sokszorosukra növekedett szövetségi ajánlatok vagy az ellenfelek által állítólag elfogadott, egyre növekvő összegű vesztegetési pénzek azonban minőségileg mást képviselnek, mint a diplomáciai beszéd terén általában megfigyelhető finom hangsúlyeltolások. A kérdés leginkább az, miért lehetett ennyire sikeres ez a sok tekintetben igencsak merész és jelentős kockázatokat vállaló retorikai stratégia.

Elsősorban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az oszmán politikai elit közegeiben Bethlen Gábor egyetlen pillanatban sem örvendhetett osztatlan népszerűségnek. Noha 1621 után nyílt ellenfeleinek száma jóval kevesebb volt, mint a megelőző évtizedben, továbbra is találkozunk időnként a portai követjelentésekben olyan megjegyzésekkel, mi-

68 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. H. n., 1621. [augusztus 7.] TMÁO I. 309.; Bethlen Gábor instrukciója Cserényi Farkasnak és Tholdalagi Mihálynak a Portára. Kassa, 1624. március 4. Horváth: Magyar regesták, 180. Ismerte az oszmán hadiköltségvetés helyzetét a tizenöt éves háború végén, Bethlen információja mindazonáltal meglehetősen valószínűtlennek tűnik. Bocskai oszmán kapcsolatairól lásd Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Bp., 2014. (Károli Könyvek Monográfia.)

69 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. Kassa, 1622. március 29. TMÁO I. 355.

70 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Portára. [1620. július 30.] TMÁO I. 238–240. Lásd még Bethlen Gábor levelét Borsos Tamásnak. Udvarhely, 1627. július 7. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 440.

szerint egyes előkelők igen rossz néven vették, hogy a fejedelem „osztja az pasaságokat, békségeket”.⁷¹ Egyes radikálisabb megnyilvánulásaival pedig komoly kockázatot vállalt: a lengyelek elleni hadjáratra menő oszmán sereghez küldött követének igen hosszasan kellett csillapítania Ohrili Hüszejn pasa nagyvezír haragját: „mi dolog, úgymond, hogy az uratok én reám ilyen mód nélkül ír, tudja, hiszem, hogy hatalmas császárnak fővezére vagyok, személyét viselem, az mit nekem ír, császárnak írja, az Ő hatalmassága méltósága ellen, pásztora nem vagyok én neki”.⁷²

Bethlen stratégiája egyrészt azért lehetett hosszú távon hatékony, mert konzekvensen használta. Azokból az időszakokból, amelyeket a későbbi fejedelem oszmán területen töltött emigrációban, nem ismerünk egyetlen általa szerkesztett, portai tisztségviselőhöz szóló beadványt sem, de trónra lépése első pillanatától kezdve következetesen használta a fentebb ismertetett beszélői pozíciót – bár természetesen egyes elemek csak a későbbi időszakban, a módszer hatékonyságának láttán megnövekedett önbizalma révén kerültek be az eszköztárba. Ez azonban még nem feltétlenül lett volna elegendő: 1618 környékén Bethlennek még folyamatosan azzal kellett szembenéznie, hogy az oszmán politikai elit remekül emlékszik a trónra segítése előtt tett ígéreteire és folyamatosan nyomás alatt tartja, hogy az addig valóra nem váltottak se merüljenek feledésbe. A fordulópontot a cseh–osztrák konföderáció követeinek a Fényes Portára való megérkezésében azonosíthatjuk: a szultánt addig soha korábban fel nem kereső „hét ország” képviselőinek megjelenése Konstantinápolyban bizonytságot jelentett a portai elit szemében, hogy Bethlen nemcsak a levegőbe beszél, hanem a nagyratörő vízióknak, amelyeket rendszeresen felvázol, lehet realitása. Noha a kért mértékű segítséget a fejedelem valójában soha nem kapta meg, az Oszmán Birodalom döntéshozói ettől fogva bizonyítottnak látták, hogy Bethlen Gábor hűségesen szolgálja a szultánt, és így számos kisebb horderejű ügyben támogatták, korábbi ígéretei, így Jenő várának átadása pedig többet nem kerültek szóba.

A másik döntő tényező Bethlen politikai kommunikációjának sikerében az volt, hogy az 1620-as években az oszmán központ szinte folyamatos hatalmi válságot élt át. A fejedelem erdélyi uralkodásának tizenhat éve alatt az Oszmán Birodalom élén négy szultán váltotta egymást, ebből kettőt lázadók tettek le a trónjukról, sőt, II. Oszmánt meg is gyilkolták. Még ennél is jellemzőbb, hogy a nagyvezír posztján tizenöt személy fordult meg, közülük négyen kétszer is betöltve a pozíciót, és hatuk életének erőszakos halál vetett véget.⁷³ A fejedelemnek többször kellett azzal szembesülnie, hogy az uralkodó elit jóformán teljes mértékben lecserélődött. Ennek voltak ugyan hátulütői is – mint azt a fentebb idézett levélben a fejedelem Topal Redzseb pasának is elmagyarázta –, az azonban kétségtelenül Bethlen Gábor kezére játszott, hogy az oszmán állam központi hivatalainak nem volt intézményi emlékezete, így az újonnan jött főtisztviselőknek kevés esélyük volt

71 Borsos Tamás Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1626. október 28. Gergely: Adalék, III. 615. Topal Redzseb pasa is ugyanerről panaszkodott. [Átadva Fogaras, 1628. március 21.] TMÁO II. 15.

72 Sövényfalvi Dániel Bethlen Gábornak. Iaşi [Jászvásár, Románia], 1621. szeptember 7. TMÁO I. 321–322.

73 İsmail Hâmi Danişmend: *Izahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt 3. İstanbul, 1950. 501–505.

arra, hogy felfedezzék a számukra összeállított hosszas, „historice” eszközölt leírásokban a fejedelem csúsztatásait.⁷⁴

A fejedelem számíthatott arra, hogy noha a döntéshozók fülébe eljuthatnak az övével ellentétes narratívák is, azok tényleg ugyanúgy ellenőrizhetetlen lesz, mint az övé. Érdemes ezt a hágai szerződés felnagyításával kapcsolatban részletesen is megvizsgálni. Bethlen Gábor is pontosan tudta, hogy az általa felsorolt hatalmak közül Angliának, Franciaországnak, Hollandiának és Velencének is van követe a Portán. Noha ezúttal már nem számítottak ellenérdekeltek félnek (ahogyan Sir Thomas Roe 1622-ben) és rendszeresen egyeztettek az erdélyi rezidens követtel, fennállt annak a kockázata, hogy egyik-másik oszmán főtisztviségviselővel folytatott beszélgetéseik során akár véletlenül is elárulhatják, hogy a szövetséges országok köre távolról sem olyan hatalmas, mint amiről Bethlen jelentett. Csakhogy ebben az esetben a fejedelemnek számos lehetősége lett volna a malört korrigálni. Egyrészt bízhatott abban, hogy ő a Fényes Porta bizalmi embere, akinek a szava többet nyom a latban, mint egy idegen hatalom képviselőjéé, aki talán valamilyen okból nem akarja kibontani a teljes igazságot. Másrészt, ha kérdőre vonják, hivatkozhatott volna arra is, hogy amióta a jelentését megtette, változtak a viszonyok és néhány hatalom szemlátomást visszalépett az együttműködéstől. A bejelentés révén szabad kezet kapott, hogy azokat a diplomáciai lépéseket, amelyeket ő helyesnek látott, megtehesse, viszont legkevesbé sem szorította magát vele sarokba. Azzal ugyanis bízást számolhatott, hogy a folyamatos politikai forrongás állapotában lévő és a perzsa háborúban elmerült Porta nem fog nagyon gyorsan reagálni felvetéseire, így ha bármi olyasmit várnának el tőle, ami érdekeivel ellentétes, könnyedén mondhatja, hogy a hosszas fontolgatás alatt a kedvező alkalom elmúlt. Egészen pontosan így is történt: Topal Redzseb pasa megvádolta azzal, hogy hiába állították ki az útlevelet a szövetséges hatalmak várt követéinek, nem történt semmi, erre válaszul küldte Bethlen a korábbiakban idézett szemrehányást, miszerint a portai elit sűrű változása miatt lehetetlenség ilyen nagyszabású terveket valóra váltani.⁷⁵

Szintén nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Bethlen Gábor nem pihent meg, folyamatosan ellátta gondolkodnivalóval az oszmán elit vele kapcsolatban álló képviselőit. Ennek része volt az ambiciózus hadjáratok sorozatos felmelegítése, de talán még többet nyomott a latban, hogy jóformán szünet nélkül bizonygatta: az Oszmán Birodalmat északnyugati irányból óriási veszély fenyegeti. A szőnyi béke megkötésének és különösen a ratifikált példányok sikeres kicserélésének – amely első alkalommal zajlott le maradéktalanul a Habsburg–oszmán kapcsolatok 17. századi történetében –, elvben ki kellett volna csavarnia ezt a hivatkozási pontot a fejedelem kezéből, de úgy tűnik, Bethlen még így is megtalálta a megfelelő eszközöket a feszültség életben tartására. Halálhíre megérkezése Mürteáz pasa mozgósította a hódoltsági csapatokat és jelentős kontingenseket kül-

74 Többek között ezért volt szükség arra, hogy a folyamatosan változó portai elit mellett a nagyobb állandóságot képviselő, ezért tanácsadásra is alkalmas tolmácsokat a fejedelem rendszeresen ajándékokkal lássa el. Egy jellemző példa: Kármán Gábor: Zülfikár aga portai főtölmács. *Aetas* 31 (2016) 3. sz. 54–76.

75 Topal Redzseb pasa Bethlen Gábornak. [Átvéve Fogaras, 1628. március 21.], illetve Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 20., 22. TMÁO II. 19., 43., 54–55.

dött az Erdély és a Magyar Királyság közötti határvonal vidékére. A fejedelemséget kormányzó, a fejleményeket látva látványosan kétségbe esett Bethlen Istvánnak a beglerbég elmagyarázta, hogy mindezt Bethlen Gáborral való egyeztetései értelmében teszi, hiszen a fejedelem sokszor figyelmeztette, milyen veszélyek leselkednek a nádor és társai oldaláról a „hatalmas császár országára”.⁷⁶

Bethlen Gábornak az oszmán tisztségviselőkkel folytatott kommunikációja sikerében kulcsszerepet játszott, hogy annak közvetítői konzekvensen tudták képviselni a fejedelem által kidolgozott narratívát. Aligha véletlen, hogy ebben az irányban a fejedelem kipróbált diplomaták meglehetősen szűk körét alkalmazta, akiknek egy részével közösen járt az emigrációban. Tholdalagi Mihály, Borsos Tamás, Mikó Ferenc, Balássy Ferenc, vagy akár Gáspár János és Kamuthy Farkas hibátlanul képesek voltak reprodukálni az oszmánok szája ízéhez igazított politikai diskurzust.⁷⁷ Jelentéseikben olyannyira meggyőzően, minden távolságtartás nélkül adják azt elő, hogy az olvasóban felmerül a gyanú, mennyiben sikerült a mondottaktól távolságot tartaniuk, vajon nem interiorizálták-e a gondolatot, hogy Bethlen Gábor kizárólag a szultán érdekében cselekszik. Az 1628-ban a Fényes Portát is megjárta Kemény János önéletírása azonban arról tanúskodik, hogy a rutinszerűen alkalmazott paradigma kizárólag az ebben a politikai irányban folytatott kommunikáció értelmezési kerete volt. Hiába volt ugyanis jelen a fiatal főúr Tholdalagi Mihály mellett a portai követség minden fontosabb eseményén, ez nem rendítette meg azon meggyőződését, amely szerint Bethlen Gábor „színezett nekik igen, de keresztény gyomorból gyűlölte a pogányságot”.⁷⁸

Igaz, Kemény János ugyanebben az évben Pázmány Péternél is járt követségben, ahol gyökeresen más politikai nyelvet kellett használnia. Ahogy a korábbiakban jeleztem, 1624 után Bethlen Gábor megpróbált Habsburg menyasszonyt szerezni magának, és ehhez természetesen arra volt szükség, hogy minden lehetséges alkalommal hűségéről biztosítsa II. Ferdinándot és adminisztrációját. Azt, hogy cselekedetei ennek számos alkalommal ellentmondtak, azzal indokolta, hogy az oszmán oldalról érkező nyomásnak nem tud ellenállni. Jellemzőek Esterházy Miklós nádornak az 1626. évi magyarországi hadjárat megindulása után írott sorai:

76 Az események dokumentációját lásd *The Correspondence*, 648–675. Az Oszmán Birodalom külső védelmi rendszerében bevett szokás volt, hogy a vazallus uralkodók halálakor a környező tartományok és adófizető államok vezetői parancsot kaptak a Fényes Portáról, hogy legyenek készenlétben és segítsék a gördülékeny átmenetet, de a Mürtea által elrendelt mozgósítás jelentősen túlmélt az általában megfigyelhető mértéken. Vö. Viorel Panaite: *Watching over Neighboring Provinces in the Ottoman Empire. The Case of Tributary Princes from the North of the Danube in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*. Ed. Gábor Kármán. Leiden, 2020. 12–14.

77 Benda Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában*. Századok 115 (1981) 727–728. Száműzetése alatt Kamuthyt – a fejedelemhez hasonlóan – felvették a szultán szolgálatában álló műteferrikák közé, fizetését még hazatérte után jó idővel, 1618-ban, portai követsége alkalmával is megpróbálta behajtani. Borsos: *Vásárhelytől*, 93., 98.

78 Kemény János: *Önéletírása*. In: *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Szerk. V. Windisch Éva. Bp., 1959. (Magyar Századok) 137.

„... bizonyosságunk az Úristen, hogy erre az útra, oly nem örömetst jöttünk, mint pokolban hogy nem kívánczunk [...] Nem gyönyörűségből, nem fejedelemség-kívánságból, nem keresztyén vérontásra való vágyódásból, hanem félelemből kellett ez mostani expeditiót felvennünk; de nem úgy jöttünk, és nem úgy viseljük magunkat, hogy Őfelségének ellensége legyünk, távol legyen! hanem inkább, hogy Őfelségének, szegény nemzetünknek és az egész keresztyénségnek szolgáljunk, melyre készek vagyunk.”⁷⁹

Esterházy válasza szintén a politikai kommunikáció mesterművei, mivel noha nem hitt a fejedelem jóindulatában, úgy kellett érvelnie ajánlatai ellen, mintha meg lenne győződve a fejedelemnek a császár-király iránt érzett hűségéről, hiszen nem vállalhatta annak ódiumát, hogy Bethlen az ő sértéseivel magyarázza majd következő politikai vagy katonai akcióját.⁸⁰

Az, hogy Kemény János Bethlen több irányban alkalmazott és egymásnak ellentmondó gondolatmeneteivel is megismerkedhetett, megóvta attól, hogy egy az egyben azonosítsa az általa nagyra becsült fejedelem politikai gondolkodását a Fényes Portával szemben alkalmazott diskurzus által sugallt világgéppel. Önéletírása azonban arról is tanúskodik, hogy a bethleni kommunikációs technikák egy másik aspektusával szemben ő sem élvezett védettséget. Kemény ugyanis tényként közli, hogy II. Ferdinánd felkínálta a fejedelemnek a tervezett törökellenes koalíció fővezéri posztját – amely ötlet, mint a fentiekben láttuk, valójában minden jel szerint Bethlentől származott és csak azért tulajdonította a Habsburgoknak, hogy a Fényes Portát annál jobban meggyőzhesse a Birodalmat északnyugati irányból fenyegető veszély valós voltáról.⁸¹ Könnyen elképzelhető, hogy a Bethlen oszmán kapcsolatait közben tartó diplomaták – akik Kamuthy kivételével rendszerszerűen nem kaptak megbízást nyugati küldetésekre – hasonlóképpen csak a fejedelem szűrőjén keresztül értesültek a feladataik ellátását segítő tényanyagról.

Mindez felhívja a figyelmet arra a kulcsfontosságú tényezőre, hogy az erdélyi politikai nyilvánosság fórumai meglehetősen zártak voltak: az uralkodók közötti üzenetváltásokat a kancelláriai írnokokon kívül kizárólag a címzettek olvasták, és noha a Német-római Birodalomban az 1620-as években éppen virágkorát élte a diplomáciai levelek leleplezési céllal történő közzététele, ezek a nyomtatványok szinte soha nem jutottak vissza a feje-

79 Bethlen Gábor Esterházy Miklósnak. Csalomja melletti tábor, 1626. szeptember 29. Szalay László: *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*. I–III. Pest, 1863–1870. II. 398. A disszimuláció azon formáját, miszerint nem is ő mozgatja a szálakat, csak parancsokat teljesít, Bethlen oszmán közegeben is szívesen használta, lásd például Szülejmán egri pasának írott levelét. Gyulafehérvár, 1623. augusztus 7. TMÁO I. 399. A siker elősegítése végett a fejedelem időnként megrendelte a Portától, milyen szöveggel küldjenek neki parancsot, hogy másoknak felmutathassa. Lásd levelét Dóczy Istvánnak és Rimay Jánosnak. Pozsony, 1621. március 22. TMÁO I. 282–283.

80 Ahogy az történt szintén 1626-ban, lásd Bethlen Gábor II. Ferdinándnak küldött levelét közvetlenül a hadjárat megindítása előtt. Gyulafehérvár, 1626. augusztus 21. [Magyar fordításban: *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*. I–III. Szerk. Báthory Orsolya et al. Bp., 2019–2024. (= FMPGT) 212–215.] A fejedelem és a nádor közötti levélváltások kommunikációs technikáiról lásd Czákó: A disszimuláció; uő: A Habsburg–oszmán határvidék. A leveleket csaknem teljes szövegükben közli Szalay: *Galantai gróf Eszterházy Miklós*, II–III.

81 Kemény: Önéletírása, 137.

delemségbe.⁸² A ritka alkalmak, amikor a Bethlen által alkalmazott egyik diskurzust ismerő támogatói váratlanul szembesültek egy másik közegben alkalmazott politikai beszédmódjával, okoztak is fennakadásokat. 1621-ben a lengyel király elküldte a magyar országgyűlésre a fejedelem elfogott levelét, amelyben a krími tatárok egyik legfontosabb vezetőjét, Devlet Giráj kalgát csábította a Habsburg-ellenes frontra, a szultán közös szolgálata mellett hatalmas zsákmány, kincsek és rabok ígéretével. Az üzenet, Bethlen saját beszámolója szerint, „sokak elméjét megtántorította, kik az török frázessel való íráshoz nem tudnak semmit”.⁸³

Hasonló leleplezésekre adott volna lehetőséget, ha olyasvalaki fordul ellene, aki tisztában van az általa alkalmazott kettős, vagy még annál is sokfélebb beszéddel. Éppen ezért tett nagyon komoly lépéseket a fejedelem akkor, amikor 1627-ban a Fényes Portára küldött követségének egyik tagja, Szombathelyi Márton, állítólag Topal Redzseb pasával való egyeztetés után, áttért a Habsburg oldalra. Az Esterházy Miklós nádornak írt részletes jelentése alapján Szombathelyi tényleg komoly rálátással rendelkezett Bethlen különböző helyszíneken képviselt párhuzamos, de ellentétes tartalmú narratíváira. A nádor ráadásul meggyőzte a bécsi udvart, hogy Szombathelyit vissza kell küldeni a Portára, hogy az ottani elitnek is mutassa meg részletesen az immáron a Habsburg oldal felé küldött üzenetekkel is kiegészített vádiratot. Nem csoda, ha a fejedelem 4000 aranyat is hajlandó lett volna a nagyvezírnek felajánlani az áruló kiadatásáért, illetve kivégezéséért cserébe.⁸⁴ A nagy leleplezésből végül nem lett semmi: úgy tűnik, a Habsburg oldal sem akarta kockáztatni a nagy nehezen tető alá hozott békét délkeleti határain, és mivel a Gazi Hüszrev pasa nagyvezír egy időre visszaérkezett Konstantinápolyba, Redzseb pasa is háttérbe szorult, így nem tudott tőkét kovácsolni az erdélyi dezertőr által hozott információkból.⁸⁵

A Bethlen Gábor által alkalmazott, morálisan finoman szólva is a szűrkezónában mozgó politikai kommunikáció mindent összevetve igen sikeresnek bizonyult. Az oszmán elit egy részét kétségkívül sikerült maga mellé állítania, a korai időszakból Tirjáki Haszan pasa budai beglerbéget, illetve az 1626-ban bekövetkezett bukásáig többször is kajmakámi és rövid időre egyszer nagyvezíri rangot is elérő Gürdzsi Mehmed pasát említhetjük.⁸⁶ Ideigle-

82 Almási Gábor: Bethlen és a törökkösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: *Bethlen Gábor és Európa*, 331–340.

83 Bethlen Gábor a portán levő követeinek. Kassa, 1620. február 22. Szilágyi: Oklevelek, 211. A kalgának szóló levél bekerült az Esterházy Miklós által 1621 végén összeállított, *Magyarország mostani állapotáról egy hazája szerető, igaz, magyar embernek tanácslása* című pamfletjébe is, ám arról nem tudunk, hogy ennek révén további jelentős hatást gyakorolt volna. Bethlen Gábor Devlet Girájnak. Nagyszombat, 1621. április 1. FMPGT I. 270–272.

84 Bethlen Gábor Tholdalagi Mihálynak. „Berhalmino”, 1628. december 12. TMÁO II. 94–95. Szombathelyi kísérletéről részletesen lásd Szalay: *Galantai gróf Eszterházy Miklós*, III. 300–372.

85 Kemény: Önéletírása, 138–139. Valószínűleg ezért sikerült Tholdalagi Mihálynak rábeszélnie a Konstantinápolyban rejtőző Szombathelyit, hogy fogadja el a Bethlen által felajánlott amnesztiát. Lásd leveleit Bethlen Gábornak. Konstantinápoly, 1628. december 28. és Bukarest, 1629. február 13. MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. No. 34. és 49. Az Erdélybe visszatérő összeesküvőt aztán nemsokára megvádolták azzal, hogy tovább folytatja a levelezést Bethlen ellenségeivel és kivégezték. *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1898. VI. ([Angyal Dávid:] Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig) 406.

86 Sudár: Iszkender, 976–983.

nes, bár meglehetősen törékeny koalíciókat újra és újra kötött a régióban érdekelt oszmán tisztségviselőkkel, Iszkender pasával, Deák Mehmed pasával, Szúfi Mehmed pasával. Sőt, meglepő módon még a tőle 1620 őszén Vácot ostrommal megszerző Karakas Mehmed budai pasát is megpróbálta később bevonni szövetségesei körébe – legalábbis annyi biztos, hogy kevesebb mint egy évvel az incidens után, 1621 nyarán őt ajánlotta a magyarországi frontra kiküldendő szerdár posztjára.⁸⁷ A fiatalabb, már Bethlen uralkodása alatt felnövekvő generációból kiváló példa az 1620-as évek második felében Buda helytartójaként szolgáló Mürtezá pasa, aki az 1626. évi közös háborúskodás során szerzett tapasztalatok alapján messzemenően megbízott a fejedelemben (még ha arra nem is sikerült rábírni a szőnyi tárgyalások alkalmával, hogy a Birodalom érdekeivel ellentétes módon beírassa Erdélyt a békepontok közé). A pasa íródeákja, a magyar renegát Habíb aga olyan mélyen hitt a fejedelemtől hallott narratívában, hogy Mürtezá utódjának, a régióban korábbi tapasztalatokkal nem rendelkező Adzsem Haszan pasának is részletesen elmagyarázta, hogy a szultán leghatékonyabb szolgálata érdekében továbbra is az elődjéhez hasonló, szoros együttműködést kellene követnie Erdély fejedelmével.⁸⁸

Úgy tűnik, a hasonló támogatók elegenden voltak ahhoz, hogy ellensúlyozzák azon oszmán tisztségviselők tevékenységét, akik nem bíztak Bethlenben, vagy az övével szemben álló portai kapcsolathálókhoz tartoztak. A legerőteljesebb támadás a fejedelemmel szemben Topal Redzseb pasa már sokat emlegetett kirohanása volt. Nem tudjuk, hogy az oszmán főtisztségviselőt – aki 1629-ben újra megkapta a kajmakámi posztot, amikor Gázi Hüszrev pasa nagyvezír a perzsa frontra távozott – végül mi győzte meg, de az indignált levélváltás után mindössze egy évvel az erdélyi portai jelentések már Bethlen jóakarójaként, sőt, atyjaként emlegetik. Utóbbi arra mutat, hogy a pasa Bethlen Gábor ajánlkozásának és az oszmán network-építési szokásoknak megfelelően „politikai családjába” fogadta a fejedelmet. 1629 augusztusában az erdélyi rezidens már azt jelenthette, hogy a kajmakám szánakozva érdeklődött, vajon Bethlen gyógyul-e már betegségéből és kérte a fejedelmet, írjon neki egészségi állapota felől.⁸⁹

A szultán hűségesei szolgálatáról szóló narratíva révén folyamatosan épített és karbantartott kapcsolatháló nagyon komoly eredményeket fialt. Erdély történetében Bethlen Gábornak sikerült először elérnie, hogy az országgyűlés által megválasztott utódja még az ő életében megkapja a trónra kerüléshez szükséges szultáni jóváhagyást. Nemcsak hogy elsőként, de egyetlenként tudta elérni, hogy az évente elvárt adó összegét a Fényes Porta

87 Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak a Moldvában tartózkodó nagyvezírhez. H. n., 1621. [augusztus 7.] TMÁO I. 312. A többiekre lásd Sudár: Iszkender; Papp: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta, 926–936.; B. Szabó János – Sudár Balázs: A hatalom csúcsain. Magyarországi származású renegátok az Oszmán Birodalom politikai elitjében. *Korunk* 25 (2014) 11. sz. 29.; Kármán: A harmadik fél.

88 Kármán: A harmadik fél; uő: Habíb aga budai magyar tolmács. *Korall* 25 (2024) 96. sz. 134–158.

89 Bethlen Gábor Topal Redzseb pasának. Fogaras, 1628. március 22. TMÁO II. 65.; Donáth János Bethlen Gábornak. Konstantinápoly, 1629. május 30., illetve Mikó Ferencnek. Konstantinápoly, 1629. augusztus 22. Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveitörténetéhez (1627–1629). *Történelmi Tár* (1887) 28., 43. A „politikai családokról” lásd B. Szabó János – Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívüül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. I–II. *Századok* 146 (2012) I. 1027–1031. [(2013) II. 931–999.] A fejedelem eredetileg azt javasolta, hogy a kajmakám öccsének fogadja.

csökkentse tizenötezer aranyról tízezerre, és nem tudunk róla, hogy a szultáni adminisztráció valaha is további összegeket követelt volna a nikolsburgi békében Bethlen kormányzása alá kerülő hét vármegye után.⁹⁰ Mindezt pedig relatíve kevés idő, mindössze tizenhat év uralkodás alatt érte el, amelyből az első hat évben távolról sem volt egyértelmű, hogy a stratégia ennyire sikeres lesz. Pontosan ez, a fejedelemnek adatott idő szűkössége teszi kérdésessé, vajon meddig lett volna fenntartható az általa kialakított modell.

Bethlen Gábor stratégiája ugyanis csak addig működött problémamentesen, amíg a fejedelem fenn tudta tartani a feszültséget az Oszmán Birodalom északnyugati határvidékén, és képes volt állandóan biztosítani az ígéretet, hogy aktív külpolitikája révén a szultán – de legalábbis annak tisztségviselői – komoly nyereségekhez juthatnak. Noha erre valamilyen szinten még a szőnyi béke után is képes volt, kérdés, hogy a Mürtezá-pását előbb-utóbb leváltó budai beglerbég, akinek már nem lettek volna személyes élményei a fejedelemmel való közös háborúskodásról, mennyire lett volna meggyőzhető, hogy Bethlen tevékenysége egybeesik az ő céljaival. Szintén kérdéses, hogy a lengyelek elleni ambiciózus terveknek milyen kifutásuk lehetett volna – különös tekintettel arra, hogy ezen a téren potenciális protestáns szövetségese, II. Gusztáv Adolf figyelme a Német-római Birodalom felé fordult. Amennyiben azonban Bethlen nem tudta volna újra és újra a jövőbe mutató tervekkel aláhúzni korábbi „szolgálati” értékét, egy idő után a diplomatai által ismételten előadott hosszas történeti áttekintések lassan érdektelenségbe fulladhattak volna, potenciális szövetségesei a Fényes Portán és a magyarországi hódoltságban pedig elkezdhettek volna azíránt érdeklődni, vajon nem lenne-e több hasznuk abból, ha más lenne Erdély uralkodója. Mivel Bethlen Gábor utódai közül egyetlen egy sem volt képes reprodukálni ezt az elképesztően invenciózus és minden aggálytól mentes hozzáállást (sőt, ilyen ambíciókkal nem is rendelkeztek), sosem fogjuk megtudni, mennyire lett volna fenntartható az általa megalkotott modell.

90 Kármán: A harmadik fél.

KAPRINAI ISTVÁN ÉS A HUNYADIAK KORÁNAK KUTATÁSA

Források és munkamódszer

KIS IVÁN

RESEARCH OF ISTVÁN KAPRINAI AND THE HUNYADI ERA
Sources and Working Methods

My study focuses on one of the most important figures in 18th-century Jesuit historiography, István Kaprinai, and his work *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*. First, based on Kaprinai's correspondence with his contemporary colleagues and the prefaces to the two volumes of *Hungaria diplomatica*, I examine how the Jesuit historian formulated the tasks of historiography in his era and what he did to meet these challenges. Then I examine those passages in *Hungaria diplomatica* in which Kaprinai drew chronological conclusions about late medieval Hungarian history with the help of the missiles he had researched and copied. My aim is to show that István Kaprinai played a significant role in the birth of critical historiography.

Keywords: István Kaprinai, jesuits, scholarly correspondence, chronology, historiography

A 18. századi jezsuita történetírás egyik kulcsfigurájának számító Kaprinai István (1714–1785) *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* [Magyarország története oklevelek alapján, Hunyadi Mátyás magyar király korában] című művének alaposabb megismerése, általában Kaprinai munkásságának részletes feltárása a magyarországi historiográfia régi adóssága.¹ A kétkötetes, Hunyadi Mátyás uralkodásának előzményeit és első négy évét tárgyaló munka, befejezetlensége ellenére, fontos állomása annak a folyamatnak, amely a 18. században a kritikai történetírásunk megszületéséhez vezetett. Amellett ugyanis, hogy Kaprinai igyekezett megfelelni a formálódó tudományos történetírás követelményeinek, e fejlődéshez történetírói módszereivel, azaz forráshasználatával, forráskezelésével, érveléstechnikájával, valamint lényeglátó következtetéseivel maga is hozzájárult.

Kis Iván, pályázati referens, *Tempus Közalapítvány, Stipendium Hungaricum*.

- 1 Stephanus Kaprinai: *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*. I–II. Vindobonae, 1767–1771. (= Hung. Dipl.)

Korábbi írásaimban a *Hungaria diplomatica* nak csak egy-egy részletével foglalkoztam.² Azt mutattam be, hogy miként jelennek meg Kaprinai egyedi történetírói módszerei a *Hungaria diplomatica* azon részeiben, amelyek Cillei Ulrik meggyilkolásáról, Hunyadi László kivégzéséről és Mátyás fogságáról szólnak. Bár a mű e részleteinek elemzése számos következtetésre adott módot Kaprinai történetírásáról, a következő lépésnek már az egész *Hungaria diplomatica* vizsgálatának kell lennie.³

Kaprinai István történetírásának egyik célja a 18. századi kritikai történetírás egyik legfontosabb újítása volt: a magyar történelem kronológiájának kiegészítése és kijavítása. A jezsuiták – Kaprinai is a Jézus Társasága tagja volt – e célkitűzése két másik szemponttal is összefonódott. Egyrészt a korabeli történészek Magyarország egyház-, majd később politikatörténetének újraírását elsősorban addig ismeretlen oklevelek segítségével képelték el. Másrészt az új források felhasználásával a magyar történelem korábbi kútfőit, főként Thuróczy János és Antonio Bonfini műveit szándékoztak korrigálni, továbbá a két kanonizált műben olvasható tévedéseket és mítoszokat kigyomláni. Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, Kaprinai István monumentális vállalkozásában mindhárom feladatot igyekezett megvalósítani.

Ahhoz, hogy Kaprinai munkásságát értékelni tudjuk, röviden be kell mutatnunk a 18. századi történetírást. Ezután a *Hungaria diplomatica* két kötetének előszavai és Kaprinai levelezése alapján azt vizsgálom, hogy miképpen jelennek meg a 18. századi történetírás szempontjai magánál Kaprinainál. Más szavakkal: hogyan képzelte el Kaprinai István azt a tudományos munkát, amellyel nagyban hozzájárult a honi történetírás fejlődéséhez? Tanulmányom fő részében a *Hungaria diplomatica* első kötetének azon részleteivel foglalkozom, amelyekben Kaprinai érvényesítette az említett három célkitűzést. Azokat a szöveghelyeket vizsgálom meg, ahol az általa felkutatott és lemásolt oklevelek segítségével kronológiai következtetéseket vont le a késő középkori magyar történelemről.⁴ Kaprinai megállapításainak túlnyomó része az 1456 és 1458 közötti történelmet tárgyalja; csak egy-egy esetben beszélhetünk ennél az időszaknál korábbi vagy későbbi adatokról. A szóban forgó szövegrészeket, időrendben haladva, összesen öt táblázatban szemléltetem.

- 2 Kis Iván: A Cillei-gyilkosság Kaprinai István *Hungaria diplomatica*... című munkájában. Források, munkamódszer, kortársak. *Fons* 31 (2024) 357–384.; Uő: *Kaprinai István Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad... című műve (1767–1771). A szerző forráshasználata és történetírói módszerei*. Bp., 2024. [Szakdolgozat.]
- 3 A *Hungaria Diplomatica* első kötetének általános jellemzőihez lásd: Kis Iván: Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* című műve. A szerző forráshasználata és történetírói módszerei. In: *Sodalitates quondam et nunc - Tudós társaságok egykor és ma*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid. Szeged, 2025. (Convivia Neolatina Hungarica 6.) 109–116.
- 4 A *Hung. Dipl.* két kötete közül az elsőben olvashatunk tényleges kronológiai következtetéseket Kaprinaitól, a történész ugyanis a második kötetben pusztán az oklevelek közlésére, kritikai jegyzetekkel ellátására, regesztázására, és – jórészt a közölt oklevelek és levelek alapján – a történeti események mechanikus, kronológiai rendű leírására törekedett. Történetírói erényeit, gondolkodásmódját és munkamódszerét az első kötetben csillogtatja meg, és itt tesz újszerű megállapításokat a magyar történelem kronológiájáról. Ezért foglalkozom ebben az írásomban az első kötet részleteivel, a második kötet – nem kevésbé értékes – anyagát más megközelítéssel kell vizsgálni.

Írásomban két irányból közelíték Kaprinai okleveles, kronológiai témájú adataihoz. Egyrészt Kaprinai munkamódszerével foglalkozom: azt vizsgálom, hogy a jezsuita történetés a misszilisek segítségével milyen módon egészítette ki, javította, vagy éppen pontosította más szerzők megállapításait. Másrészt külön felhívom a figyelmet a *Hungaria diplomatica* azon szöveghelyeire, ahol Kaprinai oklevelek alapján más elbeszélő forrásokban és történeti munkákban nem olvasható adatokkal bővítette a magyar történelemről szóló ismereteinket. Mindezzel azt szeretném bizonyítani, hogy Kaprinai István műve két szempontból is értékes: mint tudományos, az elérhető kútfőket hasznosító és elemző monográfia, és mint ma is használható történeti forrásgyűjtemény.

Kaprinai István történetési karaktere

Kaprinai István munkássága szervesen illeszkedik a 18. században megszülető kritikai történetírási folyamatába.⁵ Ennek alapja a magyar történelem forrásainak összegyűjtése, rendszerezése és feldolgozása volt. E munka kiindulópontját a korszak két nagy formátumú történetészének felhívása jelentette. Az egyikük a jezsuita Kishevenes Hevenes Gábor SJ, aki 1695 táján tette közzé *Modus materiae conquirendae pro annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis* [A Magyar Királyság egyháztörténeti évkönyveinek folytatásához szükséges anyag összegyűjtésének módszere] című, forrásgyűjtésre biztató kör-

- 5 A 18. századi magyarországi történetíráshoz lásd Hóman Bálint: Tudományos történetírási megalapítása a XVIII. században. [Bp.,] 1920. (A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Felolvasásai I/5) [Reprint in: uő: *Történetírás és forráskritika*. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. (Historia Incognita I/6) 333–357.; Hóman Bálint: Kishevenes Hevenes Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője. In: *Emlékkönyv Dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1925. 453–462. [Reprint: Hóman: *Történetírás*, 319–332.]; Hölvényi György: Hevenes Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez. In: *Az egyetemi könyvtár évkönyvei*. 6. [1972.] Szerk. Mátrai László – Tóth András – Vértesy Miklós. Bp., 1973. 147–152.; Hölvényi György: *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*. Bp., 1974. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 37); Benda Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete. I–II. *Levéltári Közlemények* 50 (1979) I. 163–164. [53 (1982) II. 201–205.]; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 144–150., 571–584.; Szelestei N. László: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 103 (1987) 161–165.; Uő: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon (1690–1790)*. Bp., 1989.; Soós István: Kishevenes Hevenes Gábor (1656–1715). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 33 (2006) 1. sz. 5–23.; Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Bp., 2006. 153–221.; Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás. I–II. *Világosság* 50 (2009) 3. sz. II. 127–137. [Uo. 2. sz. I. 127–137.]; Szabados György: *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 203–226.; Soós István: *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon*. In: *Clio inter arma*, 227–252.; Kis: *A Cillei-gyilkosság*, 360–365. A magyarországi jezsuita történetírói irányzat mintájával szolgált a Jean Bolland (1596–1665) vezette antwerpeni jezsuita iskola (bollandisták). Ehhez lásd Hippolyte Delehaye: *L'œuvre des Bollandistes à travers trois siècles (1615–1915)*. Bruxelles, 1959.; Robert Godding: *Bollandistes, saints et légendes. Quatre siècles de recherche hagiographique*, Bruxelles, Société des Bollandistes. Bruxelles, 2007.; Uő: *De Rosweyde aux Acta Sanctorum. La recherche hagiographique des Bollandistes à travers quatre siècles*. Bruxelles, 2009.; Uő: *Les Jésuites, Histoire et Dictionnaire*. Paris, 2022. 507–508.

levelét.⁶ A 18. századi történetírás másik programadójának a protestáns Bél Mátyást tekinthetjük, aki *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* [A magyar történelem régi és hiteles írói] című forrásgyűjteményhez írt előszavában a magyar történelem „roncsdarabjainak” felkutatására, és ezek segítségével a magyar történelem újraírására buzdította tudóstársait.⁷ Más történészek – így Timon Sámuel,⁸ Otrokocsi Fóris Ferenc,⁹ Pray György,¹⁰ valamint Katona István¹¹ – mellett Kaprinai maga is hűen követte e felhívásokat, és elszántan gyűjtötte a magyar vonatkozású okleveles és misszilis forrásokat.

Kaprinai István rendezte a Hevenes-i-gyűjteményt, valamint szorgalmasan gyűjtötte és másolta az anyagot a pozsonyi, kassai, szakolcai, bártfai, eperjesi, nagybányai és nagy-szebeni levéltárakban, de kutatott a leleszi levéltárban, járt jezsuita intézményekben és főúri családok archívumaiban is. Írásomban különösen a kassai és a bártfai anyag kap majd nagy hangsúlyt. Összesen 102 kötetnyi anyagot halmozott fel: ezek közül 55-ben találunk mára elveszett vagy lappangó okleveleket.¹² Kaprinai feltett szándéka volt, hogy kéziratgyűjteményének okleveles anyagát kritikai jegyzetekkel ellátva kiadja: ez az *Analecta diplomatum regni Hungariae notis historico-criticis illustrata* [A Magyar Királyság okleveleinek gyűjteménye történeti-kritikai jegyzetekkel ellátva] címet viselte volna.¹³ A vállalkozás egésze sajnos nem valósult meg, egy töredéke azonban igen. Ez pedig írásom témája, a *Hungaria diplomatica* című kétkötetes mű, mely nyomtatott formában tartalmaz komoly mennyiségű, korábban ismeretlen oklevelet és missziliszt. Kaprinai tehát, tudóstársaihoz hasonlóan, a forrásgyűjtésen túl megkezdte a munka gyümölcseinek learatását is: ennek legfontosabb hozadékát pedig a bevezetőben már említett, a magyar történelem kronológiájával kapcsolatos újszerű megállapításai jelentették.

Kaprinai István korán megfogalmazta a korszak történetírásának feladatait. Minderről képet kaphatunk már a *Hungaria diplomatica* első és második kötetéhez tartozó előszavakból is. Ezekben Kaprinai beszámol történetírói elhivatottságáról, céljairól, a *Hungaria diplomatica* elkészüléséhez vezető munkálatokról, elsősorban a források összegyűjtéséről, munkamódszeréről, és a mű anyagának elrendezéséről. A másik olyan forráscsoport,

6 Hölvényi: Hevenes-i Gábor útmutatásai, 148. Hevenes-ihez lásd még Hóman: Kishevenes-i Hevenes-i Gábor.

7 Bél Mátyáshoz lásd Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es években. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 593–617.; Uő: Bél Mátyás, a történész. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. (Convivia Neolatina Hungarica 1) 157–167.

8 Benei Bernadett: Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In: *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid. Bp., 2017. (Convivia Neolatina Hungarica 2) 53–59.

9 Kosáry: Művelődés, 145. Otrokocsihoz lásd még Jarmalov Rezső: Otrokocsi Fóris Ferenc műve a magyar egyháztörténetről. *Fons* 29 (2022) 461–480.; Uő: Otrokocsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének kéziratai és szövegproblémái. In: *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*. Szeged, 2022. (Convivia Neolatina Hungarica 5) 185–196.

10 Kosáry: Művelődés, 575.; Szabados: A magyar történelem, 195.; Tóth Gergely: „Kritikai történetírásunk megalapítója”? Vizsgálódások Pray György historikusi munkássága kapcsán. [Megjelenés alatt.]

11 Benda: A magyar történeti forráskiadás, I. 163.; Szabados: A magyar történelem, 201–202.

12 Hóman: Kishevenes-i Hevenes-i Gábor, 461.

13 Uo. 462.

amely alkalmas arra, hogy közelebbről megismerjük személyiségét, a jezsuita történész kortársaival folytatott levelezése.¹⁴

Kaprinai élénk tudóslevelezést folytatott kora történészeivel és forrásgyűjtőivel. Az egymástól távol élő tudósok már a humanizmus idején is leveleken keresztül tartották a kapcsolatot,¹⁵ ám Magyarországon a 18. századdal köszöntött be a tudományos levelezés klasszikus korszaka.¹⁶ Ezekben a levelekben sokféle téma szóba került, tudományos és tudományszervezési kérdések mellett akár köz-, illetve magánéleti események is felbukkantak.¹⁷ Az egyre professzionálisabb tudományos diskurzusnak Kaprinai István is a része volt. Az alábbiakban látni fogjuk, miképpen közölte kortársaival a gondolatait: beszámolt nekik saját forrásgyűjtő munkásságáról, és levelezőpartnereivel az őt foglalkoztató tudományos problémákat is megosztotta.

Kaprinai elhivatottsága és elkötelezettsége számos ponton kiviláglik az előszavakból és a levelekből. Első előszavában rögtön leszögezi, hogy már fiatal korától kezdve – egyébként Timon Sámuel biztatására – kitartóan foglalkozott hazánk történelmével.¹⁸ Leveleiben sokszor az *eruditio* kifejezést használja: ezen leginkább hazája, Magyarország kiművelését érti, ezt tartja az egyik legfontosabb feladatnak, és ezt mozdítja elő a történészek tudós hozzáállása, a módszeres kutatás, a forrásismeret, továbbá a magyar történelem forrásainak összegyűjtése és közreadása.¹⁹ Az egyik levelében például örömet fejez ki és hálás azért, hogy Schmitt Miklós,²⁰ a jeles jezsuita történétíró újra kinyomtatatta egri püspökökről írt művét (*Episcopi Agrienses*), amellyel a fenti célkitűzéshez járul hozzá („pro eruditione Hungariae”).²¹ Egy másik, Dobai Székely Sámuelnek, a neves régiségbúvárnak írt levelében pedig azért sóvárog, hogy bárcsak több, Dobaihoz hasonló művelt, módszer-

14 Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levelezése. S. a. r. M. Horváth Mária. Piliscsaba, 2008. (Pázmány Irodalmi Műhely. Források.) (= Dobai és Kaprinai.) Forrásbázisom másik csoportját Kaprinai István ama levelei jelentik, amelyeket az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őriznek. Ezek címzettjei között számos kortársa, például Schmitt Miklós is felbukkan. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár és Levéltár (= ELTE EKL) Tudós levelek.

15 Szelestei: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések*, 7.; Dobai és Kaprinai, 7.

16 Tarnai Andor: Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 121.

17 Dobai és Kaprinai, 7.; Szelestei N. László: A 18. századi magyarországi respublica litteraria (tudóslevelezések tükrében). In: *Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Szerk. Fodor György – Sarbak Gábor. Bp., 2013. 145–152.

18 „... elucubrandis Historiae Hungaricae rebus, perhonorifico certe, ac regno nostro admodum utili studio, in quod iam ineunte aetate, innatos igniculos multum suscitante Samuele Timon [...] ardentissimo semper desiderio ferebar, sum admotus.” Hung. Dipl. I. Praefatio. [2.]

19 Az *eruditus* történétírás kifejezésre lásd Erős: A XVI–XVIII. századi történétírás, I. 115–116.; Tóth: A magyar történétírás kritikája, 616.; Uő: Bél Mátyás, a történész, 164.

20 Személyére és életművére lásd Kosáry: *Művelődés*, 147.; Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történétírásban. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 29.; Szilas László: Schmitt Miklós. In: *Magyar Művelődéstörténeti lexikon*. I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2014. X. 258–260.; Mihalik Béla: Jézus Társasága és tudós rendtagjai a 18. századi Magyarországon. In: *250 éves a Demonstratio. Tanulmánykötet Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmából*. Szerk. Terbe Erika – V. Vladár Zsuzsa. Bp., 2021. 83–84.

21 „Intellexi [...] Reverentiam Vestram in recudendis suis Archiepiscopis desudare. Gratulor magnopere hanc pro eruditione Hungariae a Reverentia Vestra operam poni.” ELTE EKL Tudós levelek. 148. f. 1°.

res kutatást folytató férfiút (*eruditos viros*) tudna megszámolni Magyarországon.²² Kaprinai elszántan biztatta is kortársait a tudományos munkára. Dobait például egy alkalommal arra ösztönözte, hogy bővítse Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* című művét, és így tudós művekkel („*eruditus operibus*”) hagyja hátra nevét az utókorra.²³

Éppen az *eruditio* hiányát látja problémának Kaprinai István akkor, amikor első előszavában a magyarországi diplomatikai forrásanyag összegyűjtésének és ezáltal a haza felemelésének szükségességéről ír.²⁴ Ő maga vállalkozik a feladatra, mivel az akadémiákon való sokévnnyi oktatás után „nyugdíjazták”, és a történetírás felé fordult.²⁵ Előszavaiban és leveleiben számos alkalommal beszél arról, hogy mennyire elszántan gyűjtötte a magyar történelem forrásait. A legszemléletesebben ezt a második előszóban fogalmazza meg: mindenfajta, a magyar történelem szempontjából érdekes forrást felkutatott, legyen az egyházi vagy világi, hazai vagy külhoni, császári, királyi, vagy éppen káptalanoktól és konventektől származó – a lelőhelyeket még sorolhatnánk – diploma.²⁶

Kaprinai ugyancsak a második előszóban hosszasan részletezi forrásai körét. Felsorol számos történetíró: például Tomáš Pešina és Bohuslav Balbín cseh, és Jan Długosz lengyel történetírók műveit.²⁷ Kiadott levelezéseket is használt, például Aeneas Silvius Piccolomini 1481-ben, Nürnbergben megjelent leveleit, valamint a Kelcz Imre által publikált Hunyadi Mátyás-leveleket.²⁸ Más szerzők kéziratos anyagát is hasznosította: például Cseles Mártonnak a vatikáni levéltárban lemásolt iratait.²⁹ Ezeknél is fontosabbak az általa felkutatott kéziratos források, elsősorban oklevelek és levelek, amelyeket kutatómunkája során másolt le, például városi vagy családi levéltárakból. Előbbiek között konkrétan megemlíti azokat a kassai és bártfai levéltárakat, amelyekről később még lesz szó. Kaprinai

22 „Utinam lux tandem plenior Hungariae nostrae affulgeret! ut maiori numero Viros istiusmodi eruditos numerare possemus.” *Dobai és Kaprinai*, 18. [2. sz.] Dobaihoz lásd Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. XIII. 603–604.; Szelestei: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések*, 86–87.

23 „En! et ego promissi fidem solvo, et Cvittingeri Bibliothecam transmittito. Utinam Vir esset, qui illam novis eruditorum nominibus augeret. [...] Chare Amice! Tibi stylus non deest, nec ingenium; fac, ut nuper dixi, cum filios ventris non possis; habeas mentis, idest: eruditus operibus nomen tuum posteritati transmittas.” *Dobai és Kaprinai*, 40. [24. sz.]

24 „Cum viderem ad scribendum omne ferme historiae genus nullum praestantius, utilius, imo necessarium magis re diplomatica adjumentum esse; gentem vero nostram isto provehendae patriae eruditionis subsidio etiamnum carere...” Hung. Dipl. Praefatio I. [2.]

25 „... post exactos complures traditarum in Academiis variarum scientiarum annos scholastica rude donatus [...] elucubrandis Historiae Hungaricae rebus [...] sum admotus.” Hung. Dipl. Praefatio. I. Uo.

26 „Quare ut datum promissi fidem exsolverem, en do Hungariae diplomaticae temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae partem alteram, complectentem analecta diplomatum, aliorumque documentorum res Hungariae eius temporis illustrantium, seu illa fuerint sacra, seu profana, seu domestica, seu externa, id est, domi, ac foris nata, quorumcumque, id est: pontificum, imperatorum, regum, virorum principum, cardinalium, antistitum, optimatum, capitulorum, conventuum, comitatuum, civitatum, aliorumque, etiam privatorum, modo ad Hungariam aliqua ratione pertinentia.” Hung. Dipl. II. Praefatio. [2.]

27 „Multa ex diversis scriptoribus huc inserui [...] ex Marte Moravico Thomae Pessinae: ex epitome rerum Bohemicarum Bohuslai Balbini [...] ex Historia Polonica Joannis Dlugossi...” Hung. Dipl. II. Praefatio. [6.]

28 „...ex Epistolis Aeneae Silvii impendiis Antonii Koburger Niremburgae [sic!] 1481. impressis [...] ex epistolis Mathiae Corvini ab Emerico Kelcz Societatis nostrae Sacerdote, tacito nomine, Cassoviae editis...” Hung. Dipl. II. Praefatio. [6–7.]

29 „Prae caeteris autem amplissimam supellectilem praeberunt collectanea diplomatica MS. quae Martinus Cseles, Societatis nostrae Sacerdos [...] ex tabulario Vaticano congegessit.” Hung. Dipl. II. Praefatio. [7–8.]

forrásai felsorolásakor nem győzött hálálkodni az őt kutatásában készségesen segítő intézményeknek.³⁰ A jezsuita történész érthető módon elégedett volt gyűjteményével: amint az az egyik, Dobainak írt leveléből kiderül, büszkén mutatta meg például a nála járó, és általa nagyra tartott Cornides Dánielnek numizmatikai és diplomatikai anyagának ritka darabjait.³¹

Kaprinai leveleiben és előszavaiban több ízben említ egészen konkrét forrásokat, amelyek nagy hangsúlyt kaptak kutatásaiban. Erre több, a *Hungaria diplomatica*, illetve a Hunyadi-kor szempontjából érdekes példa hozható. Az egyik az úgynevezett Nyírkállói-kódex, melyet ma már *Magyi János formuláskönyve*ként emlegetnek.³² Ezt eredetiben vagy másolatban már egy 1769-es keltezésű levelében is elkérte Dobaitól,³³ a *Hungaria diplomatica* 1771-ben megjelent második kötetének előszavában pedig már hálálkodik Dobainak a kódex megküldéséért.³⁴ A kódex jelentős mennyiségű, a Mátyás-kor szempontjából értékes forrást tartalmaz, többek között okleveles formulákat is. Úgyszintén a Kaprinai és Dobai között zajló levelezésből értesülünk arról, hogy Dobai elküldte Kaprinainak Hunyadi János egyik, Újlaki Miklóshoz szóló levelét, amelynek témája egy bizonyos győzelem („de quadam victoria”).³⁵ Ugyan nem a Hunyadi-korhoz kapcsolódik, de érdemes megemlíteni azt is, hogy Kaprinai egy Rudolf császár által Báthory Zsigmond részére kibocsátott diplomát is kézhez kapott Dobaitól.³⁶

A források gyűjtése mellett Kaprinai – miként elődei és kortársai is – kulcsfontosságúnak tartotta az anyag publikálását. Ebből a szempontból a legjelentősebb eredménye maga a *Hungaria diplomatica* két kötete, amelyben Kaprinai közreadta az általa összegyűjtött hatalmas forrásanyag egy részét. Kutatásai azonban messze túlmutattak Hunyadi

30 „Altero loco recenseri promerentur Cives Cassovienses, Bartfenses, Posonienses, Szakolczenses [...] qui intellecta propositi nostri ratione, obseratos tabulariorum suorum postes promptissime reserarunt.” Hung. Dipl. II. Praefatio. [7.]

31 „Danielem Cornides, amicum Tuum [...] accepi omni [...] humanitate [...] Exhibui ei, quidquid rarius vel in numismatis, vel in Manuscriptis vel in libris habui. [...] Expertus sum Virum et suavissimum, et rerum patriarum eruditione egregie praeditum. Utinam plures mihi huiusmodi hospites mitteres!” Dobai és Kaprinai, 45. [28. sz.]

32 Bónis György: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás*. In: *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből*. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs, 1967. A Nyírkállói-kódexhez legújabbban, további irodalommal lásd Dreska Gábor: A Nyírkállói-kódex kiadatlan szövegeiről. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére*. Szerk. Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt. Bp., 2023. 37–50.

33 „Est etiam illic aliqua tui memoria, esset frequentior, si Manuscripto Thomae Nyír-Kallo ad manum esset. Quare te humanissime oro, ut si illud mihi communicare posses, restituam illud certe fideliter, ac cito. Si propediem mitteres, remitterem ad nundinas insequentes. Vel si ipsum autographum tam remote mittere nolles, excerpere aliqua ad rem meam facientia. Ego diplomatarium a tempore interregni prosequar ad annum 1468.” Dobai és Kaprinai, 90–91. [57. sz.]

34 „Magno mihi etiam adjumento fuit manu exaratus vetus codex Thomae de Nyírkáló temporibus Mathiae Regis coaevus, quam Samuel Székely de Doba, emeritus quondam in legione Szirmajana centurio, Vir amicissimus, communicavit.” Hung. Dipl. II. Praefatio. [7.]

35 „Miseras mihi Cassoviam literas Hunyadii ad Nicolaum Ujlakium datas de quadam victoria; has frustra inter chartas meas quaero.” Dobai és Kaprinai, 72–73. [48. sz.]

36 „Diploma Sigismundi Bathorii, quo eius Principatus a Rudolpho Caesare affirmatum, accepi: optassem, ut Schmittianus literas sigillo (ut ajunt) volante ad me transmisisses, ut missa ad eum diplomata, et ego in mea adversaria inde mittere potuissem.” Dobai és Kaprinai, 50. [33. sz.],

Mátyás korán. Az előszavaiból és levelezéséből arról is értesülünk, hogy sokkal nagyobb mennyiségű, korszakban és témában is szélesebb körű anyagot gyűjtött össze, illetve tervezett kiadni élete során. Első előszavában leszögezi: azért döntött úgy, hogy „csak” Hunyadi Mátyás korával foglalkozik, mert híjával van a magyar történelem első évszázadairól szóló forrásoknak.³⁷ Feltett szándéka lehetett tehát a teljes magyar középkori történelem forrásainak közzététele, kritikája. Hozzá kell tenni, hogy e hiány ellenére, főként a második kötetben, az oklevelek lábjegyzeteihez hatalmas mennyiségű, az Árpád-korra vonatkozó forrást, adatot, megjegyzést fűzött. A kora újkor történelme is érdekelte: a második kötet jegyzeteiben ugyancsak találunk 16–17., sőt 18. századi anyagot.³⁸

Hogy mennyire elszántan törekedett Kaprinai arra, hogy művei nyomtatásban is megjelenjenek, kiviláglik levelei azon soraiból, amikor az adott mű megjelenését akadályozókat bírálta. Tegyük hozzá azonnal, az akadályok elsősorban anyagi természetűek voltak, ez pedig szorosan összefüggött az érdeklődő magyarországi közönség hiányával. A jezsuita történész levelezésében két, erre ékes példaként kínálkozó részlet is adódik, ráadásul mindkettő magyar nyelvű szöveget is tartalmaz. Az egyikben, melynek címezte je Kéri Bálint nagyszombati rektor, indulatos hangnemben azt kifogásolja, hogy *Eloquentiae* című műve második kötetének megjelenését a nagyszombati nyomda „gaz sváb” *praefectura* hátráltatja.³⁹ Egy másik, Schmitth Miklósnak címzett levelében Tolvaj Imre nagyszombati rektorra haragudott, aki tudná ugyan támogatni Kaprinai tudományos tevékenységét, de – természeténél fogva – mégsem teszi.⁴⁰ E részletekből a jezsuita historikus lobbanékony természete is megmutatkozik.

A források gyűjtésével és közzétételével Kaprinai többek között a magyar történelem forrásainak és műveinek, így például Thuróczy, Bonfini, Ransanus, Timon és Pray írásainak kritikájára is törekedett. E célkitűzése is összhangban volt a 18. századi történészek elképzeléseivel. Ahogy az első előszóban fogalmazott, rá kívánt mutatni a különböző korokban keletkezett hazai és külföldi források tévedéseire, kérdéses, illetve homályos szöveghelyeire, és a források hézagainak kiegészítését is tervezte.⁴¹

37 „Viderem autem [...] Hungariam autem diplomaticam, ob ignotos duorum ferme primorum saeculorum hiatus, nescio quando explendos, nondum a periodo prima ordiri posse; in mentem venit hoc ipsum Mathiae de Hunyad regis Hungariae Diplomatarium [...] in lucem dare...” Hung. Dipl. I. Praefatio. [4.]

38 Lásd például a már említett, Báthory Zsigmond részére kiállított oklevelet. Lásd 36. j.

39 „Verum actum egi, profeci nihil, donec R. P. Rector jussu Patris Provincialis ei denunciaret: si opus meum imprimere tardaverit, futurum alium Typographiae Praefectum, qui illius editionem acceleret. Qua re intellecta tandem 15 Martii editio continuari cepta est, nisi rursum sua Hypochondria actus novas moras excogitet. Jaj annak az embernek, kinek véle dolga van! Gaz Sváb a Lélek kurafia!” ELTE EKL Tudós levelek. 146. f. 1°.

40 „Accipio tantquam eleemosynam, adeo exhaustus sum ut praeter unum septenarium, nihil ad usus meos habeam, et tamen pro redimendis nummis, pro faciendis congiariis, iis, qui operam suam comodant, indigerem. Posset me etiam P. Tolvaj, et R. P. Rector Tyrnaviensis juvare: de tudom a természetét: inkább veszen, hogy sem ád.” ELTE EKL Tudós levelek. 147. f. 1°.

41 „Sexto: cum multa ex historiis tam exteris, quam domesticis sint repetita; haud tamen sine rerum examine, delectu, crisi; idcirco Historico-Criticum nominavi. Hoc enim specimen consulto ea de causa suscepi, ut principum scriptorum, tam domesticorum, ut Thurocii, Bonfini, Ranzani, Samuelis Timon, Georgii Pray &c. quam exterorum, etiam coaevorum, errores, quos comperi, fideliter retegam, dubia, quod possum, explicem, obscura illustrem, intermissa suppleam; cum omni urbanitate, & calami modestia.” Hung. Dipl. I. Praefatio. [6.]

Az előszavak és a levelezés alapján nemcsak arra következtethetünk, hogy Kaprinai elmerült a Hunyadi-kornál korábbi és későbbi történelemben, hanem arra is, hogy a szűk értelemben vett történelmi kutatások mellett, későbbi kifejezéssel élve, a történelem segédtudományait is művelte. Előszavaiban felsorolja, hogy a *Hungaria diplomatica* lapjain történeti, kronológiai, topográfiai, numizmatikai, diplomatikai, biográfiai, genealógiai, etimológiai és jogi témákban is tesz megjegyzéseket.⁴² Ez a sokoldalúság az *eruditus*, azaz minden forrástípust, sőt, szakirodalmat ismerő és ezeket szigorúan idéző tudós ismérve volt. Az effajta *eruditus* történetírás Kaprinai korának új elvárása volt, melynek szerzőnk kortársai – így Bél és Pray is – igyekeztek megfelelni. A másik fontos ismérve a korszak történetírásának a tudóslevelezés „szintlépése”, ahol már folyamatosan magas szintű szakmai diskurzus folyik, s emellett a felekezeti határok már kevésbé számítanak, nem úgy, mint a század első felében. Kaprinai – amint az levelezéséből látható – része volt ennek a párbeszédnek.

Numizmatikai érdeklődéséről a leveleiben is számot ad. Mind Schmitt Miklósnak, mind Dobai Székely Sámuelnek arról írt, hogy kitartóan gyűjti az érmeiket,⁴³ sőt, arról is, hogy I. Géza és I. Béla, valamint Albert király és Mátyás korának érmeit keresi.⁴⁴ Schmittnek szóló levelében egy éppen készülő numizmatikai témájú mű tervezett kiadásáról is beszámol.⁴⁵

Archontológiával is foglalkozott. Ismét csak Schmittnek küldött levelében ír arról, hogy a leleszi prépostokról tervez művet közreadni, amely hétszáz oklevél alapján készül.⁴⁶ Ugyanitt említi, hogy a jászói prépostokról is katalógust kíván napvilágra hozni.⁴⁷ Genealógiai munkásságának nyoma maradt abban a Petki grófnak küldött levélben, amelyben a címzett kérésére a Petki családról gyűjtött adatokat foglalja össze.⁴⁸ Az eperjesi

42 „Item in notis multae animadversiones historicae, chronologicae, topographicae, numismatae, diplomaticae, biographicae, et aliquot criticae diffusius tractatae ad rem fortasse haud sunt necessaria; quia tamen eo pertinent, vel sunt rarae, nec cuivis passim notae; imo multis scriptoribus in illo scribendi genere admodum utiles futurae; jam jam resecandas consulto, amicorum suasu retinui...” Hung. Dipl. I. Praefatio. [7.]

„Subdo scholia, & et notas varii generis, ut historicas, criticas, diplomaticas, genealogicas, ethymologicas, juridicas, topographicas, biographicas, numismatas etc...” Hung. Dipl. II. Praefatio. [3–4.]

43 „Nummos non paucos collegi ex omni periodo, prima, secunda et tertia: moduli tam parvi, quam mediocris.” ELTE EKL Tudós levelek. 148. f. 1^v.

44 „Quod nummos attinet: gratissimum mihi accideret, si rem meam nummariam sua munificentia lucupletaret, praesertim Gejsae primi et Belae Regum nummis.” *Dobai és Kaprinai*, 18–19. [2. sz.]; „Si habeas nummum aureum Regis Alberti, et Joannis de Hunyad, poteris illos triplo quadruplo pretio vendere.” *Dobai és Kaprinai*, 90–91. [57. sz.]

45 „In meo, quod nunc scribo, opere numismatico voco Collectionem nostram Tyrnaviensem. Nostram: quoniam a me collecta est. Tyrnaviensem, quia assensu Patris Provincialis, jam subscripto, Tyrnaviensi Bibliothecae a me est attributa.” ELTE EKL Tudós levelek. 146. f. 1^v.

46 „En in adnexa charta mitto convocatorias Michaelis Episcopi ad synodum Agriensem. Hanc ego manu mea descripsi ex ipso authentico archivi domestici Lelesziensis, referoque in opere meo, quod de Lelesziensibus Praepositis, ex septingentis documentis literariis, conscripsi diplomate. Unde Reverenda Vestra hoc meum MS citare poterit. Si opus illud lucem videre posset, multa eaque pulcherrima detegerentur, quae nusquam novit Historia.” ELTE EKL Tudós levelek. 146. f. 1^v.

47 „Non ante tamen editurus sum, quam Jaszovienses Praepositos conscripsero, quorum catalogum ex ipsis authenticis documentis jam confeci.” ELTE EKL Tudós levelek. 146. f. 1^v.

48 ELTE EKL Tudós levelek. Petki grófhoz. [Az anyag rendezése zajlik, a korábbi jelzetet megbontották.]

magisztrátushoz írt levélben még röviden az általa összegyűjtött heraldikai anyagra is utal.⁴⁹ Ami pedig az előszavakban említett kronológiai érdeklődést illeti: ez a téma már átvezet dolgozatom témájához, Kaprinai Istvánnak a magyar történelem kronológiájához tett hozzászólásaihoz, észrevételeihez, és akár újszerű következtetéseihez.

A kifejezetten Kaprinaira jellemző történetírói sajátosságok közül egy még hátravan, ez pedig a jezsuita történészre jellemző rendszerező hajlam. Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, Kaprinai a *Hungaria diplomatica* I. kötetében a kronológiai és egyéb problémákat kis fejezetekben, tematikus alapon tárgyalta, túllépve azon az elődeire jellemző módszeren, hogy az eseményeket szigorúan időrendben kell bemutatni. Az, hogy Kaprinai mennyire rendszerközpontúan gondolkodott és dolgozott, az előszavaiból is kiderül. Már az első prólógusban leszögezi, hogy az első kötet anyagát három fő részben tárgyalja. Ezek a Mátyás megválasztását megelőző, az azt kísérő, valamint az azt követő eseményeket foglalják magukban, és a mű központja és csúcspontja maga a Mátyás királlyá választása.⁵⁰

Kaprinai ugyanitt arról is ír, hogy a három könyvet (*liber*) további értekezésekre, fejezetekre és alfejezetekre osztja (*disserationes, capita, paragraphi*). Mint fogalmaz: arra törekedett, hogy e három év történetét úgy foglalja össze a lehető legnagyobb rendben, mintha csak az egyik fejezet a másikkól folyna – s ennél nem is fejezhette volna ki szebben műve fő célját.⁵¹ Ezen a ponton az is kiderül, hogy Kaprinai a retorikai ismereteit is hasznosította műve rendszerezéséhez.⁵² Ahogy ő fogalmaz, bár szokatlan számára ez az írási stílus, akkor, amikor a retorikát professzorként oktatta, megtanulta, hogy a részekre és alrészekre való felosztásnál semmi sem járul hozzá jobban ahhoz, hogy a mű megérthető, befogadható, megjegyezhető legyen, és ugyanez szükséges a minden mű lelkét jelentő rendhez is.⁵³ Érezhetően tisztában van azzal is, hogy ez a metódus a korábbiakhoz, elődeikhez képest újszerű: zárójeles megjegyzésében arra is utal, hogy mások nem feltétlenül értettek egyet e módszerrel („ita censui [quidquid alii dicant] esse scribendum”).

Kaprinai e módszert követi akkor is, amikor részletesen megindokolja a *Hungaria diplomatica* teljes címének részeit (*Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae. Pars I. complectens specimen Diplomaticum Historico-Criticum de electione Regis eiusdem* [Magyarország története oklevelek alapján, Hunyadi Mátyás magyar király korában. Az első rész a király megválasztásáról szóló oklevelek történeti-kritikai vizsgálati mód-

49 „Propositum est mihi rem numismaticam, diplomaticam et heraldicam pro bono, et notitia juventutis Hungaricae colligere, ac postea in lucem dare.” ELTE EKL Tudós levelek. Az eperjesi magisztrátushoz. [Az anyag rendezése zajlik, a korábbi jelzetet megbontották.]

50 „... dum cernerem ad cognoscendum, ac rite describendam Mathiae Regis electionem [...] alia rerum adjuncta esse antecedenia, alia comitantia, alii denique consequentia; in tres libros specimen hoc sum dispartitus.” Hung. Dipl. I. Praefatio. [4–5.]

51 „Singulos rursum libros partior in dissertationes; dissertationes autem capita; capita vero in paragraphos secundum schema in operis conspectu propositum, et rerum ordine, ac nexu, ut unum ex altero quasi fluere, ac trium ferme annorum historiam ordinatissime complecti videantur.” Hung. Dipl. I. Praefatio. [5.]

52 Kaprinai István retorikai témájú művet is írt. Lásd Stephanus Kaprinai: *Institutio eloquentiae sacrae speciatim. Usui tironum ex veterum, ac recentiorum paeceptionibus concinnata*. I–II. Cassoviae, 1758–1763.

53 „Fateor insuetum hunc esse scribendi morem; at quoniam annos complures eloquentiam professus, usu didiceram, nihil ad claritatem, soliditatem, memoriae facilitatem, atque ordinem, qui operis cujusvis anima esse solet, magis conferre; quam partitionem, ac subpartitionem; ita censui (quidquid alii dicant) esse scribendum.” Hung. Dipl. I. Praefatio. [5.]

szerének mintáját tartalmazza]). A *Hungaria diplomatica* például azt jelenti, hogy elsősorban a Magyar Királyság történetének okleveleit gyűjtötte össze, a *pars prima* pedig a további tervezett műveire utal.⁵⁴ Ugyanerre láthatunk példát a már említett, Schmitt Miklósnak írt levelében, melyben a *Collectionem nostram Tyrnaviensem* kifejezés részeit magyarázza (*Collectionem nostram* – mert Kaprinai gyűjtötte, *Tyrnaviensem* – mert a nagyszombati könyvtárba került a gyűjtemény).⁵⁵

Az 1456–1458 közötti időszak időrendi vázának megalkotása

Tanulmányomban a *Hungaria diplomatica* első kötetének minden olyan szöveghelyét megvizsgálom, amelyben Kaprinai egy általa lemásolt oklevél segítségével a magyar történelem kronológiájához szólt hozzá. Az áttekinthetőség érdekében a szóban forgó adatokat összesen öt csoportra osztottam, mindhez külön táblázatot társítva. Az alábbi, a kronológiai rend alapján megkülönböztetett egységek a következők: Kaprinai 1456 előtti adatai, és az 1456., 1457., valamint az 1458. évre vonatkozó megjegyzései. Az ötödik csoportot ezektől elkülönítve tárgyalom: ebbe olyan, az 1457. évben lezajlott epizódokat soroltam, amelyek csak Kaprinainál – pontosabban egy általa citált oklevélben – találhatók meg. A táblázat első oszlopában a *Hungaria diplomatica* megfelelő oldalszámát, a másodikban az adott esemény témáját, a harmadikban az eseményről beszámoló és Kaprinai által idézett forrásokat, a negyedikben pedig e források adatait láthatjuk.⁵⁶ Az negyedik oszlopban szerepelnek az általa összegyűjtött és lemásolt, és az érveléshez használt misszilik: ezeket római számmal jelöltem, tartalmi kivonatuk a tanulmány végén, a *Függelék*ben olvashatók. Az ötödik tüntettem fel azt, hogy Kaprinai milyen következtetésekre jutott a felhasznált levelek segítségével. Lássuk elsőként Kaprinainak az 1456-nál korábbi dátumok témájában tett megállapításait.

Az 1. táblázatban a *Hungaria diplomatica* két részletét tüntettem föl. Az egyikben Kaprinai V. László születésének dátumáról, a másikban pedig Hunyadi Mátyás világra jövetelének időpontjáról nyilvánított véleményt. Amellett, hogy Kaprinai ma is elfogadott datálások mellett tette le a voksát, mindkét szöveghely alkalmas arra, hogy megfigyeljük érveléstechnikáját. Ami V. László születését illeti, Kaprinai csak egyféle dátumot talált az általa felhasznált krónikákban, mégpedig az 1440. február 22-i időpontot. Ezt a kassai Szent Erzsébet-templomban található felirat is megerősítette. A történész mégis szüksé-

54 „Primum ajo: Hungaria Diplomatica: quamvis enim Regum, et Regnorum etiam aliorum literas ad historiam nostram pertinentes contineat; quia tamen princeps loco Regni nostri diplomata complectitur; idcirco Hungariam Diplomaticam compellavi [...] Tertio: Pars prima complectens &c. ad discrimen partis alterius analecta Diplomatum, ac literarum complexurae. Hung. Dipl. I. Praefatio. [6.]

55 Lásd 46. j.

56 A szerzőkhöz tartozó lábjegyzetekben a Kaprinai által használt művek azon kiadásait tüntettem fel, amelyekből Kaprinai dolgozott. Az ismertebb művek legújabb kritikai kiadását (valamint a vonatkozó oldalszámokat) is hivatkozom, amennyiben hozzáfértem ezekhez. Nem minden esetben sikerült azonosítani Kaprinai forrásait, vagy azért, mert Kaprinai rövid utalásából (egy-egy kurta címrészletből) nem derül ki, melyik műre utalt, de olyan is előfordul, hogy Kaprinai egyáltalán nem hivatkozta az adott szerzőt, csak a főszövegben utal rá.

gét érezte annak, hogy az adatot két misszilisel támassza alá. Mindkét levélből helyesen szűrte le, hogy a dokumentumok keletkezésekor – 1439. december 7-én, valamint 1440. február 12-én – László még nem született meg.⁵⁷ Ha tehát Kaprinai nem is pontosan a február 22-i dátumot igazolta misszilisei segítségével, közvetett bizonyítékokkal sikeresen szólott hozzá a témához.

Kaprinai állást foglalt Mátyás születési évének kérdésében is. Középkori krónikákat, valamint kora újkori és kortárs műveket szembesített egymással: ezek egy részében az 1443-as, másik részében pedig az 1440-es, illetve 1441-es dátumot találta. A történész ezúttal is két misszilis felhasználásával szállt be a vitába. Az 1443. évet ugyan nem tudta bizonyítani, hitelesen támasztott alá azonban két olyan dátumot, amelyek közvetetten igazolják Mátyás 1443-as születését. Az egyik Mátyás 1490-ben bekövetkezett elhunyt: Beatrix királyné 1490. április 17-én kelt levele egyértelműen utal Mátyás néhány nappal korábbi, április 6-i halálára.⁵⁸ Több, Kaprinai által idézett történetíró, például Bonfini, nemcsak azt írják, hogy Mátyás 1490-ben távozott az élők sorából, hanem azt is, hogy ekkor 47 éves volt. Kaprinai ez utóbbitól kiindulva megállapította: ha Mátyás halálának évéből kivonjuk a leélt 47 évét, akkor születési évként 1443-at kapunk.⁵⁹ A másik, Mátyás születési évét közvetlenül alátámasztó dátum Mátyás 1458-ban történt királlyá választása. E dátum hitelességét Kaprinai egy Szilágyi Mihály által 1458. január 24-én kiadott misszilisel igazolta: a levélben Szilágyi hírt ad Mátyásnak a levél keltének napján történt megválasztásáról.⁶⁰ Egyes szerzők, mint például Piccolomini, illetve Bonfini szerint – aki itt saját magának mondott ellent –, az ifjú király ekkor 17 vagy 18 éves volt. Ha ez valóban így lett volna, akkor Mátyásnak 1440-ben vagy 1441-ben kellett volna világra jönnie. Kaprinai ezen a ponton Ransanusnak adott igazat, aki úgy vélte, Mátyást 15 évesen választották meg.⁶¹ Kaprinai tehát nem az 1458. évi irattal támasztotta alá Mátyás születési évét, de a misszilis fontos kiindulópont volt számára a bizonyításhoz.

Az 1456. esztendő (2. táblázat) eseményei közül elsőként Hunyadi János halálával foglalkozott. Ezúttal egy elbeszélő forrás – Bonfini – és két misszilis dokumentum között kellett döntenie.⁶² Bonfini szeptember 10-re helyezte Hunyadi halálát, a két irat alapján pedig augusztus 11-re tehető a kormányzó elhunyt, Kapisztrán levelében egyértelműen olvasható az augusztus 11-i dátum. A Kaprinai által itt felhasznált levelet V. László adta

57 Az első levélben Erzsébet egyértelműen a közeli jövőben várhatóan bekövetkező szülésről ír: „... idcirco Fidelitatem Vestram rogamus affectuose, ut ad hoc diligenter cooperari velitis, ut nullus actus novus incipiat, per aliquam festinanciam, que esse possit contra ius nostrum & puerorum nostrorum, sed omnia differantur, quousque omnipotens Deus de lecto presens [lege: praesenti] cui propinqua sumus, saltem nos resurgere concesserit...” Hung. Dipl. 226. A második levélben a szövegkörnyezet utal arra, hogy László még nem született meg. Hung. Dipl. 228–229.

58 „Sciatis itaque, quod sua Majestas feria tertia proxima post Dominicam Palmarum debitum carnis [...] Vienne persolvit.” Hung. Dipl. 11.

59 Kaprinai érvelése itt nem pontos, ugyanis ha Mátyás 47 évesen, 1490. április 6-án halt meg, akkor született 1442. április 7-e és 1443. április 6-a között bármikor.

60 Erre a levél „presenti die” szófordulata utal.

61 Kaprinai szerint Mátyás azért sem lehetett már 17 éves 1458-ban, mert Szilágyi Mihályt öt évre kormányzónak nevezték ki mellé, és ez már nem lett volna indokolt, ha Mátyás valóban ennyi idős lett volna.

62 Ezt a két levelet nem Kaprinai másolta, ezért szerepelnek a táblázat harmadik oszlopában.

ki 1456. szeptember 14-én, Visegrádon. Az a levél alapján biztosra vehető tény, hogy László szeptember 14-én Visegrádon tartózkodott, Kaprinai összevetette azzal a közismert körülménnyel – ami például Thuróczyánál is szerepel –, hogy László Hunyadi János halálhíréről értesülve indult el Magyarországra. Ha – Bonfini követve – Hunyadi valóban szeptember 10-én halt volna meg, akkor a halálhírnek mindössze néhány nap alatt el kellett volna jutnia Lászlóhoz, nem is szólva a királynak és kíséretének úti készülődéseiről, hogy szeptember 14-én már Visegrádon lehessenek. Nem reális tehát a szeptember 10-i dátum, a kormányzó augusztus 11-én vesztette életét. Kaprinai tehát ezúttal is két dátum között döntött, és ugyan a szeptember 14-i levélből nem következtethető ki Hunyadi halálának pontos dátuma, közvetett érveként mégis jól használható volt.

A *Hungaria diplomatica* következő részében Kaprinai ismét a szeptember 14-i levél segítségével következtet, és ezúttal egy olyan adatot hoz, amelyet a korszak politikatörténeti rekonstrukciójában ma is érdemes figyelembe venni. A téma V. László Hunyadi János halálát követő Magyarországra jövelete, és az országon belüli útvonala. Kaprinai Bohuslav Balbín cseh történetírót, továbbá Giovanni da Tagliacozzo levelét is idézi. Pray szerint a király augusztus 26-án indult útnak, a Tagliacozzo-féle levél alapján pedig október 23-a előtt már biztosan Magyarországon tartózkodott.⁶³ Kaprinai a szeptember 14-i levél segítségével bővíti az eseményrekonstrukciót: László 1456. szeptember 14-én Visegrádot is érintette.

Kaprinai ezzel egyrészt hitelt érdemlően cáfolta Balbín adatát, aki szerint László szeptember 29-én Prágában volt: a bő két héttel korábbi visegrádi tartózkodás ezzel összeegyeztethetetlen. Ennél fontosabb azonban, hogy az útvonal történeti rekonstrukciójában egészen Kaprinai műve megszületéséig Visegrád nem szerepelt: ezt egyik ismert, és általa is használt krónika sem említette.

A jezsuita historikus a Cillei-gyilkosság évének kérdéséhez is hozzászólt. Ezúttal is két egymásnak ellentmondó adat között határozott. Késő középkori elbeszélő forrásainak szerint a grófot 1457-ben ölték meg, Timon pedig 1456-ra helyezte az eseményt.⁶⁴ Thuróczy, Bonfini és Ransanus nem pusztán magát a gyilkosságot tették 1457-re, hanem az azt megelőző történeteket, így V. László Magyarországra jövetelének állomásait, budai, futaki, majd nándorfehérvári tartózkodását is. Kaprinai egy 1456. december 9-én, Csanádon kelt levelet idéz, amelyben V. László hivatkozik egy korábbi, Futakon megírt levelére. Mivel a Cillei-gyilkosságot közvetlenül megelőző futaki gyűlés biztosan 1456-ban volt, a gyilkosságnak is ebben az esztendőben kellett megtörténnie. Az, hogy Cilleit 1456-ban ölték meg, mai szemmel nem számít új felfedezésnek. Kaprinai azonban a maga korában az addig hivatkozási alpnak tekintett középkori elbeszélő forrásaink egy súlyos dátumbéli hibáját javította ki, hiszen utóbbiak nem néhány napot vagy hónapot, hanem egy egész esztendőt tévedtek. Ráadásul nem is egy elszigetelt eseményről van szó: a Cillei-gyilkosságot a középkori magyar történelem olyan eseményének lehet tekinteni, amely igen súlyos és fontos következményekkel járt.

⁶³ László király Kapisztrán halála (1456. október 23.) előtt még találkozott vele.

⁶⁴ Kaprinai igen pozitív jelzők kíséretében emlékezett meg mesteréről: „Bene igitur accuratus, ac diligens Timonius...” Hung. Dipl. 123.

Kaprinai István abban a kérdésben is véleményt nyilvánított, hogy miképpen rekonstruálhatjuk V. László útvonaltát a Cillei-gyilkosságot követően. Kiindulópontként abban a vitában próbált dönten, hogy Nándorfehérvárról felkerekedve az uralkodó vajon Temesvár vagy Hunyad felé indult-e el. Utóbbit Piccolomini és Pray képviselte, előbbi pedig a legtöbb, Kaprinai által ezúttal pontosan meg nem nevezett forrás. Temesvár olvasható például Thuróczyánál is. Kaprinai Temesvár mellett tette le a voksát, és állítása alátámasztására három olyan levelet is idézett, amelyekkel nem mellesleg László útvonaltának részleteit fejtette meg. A levelek pontos témájának itt nincs jelentősége, keltezésük helyének és idejének azonban igen. Az első 1456. november 14-én kelt Nándorfehérváron, a második november 30-án Temesváron, a harmadik pedig december 9-én Csanádon. A dokumentumok alapján világos, hogy László e három időpontban e három helyszínen időzött. Azt Kaprinai más forrásokból biztosan tudta, hogy László végcélja Buda volt, az általa lemasolt iratok alapján azonban sikeresen állapította meg a Nándorfehérvárról Budára tartó útvonalt részleteit.

Kaprinai adatai ezúttal különösen értékesek. Arról, hogy László november 14-én Nándorfehérváron, december 9-én pedig Csanádon tartózkodott, csak a jezsuita történetésztől tudunk.

Az első megjegyzés, amelyet Kaprinai az 1457. év kronológiájának témájában tett (3. táblázat), egy, a Cillei-gyilkosság événél látottakhoz hasonló súlyos hiba pontosítása. A történész által feltüntetett források ugyanis ellentmondanak Hunyadi László kivégzésének időpontjában is. Thuróczy és Bonfini szerint az idősebbik Hunyadi fivért 1458-ban végezték ki, más kútfőkben – például Balbínál – pedig az 1456-os, és – például Ebendorfernél és Timonnál – az 1457-es dátum szerepel. Kaprinai, helyesen, az utóbbiaknak adott igazat, és állítását meggyőzően igazolta két misszilissel. Az első, Piccolomini által 1457. április 7-én írt levélből egyértelmű, hogy a Hunyadi fivérek nem sokkal korábban tartóztatták le Budán,⁶⁵ ez Kaprinai szerint kizárja az 1456-os időpontot. Az 1458-as dátumot egy V. László-féle, április 21-i levél cáfolja: ebben ugyanis a néhai Hunyadi Lászlóról olvashatunk.⁶⁶ Kaprinai tehát itt ismét sikerrel valósította meg a korabeli honi történetírás sokszor hangoztatott törekvését: misszilisek segítségével gyomlálta ki Thuróczy és Bonfini hibáit. Ráadásul ez a pontatlanság ezúttal sem tekinthető apróságnak, hiszen középkori szerzőink egy egész esztendőt tévedtek.

Kaprinai azt is megkísérelte megállapítani, hogy melyik hónapban végezték ki Hunyadi Lászlót. A történész által ismert források alapján ismét két lehetőség merült fel: március és november. Utóbbit csak két, kevésbé ismert szerző képviselte, a legtöbb kútfőben – így Thuróczyánál és Bonfininél is – a márciusi dátum olvasható. Kaprinai a márciusi időpontot három levéllel bizonyította: ezek közül kettő ugyanaz, amelyet a kivégzés évének meghatározásához is felhasznált, a harmadik pedig Hunyadi László 1457. március 4-én kiadott levele. Ez alapján annyi állapítható meg, hogy Hunyadi még életben volt 1457.

65 „Ad hec accedit filiorum olim Gubernatores [sic; recte: Gubernatoris] Hungariae captura, qui per Regem in arce Budensi deprehensi custodiuntur...” Hung. Dipl. 154.

66 „Rumores, quos nonnulli ex familia condam Ladislai filii Johannis Gubernatoris de Hunyad...” Hung. Dipl. 204.

március elején: Kaprinai ezzel kizárta a márciusnál korábbi kivégzés lehetőségét is. A két másik levél közül az április 7-iből, mint láthattuk, kiderül, hogy a levél kelte és Hunyadi letartóztatása időben közel estek egymáshoz, az április 21-i pedig Hunyadira már néhai-ként utal: nem végezheték ki tehát november 23-án. Kaprinai sikeresen erősítette meg a Thuróczyról és Bonfininél szereplő adatot: a kivégzés hónapjának tekintetében tehát nem kellett korrigálni középkori elbeszélő kútfőinket.

Végül a jezsuita historikus véleményt mondott a kivégzés napjának dátumáról is. Az eddigiekhez képest nehezebb problémába ütközött, ugyanis itt nem kettő, hanem egyenesen öt márciusi időpont között kellett választania: március 10., 16., 17., 21. és 23. között. Kaprinai ezúttal nem vállalkozott arra, hogy egyértelműen döntsön a lehetőségek között, egy részüket azonban kizárta. Ehhez V. László 1457. március 19-én, valamint Piccolomini már említett, április 7-én, Rómában kelt levelét idézte. Utóbbi révén úgy érvelt, hogy mivel Piccolomini már április 7-én tudott a Hunyadi fivérek elfogásáról, elég időnek kellett eltelnie, hogy az információ idejében Rómába érhesen. Ez alapján Kaprinai Thuróczy feljegyzésével szemben Bonfini adata mellett voksolt;⁶⁷ a március 19-i irat segítségével pedig azt állította, hogy László kivégzésének legkésőbb eddig az időpontig meg kellett történnie. A dokumentum ugyanis utal a király megölésére irányuló kísérletekre,⁶⁸ és Kaprinai ebből arra következtetett, hogy a kísérletek mellett már a király elleni összeküvés következtében lezajló kivégzésnek is meg kellett történnie a levél megírásáig. Kaprinai ebben az esetben ugyan nem állt elő pontos megfejtéssel, ám nem tévedett: ma már tudjuk, hogy Hunyadit 1457. március 16-án fejezték le.⁶⁹

A *Hungaria diplomatica* 1457. esztendő tárgyaló szakaszában V. László halálának évéről és napjáról is olvashatunk. Ami az esztendőt illeti, Kaprinai két eshetőségre bukkan forrásaiban: az 1457. és az 1458. év között kellett határoznia. E kihívásnak a megszokott módon sikerrel felelt meg: három misszilis alapján meggyőzően bizonyította, hogy az uralkodó 1457-ben hunyt el. Az első és második levél 1457. december 1-én,⁷⁰ illetve 20-án kelt,⁷¹ és mindkettő visszaült László halálára: az 1458-as év tehát ezek alapján kizárható. A harmadik dokumentumot maga László király adta ki 1457-ben, és nem lehet vitatkozni Kaprinaival abban, hogy ha László ebben az esztendőben még levelet bocsátott ki, akkor ennél korábban sem halhatott meg. Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy ez már a harmadik eset, amikor Kaprinai Thuróczy János és Antonio Bonfini olyan hibáját javítja ki, amelyekben azok egész éveket tévedtek. Mint láthattuk, a Cillei-gyilkosság dátumát 1457-re, Hunyadi László kivégzését 1458-ra tették, és most V. László halálát is a valószínűságnál egy évvel későbbre, 1458-ra helyezték. Olybá tűnik tehát, hogy a sokáig hivatkozási alpnak tekintett két, 15. századi elbeszélő forrásunkban nemcsak egy-egy epizód, hanem egy teljes eseménysor csúszott el egy esztendővel – Kaprinai pedig sikerrel állította vissza az 1456–1457. év történéseit a helyes időrendbe.

67 Arról, hogy a többi vonatkozó forrásnak miért nem hitt, lásd Hung. Dipl. 161.

68 „... ac quedam in pernecium capitis nostri Regii attemptata fuerunt...” Hung. Dipl. 202.

69 Pálosfalvi Tamás: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. *Századok* 149 (2015) 439.

70 „Pridem vobis rescripsimus dolorosam mortem Serenissimi Domini nostri Ladislai Regis...” Hung. Dipl. 318.

71 „Calamitatem illum lugubrem, deplorandamque Regis Ladislai mortem, aliorum officio Tue Dignacioni innotuisse autumo.” Hung. Dipl. 214.

Szerzőnk László halálának pontos napjáról is eltérő véleményeket talált forrásaiban: a gyászos eset november 13-án, 21-én, 22-én, vagy pedig 23-án zajlott le. A jezsuita történész itt az előző bekezdésben már említett, Piccolomini-féle, december 20-i levelet aknázza ki, amelyből pontosan megállapítható, hogy az ifjú király november 23-án távozott az élők sorából. Kaprinai ezúttal is helyesen döntött, és ismét egy újonnan felfedezett misszissel járult hozzá a középkori magyar történelem politikatörténeti rekonstrukciójához.

Az 1458. évre vonatkozó események (4. táblázat) közül Kaprinai érdeklődésének homlokterében Mátyás megválasztása állt. Elsőként annak a gyűlésnek a dátumát állapította meg, amelynek során királlyá választották az ifjabbik Hunyadi fivért. Prayra, Bonfinire és Timonra hivatkozott: Pray szerint a királyválasztó gyűlést 1458. január 1-re hívták össze.⁷² Kaprinai Bonfini és Timon alapján annyit tudott, hogy a gyűlés legkorábbi időpontja február 10-e volt.⁷³ Szerinte Timon magának ellentmondott, midőn azt írta, hogy Mátyást január 24-én jelölték a trónra.⁷⁴ Kaprinai két levélből arra következtetett, hogy a gyűlés 1458. január 1-től 24-ig tartott. Az elsőből az olvasható ki, hogy az összejövetelt január 1-re tűzték ki.⁷⁵ Nézetem szerint ebből még nem következik, hogy a gyűlés valóban elkezdődött ekkor, de Kaprinai vélekedése így is megfontolandó.⁷⁶ A másik levélből viszont egyértelmű, hogy Mátyást január 24-én választották meg;⁷⁷ ebben tehát biztosan igaza volt Kaprinainak.

Kaprinai – bár a fentiek alapján ez nem volt kérdés – külön foglalkozott azzal is, hogy melyik évben választották királlyá Mátyást. Három eshetőség merült fel: 1457, 1458 és 1459. A történész két levél felhasználásával ezúttal is jól döntött: 1458-ra helyezte az eseményt. Az egyik dokumentum Szilágyi Mihály már említett, 1458. január 24-én kelt levele: ebből tudjuk, hogy Mátyást ezen a napon választották meg. A másik egy február 3-i misszilis, amely utal arra, hogy Mátyás már Magyarország királya. Ezúttal tehát Kaprinainak nem kellett javítania Thuróczyt. A történész a megválasztás napjára is részletesen kitért. Három dátum, január 22-e és 24-e, valamint február 10-e között döntött: az ese-

72 Pray ugyanazon levél alapján következtet erre, mint Kaprinai (lásd alább).

73 Kaprinai itt az alábbi problémára hívta fel a figyelmet. Bonfini és Timon ugyan nem említik, hogy konkrétan mikor választották királlyá Mátyást, azt viszont igen, hogy Szilágyi Mihály 1458. február 10-én érkezett meg Pestre. Leírja azt is, hogy ezt követően fagyott be a Duna jege, amely a közismert történet szerint hozzájárult Mátyás megválasztásához. Mivel Szilágyi Mihály adta ki azt a levelet Pesten 1458. január 24-én, amely egyértelműen elárulja, hogy Mátyást 1458. január 24-én választották meg (a *praesenti die* szófordulattal él), nem lehetséges, hogy Szilágyi csak február 10-én érkezett meg Pestre. Kaprinai véleménye összességében az, hogy a Bonfininél és Timonnál szereplő február 10-ei dátum helyén valószínűleg január 10-e olvasandó. Ez utóbb már beleillene az eseménysorba. Ebben azonban Kaprinai tévedett, Szilágyi már korábban megérkezett Pestre. Lásd erről Teleki József: *Hunyadiak kora. Oklevéltár. X–XII. Pest, 1853–1857. XII. 20.*

74 Timon bizonyára ugyanazon oklevél alapján következtetett erre, mint Kaprinai, de Timonnak nem volt szokása hivatkozni az általa használt oklevelekre. Lásd utóbbiról Benei: *Non tam stylo*, 58.

75 „... institutum Congregationem Generalem in Civitate Pestensi, ad festum Circumcisionis Domini proxime venturum...” Hung. Dipl. 319.

76 Lásd erről A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526. I–II. Főszerk. Weisz Boglárka. Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) II. 487. Eszerint az országgyűlés január 12-e után kezdődött, Rákosmezőn.

77 Az, hogy a levél keltének napján választották meg Mátyást, kiderül a levél „*praesenti die*” szófordulatából. Hung. Dipl. 5.

ményt pedig szintén a január 24-i levél segítségével helyezte ugyanerre a napra. Elsősorban azt kell kiemelni, hogy ismét Bonfini adatát javította levele segítségével. Teleki József szerint ebben a napban Kaprinaitól kezdve állapodtak meg történeteink.⁷⁸

Kaprinai a *Hungaria diplomatica* első kötetében 1458 februárjáig jutott el, és két, e hónapban lezajlott történet dátumával foglalkozott. Az egyik a Strážnicénél zajlott, és a Mátyás átadásáról folytatott cseh–magyar tárgyalások időpontja. Az eseményről részletesen beszámol Bonfini, azonban dátumot nem adott meg. Kaprinai ezt pótolta egy Jan Jiskráról származó, 1458. február 3-án kelt levéllel. Az iratból kiderül, hogy a gyűlést február 5-én készültek megtartani.⁷⁹ A történész tehát ezúttal nem források között döntött, és nem is javította egyik kútfő tévedését sem, azonban meghatározta egy ismert epizód pontos idejét.⁸⁰

Kaprinai végezetül Mátyás kiszabadulásának napjához is hozzászólt. Négy forrást tüntetett fel: ezekben a kiszabadulás időpontja tél vége, tavasz eleje, február 8. és február 9. A történész Mátyás 1458. február 16-ai levelével bővíti a téma forrásbázisát. Mivel ebben az uralkodó Bártfa városát kiszabadulásáról tájékoztatta, az eseménynek ennél korábban kellett lezajlania. A misszilissel Kaprinai valójában csak Thuróczy tavaszi dátumát zárta ki, ám ez is becses hozzászólás a kérdéshez.

Kaprinai adatai a Hunyadi László kivégzését követő belviszályról

Tanulmányom utolsó fejezetében Kaprinai azon adataival foglalkozom, amelyek az eddigiekhez képest kivételt jelentenek, értékük azonban bizonyos értelemben a többihez képest kiemelkedő. Ezek esetében ugyanis a jezsuita historikus nem más forrásokból indult ki, hanem misszilisei alapján olyan epizódokkal bővítette a magyar történet vázát, amelyekről egyedül az általa lemasolt levelekből értesülünk (5. táblázat). Összesen öt ilyen, a *Hungaria diplomatica* első kötetében olvasható részletről beszélhetünk: az utolsó táblázatban ezeket szemléltetem. Külön érdekesség, hogy mindegyik a Hunyadi László kivégzését követő magyarországi belviszályokat tárgyalja.

A szóban forgó levelek közül az elsőt V. László bocsátotta ki, mégpedig 1457. március 19-én, melyben egy korábban április 24-ére összehívott országgyűlést április 10-re hozott előre. Erről a tervezett gyűlésről a jelek szerint egyedül ez a Kaprinai által felfedezett, lemasolt és művében közölt misszilis ad hírt. Az országgyűlés végül valószínűleg soha nem valósult meg.⁸¹ A sürgetést a növekvő török fenyegetés és a király megölésére irányuló kísérletek indokolták. Továbbá 1457. április 21-én, valamint augusztus 16-án V. László megparancsolta Kassa városának, hogy nyújtson katonai segítséget a felső részek főkapitányának, Jan Jiskrának. Nem számít újdonságnak, hogy Jiskra V. László szolgálatában

⁷⁸ Teleki: *Hunyadiak kora*, XII. 31.

⁷⁹ „... transmitteremus in Straznicz, ubi Dominica proxima, Dominum Mathiam secum habendo ... pro aliquibus certis practicatori tractatibus debent esse constituti.” Hung. Dipl. 427.

⁸⁰ A szóban forgó epizód kapcsán Kaprinai Istvánt használta fel Fraknói Vilmos a Hunyadi Mátyásról szóló áttekintésében. Lásd Fraknói Vilmos: *Mátyás király. 1440–1490*. Bp., 1890. (Magyar Történeti Életrajzok) 69.

⁸¹ Teleki: *Hunyadiak kora*, XI. 521.

e térségben tevékenykedett, a levelek mégis fontos adalékot jelentenek a Hunyadi lefejezését követő harcok történetéhez, különös tekintettel a kassaiak és Jiskra szerepére.

Eddigi ismereteink szerint mindhárom levelet és a bennük olvasható politikatörténeti adalékokat Kaprinai őrizte meg számunkra. Mivel a 15. század politikatörténete jó ideig kevésbé kutatott témának számított, lehetséges, hogy van más forrás is, amely a tervezett országgyűlésről, illetve a kassaiak által Jiskrának nyújtott katonai segítségről ad hírt. Az azonban bizonyos, hogy Teleki József, a *Hunyadiak koráról* szóló monumentális, többkötetes áttekintésében – amely ma is a legrészletesebb a korszakkal foglalkozó munkák közül –, a szóban forgó epizódoknál Kaprinait hivatkozza, egyértelművé téve, hogy ezek az adatok a jezsuita szerzőtől származnak.⁸² Mátyás-életrajzában szintén Kaprinait – nevezetesen az augusztus 16-i iratot – idézi ennek kapcsán Fraknói Vilmos.⁸³

Különösen fontosnak tartom a táblázat negyedik sorában látható, 1457-ben kelt negyedik levelet. A Kaprinai által közölt levél végén csak az év szerepel, hónap és nap nem. Ebből nemcsak azt tudjuk meg, hogy V. László békét kötött Szilágyi Mihállyal és Szilágyi Erzsébettel, hanem a béke részletes feltételeiről is értesülünk. A békéről ugyan tömören beszámolnak más kútfők is,⁸⁴ ám a békefeltételek csak a Kaprinai által közölt levélben maradtak ránk. Ez a dokumentum és a benne szereplő adat a modern kronológiában is szerepel: innen azt is megtudjuk, hogy az esemény június 13-a előtt zajlott.⁸⁵ Ugyanitt más, ide kapcsolódó oklevelet is találunk. Erről a levélről tehát a korszakkal foglalkozó kutatás nem feledkezett meg, ám figyelemre méltó, hogy Kaprinai fedezte fel a békekötés feltételeit aprólékosan tartalmazó iratot.

A táblázat második sorában található levél kiadója Szilágyi Erzsébet és Mihály, kelte 1457. április 14. Ebből megtudjuk, hogy Erzsébet és Mihály egyezsége lépett Szentmiklósi Pongráccal, aki Jan Jiskra vetélytársa volt Észak-Magyarországon. A fenti négy levél V. László intézkedéseiről szól, az Erzsébet-féle levélből azonban kiderül, hogy a Hunyadi-párt miképpen próbálta védeni érdekeit a Hunyadi László kivégzését követő polgárháborúban. Ez a levél sem ismeretlen a mai kutatás előtt: az új kronológiában is megtaláljuk.⁸⁶ Érdekes azonban, hogy egy 2008-as, Mátyás királlyá választásáról szóló tanulmányban Radu Lupescu Kaprinai alapján szól az epizódokról.⁸⁷ A jezsuita történész tehát itt még a 21. században is hivatkozási alapként tűnik fel.

82 Teleki: *Hunyadiak kora*, XI. 521., 526., 535., 537.

83 Fraknói: *Mátyás király*, 46.

84 Kaprinai Jan Dlugoszra hivatkozik. Mivel az esemény más kútfőben is szerepel, sorolhatnánk az adatot az első négy táblázatba, ám Kaprinai annyi részlettel járul hozzá a békekötésről szerzett ismereteinkhez, hogy helyesebbnek láttam az 5. táblázatban elhelyezni.

85 *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája*, II. 485. Kaprinai is megkísérelte megállapítani a békekötés dátumát, szerinte ez június végén vagy július elején ment végbe. Itt tehát tévedett. Hung. Dipl. 209.

86 *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája*, II. 484.

87 Radu Lupescu: Mátyás királlyá választása és koronázása. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk. Farbak Péter et al. Bp., 2008. [Kiállítási katalógus] 191.

Összegzés

Tanulmányomban először Kaprinai István 18. századi történetíró elődeit és kortársait, s e tudósok tudományos célkitűzéseit foglaltam össze. Ezt követően magát Kaprinai Istvánt szólaltattam meg. A *Hungaria diplomatica* két kötetének előszavai és a történész levelezései segítségével foglalkoztam Kaprinai elhivatottságával, elszánt forrásgyűjtő tevékenységével, a források közzétételére irányuló, a magyar történelem addigi forrásainak kritikáját is magában foglaló törekvéseivel, az általa összegyűjtött anyag sokféleségével, és a történész problémaközpontú, szigorú rendszerszemléletével is. Írásom lényegi részében Kaprinai István *Hungaria diplomatica* című művének azon részleteit vizsgáltam meg, amelyekben a jezsuita historikus levelek segítségével foglalt állást a 15. századi eseménytörténet témájában. Az adatokat öt táblázatban szemléltettem, a csoportokat a kronológiai rend alapján különítettem el. Az első négy táblázatban Kaprinai azon megállapításaival foglalkoztam, amelyekkel a szerző más források vonatkozó részleteihez szólt hozzá, az ötödikben pedig a csak Kaprinainál szereplő missziliseket, illetve a bennük található kronológiai jellegű információkat mutattam be.

Mint láhattuk, Kaprinai minden esetben saját megállapításaival egészítette ki az általa felhasznált magyarországi és külhoni, középkori, kora újkori és 18. századi kútfőket. Sok esetben a lemásolt és szöveghűen közölt misszilisek segítségével korrigálta más szerzők, elsősorban Thuróczy János és Antonio Bonfini – nem egyszer súlyos – hibáit. Arra is számos példát láthattunk, amikor – ugyancsak levelei alapján – különféle eltérő álláspontok között kísérelt meg dönteni. Előfordult az is, hogy kiegészítette forrásait, például az azokból hiányzó dátumokkal. Ennek során Kaprinai számos alkalommal elsőként határozta meg az események ma is elfogadott időpontjait, ami még akkor is elismerésre méltó, ha a későbbi történészek nem közvetlenül tőle vették át a szóban forgó információkat.

Kaprinai nem pusztán más források adataiból kiindulva foglalt állást kronológiai kérdésekben. Több példát láthattunk arra, amikor más kútfőkben nem szereplő adalékokkal egészítette ki a középkori magyar történelem eseménytörténetét. Az adatok és az ezeket tartalmazó levelek nemcsak azért értékesek, mert Kaprinai elődeinél nem találhatók meg, hanem azért is, mert mára olyannyira feledésbe merültek, hogy a legújabb vonatkozó szakirodalomból is hiányoznak. Igaz, az is előfordult, hogy az adatokat az újabb irodalom ismeri, és Kaprinaira hivatkoznak.

Kaprinai István eredményesen haladt előre a 18. századi történetírás által kitaposott úton, és sikerrel felelt meg a Kishevenes Hevenes Gábor, valamint Bél Mátyás felhívásaiban szereplő kíváncsnak. Nagy elhivatottsággal és szorgalommal gyűjtötte a magyar történelem és más tudományterületek új forrásait, és közzétételüket is kulcsfontosságúnak tartotta. Leveleiből és előszavaiból kiderül kapcsolati hálója – vagy annak egy része –, kutatói profilja, egyes segéd tudományokban – genealógia, numizmatika, archontológia – való jártassága, illetve e területeken végzett kutatásai. Ezzel a korszak jellemzően sokoldalú, *eruditus* történésztípusát testesíti meg, aki tudóslevelezésével élénk szakmai eszmecserét folytat a kortárs kutatókkal, s műveit is a kortársak munkáira reflektálva, azokat tekintetbe véve jelenteti meg. Egyedi és újító módon az eseményeket problémaközpontú,

tematikus módon tárgyalta – ez a módszer szigorú rendszerező hajlamán alapult. A lemásolt misszilisek segítségével hozzájárult a magyar történelem kronológiai vázának felállításához, és sikeresen kijavította elődei, különösen Thuróczy János és Antonio Bonfini tévedéseit. Mindezzel komoly szerepet vállalt kritikai történetírásunk megszületésében.

Függelék

A Kaprinai által felhasznált misszilisek jegyzéke⁸⁸

I. Erzsébet királyné levele Lukova városának 1439. december 7-én, Budán, melyben tudatta Albert király halálát, hűségre intette, és minden újtástól eltiltotta a várost addig, amíg a betegségből ki nem gyógyul, és Brnóban nem tanácskozik a Morva Őrgrófság rendjeivel.

Jelzet: MNL OL DF 213039.

II. Szilágyi Erzsébet levele Lőcse, Bártfa és Eperjes városának 1440. február 12-én, Komáromban, melyben megköszöni hűségüket, és arra buzdítja őket, hogy tartsanak ki hűségükben, valamint hogy városukat védjék meg az ellenségeiktől.

Jelzet: Azonosítatlan levél.

III. V. László levele Bártfa városának 1456. szeptember 14-én, Visegrádon, melyben megköszöni a városnak azt a segítséget, amelyet a bártfaiak nyújtottak Pálóczi László országbírónak a térségben pusztító csehekkel történő megegyezésben, és arra kéri őket, hogy továbbra is ügyeljenek a békére, valamint, ha szükséges, Pálóczival együtt lépjenek fel a csehekkel szemben.

Jelzet: MNL OL DF 213507.

IV. V. László király levele Jan Jiskrának 1456. november 14-én, Nándorfehérváron. A levélben említi, hogy korábban magához rendelte Jiskrát [valószínűleg, ahogyan Komorowsky Pétert is, Jiskrát is Futakon hívta magához] a török elleni védekezés céljából. Az uralkodó tájékoztatja Jiskrát egy Szegeden megrendezendő országgyűlésről, ahol a törökök, valamint a felső részeket pusztító rablók elleni védekezésről fognak tárgyalni. Az uralkodó ezért arra utasítja Jiskrát, hogy maradjon a felső részekben, gondoskodjon a latrok elleni védelemről, és álljon el az uralkodóhoz történő utazásától, azonban ha Jiskra mégis úgy dönt, maga is jelen lehet a gyűlésen, és akarata szerint tárgyalhat.

Jelzet: MNL OL DF 213616. [Másolat.]

⁸⁸ Az alábbiakban a vonatkozó oklevelek és misszilisek DL/DF számára hivatkozom, tehát a források lelőhelyei: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL); MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF).

V. V. László király levele Kassa városának 1456. november 30-án, Temesváron, melyben megparancsolja, hogy a Johannes Thalafuztól átvett Jászó várát ne rombolják le, hanem tartsák őrizetük alatt.

Jelzet: MNL OL DF 270316.

VI. V. László levele Bártfa városának 1456. december 9-én, Csanádon, amelyben közli, hogy egy korábban, Futakon megírt levelében magához rendelte Komorowsky Pétert és annak csapatait. Közli továbbá a várossal, hogy a Péter által küldött csapatokat a továbbiakban magánál tartja, magát Pétert azonban a polgárok kérésére a térségben hagyja, a térség védelme céljából, és kéri tőlük, hogy tárgyaljanak Péterrel, és kössenek vele olyan egyezséget, hogy a vidéket biztosíthassa.

Jelzet: MNL OL DL 44812.

VII. Hunyadi László levele Bakus Pál tokaji várnagynak 1457. március 4-én, Budán, melyben – a bártfaiak panaszát meghallgatva – figyelmezteti őt, hogy a vámfizetés alól mentes bártfai polgároktól vámot szedni ne merészeljen.

Jelzet: MNL OL DF 213644.

VIII. V. László levele Bártfa városának 1457. március 19-én, melyben megemlíti, hogy korábban meghagyta a bártfaiaknak, hogy azok küldjenek követeket a Szent György napján, Rákos mezején megtartandó országgyűlésre. A növekvő török fenyegetés, valamint a király megölésére irányuló kísérletek miatt azonban szükséges volt a gyűlés előrehozása virágvasárnap ünnepére [április 10-e], Pestre. Az uralkodó pedig azt kéri a bártfai polgároktól, hogy az előrehozott gyűlésre küldjenek négy vagy két megbízottat.

Jelzet: MNL OL DF 213646.

IX. Piccolomini levele Alfonz aragóniai és szicíliai királynak 1457. április 7-én, Rómában, melyben közli, hogy ugyanezen a napon [a levél keltének napján] levél érkezett Magyarországról a pápához, melyben tudatták a pápát arról, hogy Mohamed török szultán újra Nándorfehérvár ostromára készül. A pápa továbbá arról is értesült a levélből, hogy – nem tudni, mi okból, de valószínűleg Cillei Ulrik meggyilkolása miatt – letartóztatták a két Hunyadi fivért Budán, Vitéz Jánossal és másokkal együtt.

Kritikai kiadása: *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini. IX. Letters December 1456–1457 (nos. 686–911).* Ed., transl. Michael von Cotta-Schönberg. H. n., 2024. [Preliminary Version] 292–295.

X. Szilágyi Erzsébet oklevele 1457. április 14-én, Temesváron, melyben ő és Mihály egyezségre lép Szentmiklósi Pongrác lipthói ispánnal. Pongrácnak szeptember 1-ig visszaadják a tőle Hunyadi János által elvett várakat, és Zsolna városát is.

Jelzet: MNL OL DL 94486.

XI. V. László király levele Kassa városának 1457. április 21-én, Budán, melyben megparancsolja, hogy a város május 1-ig állítson elő harminckét, harcra alkalmas lovast és száz gyalogost, akik a felső részek főkapitányául kinevezett Jan Jiskrának fognak segítséget nyújtani abban, hogy az sikeresen elfojthassa a néhai Hunyadi László néhány családtagja által a Magyar Királyság különböző részeiben okozott zavargásokat.

Jelzet: MNL OL DF 270329.

XII. V. László levele Kassa városának 1457. augusztus 16-án, Bécsben, melyben megparancsolja, hogy nyújtsanak segítséget az egy korábbi levelében a felső részek főkapitányának kinevezett Jan Jiskrának a lázadók elleni küzdelemben.

Jelzet: MNL OL DF 270330.

XIII. A magyar előkelők levele Kassa városának 1457. december 1-én, Budán, melyben kijelentik, hogy korábban tájékoztatták a kassaiakat László király haláláról, most pedig országgyűlést hívnak össze 1458. január 1-ére, Pest városába, amelyre a kassai polgárok is kötelesek követeket küldeni.

Jelzet: MNL OL DF 270334.

XIV. Piccolomini levele 1457. december 20-án Johannes Rocthoz, Bécsben, melyben tudatja őt László haláláról.

Kritikai kiadása: *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, IX. 556–559.

XV. Keltezetlen levél, melyben egy László nevezetű személy értesíti a felső-magyarországi városokat arról, hogy – miként erről egy Balázs György nevű, Újlaki Miklóstól és Pálóczi Lászlótól érkező követ tudósított – László király, Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály, az ellenségeskedést félretéve békét kötöttek. A béke feltételei a következők voltak: 1. Erzsébet visszaadja a levélben felsorolt várakat a királynak. 2. Újlaki Miklós Mátyást Bécsből Esztergomba viszi, és ott – ameddig a fent említett várak visszaadásra nem kerülnek – az érsek és saját maga őrizetébe helyezi, majd pedig őt is, és a Hunyadiak pártján álló foglyokat is szabadon bocsátják. 3. Szentmiklósi Pongrác visszakapja Óvárt és Sztrencsént.

Jelzet: MNL OL DF 213675.

XVI. V. László király levele Bedegi Nyári Jánosnak 1457-ben, Budán, melyben a király Jánost az Albert király szolgálatában és később Nándorfehérvárnál tanúsított vitézségeért megerősíti nemesi szabadságaiban és birtokaiban, és neki új címet is adományoz.

Jelzet: MNL OL DL 73510.

XVII. Szilágyi Mihály levele Kassa városának, 1458. január 24-én, Pesten, melyben tudatja a kassaiakat Mátyás ugyanazon a napon, Pesten történt királlyá választásáról, és meghagyja nekik, hogy a levelet és a hírt vivő Balázs diák solymosi várnagyot jutalmazza meg.

Jelzet: MNL OL DF 270347.

XVIII. Jan Jiskra levele Bártfa városához 1458. február 3-án, Zólyomban, melyben Jiskra arról tudósítja a címzetteket, hogy követeit egy november 5-én, Strážnicében tartandó gyűlésre fogja küldeni, ahol a követek a Mátyást is magával hozó Podjebrád Györggyel és Szilágyi Mihállyal fognak tárgyalni.

Jelzet: MNL OL DF 213690.

XIX. Mátyás levele Bártfa városának 1458. február 16-án, Budán, melyben tudatja őket arról, hogy kiszabadult a fogságából, és felszólítja őket, hogy osztozzanak abban az örömben, amelyet az ország báróival és prelátusaival Budán maga is élvez, valamint kéri, hogy a hírt vivő Mutnoki Istvánt jutalmazza meg.

Jelzet: MNL OL DF 213693.

XX. Beatrix levele Bártfa városának, 1490. április 17-én, Komáromban, melyben a királynő tájékoztatja a bártfaiakat Mátyás 1490. április 6-án bekövetkezett haláláról, valamint utasítja őket, hogy az új király választása céljából Rákos mezején, az egy hónappal később (május 17-én) megrendezendő gyűlésre három vagy négy küldöttel képviseltessék magukat.

Jelzet: MNL OL DF 215545.

1. táblázat. Kaprinai 1456-nál korábbi adatai

Oldalszám	Téma	Idézett források és a források adatai		Kaprinai által idézett levelek	Kaprinai következtetései
Hung. Dipl. 226. ¹	V. László születése	Bonfini, ² Balbín, ³ Pešina, ⁴ de Roo, ⁵ Henelius, ⁶ Piccolomini, ⁷ Ebendorfer, ⁸ Timon, ⁹ felirat a kassai Szent-Erzsébet templomban	1440. február 22. ¹⁰	Levelek, I–II. sz.	helyes dátum: 1440. február 22.
Hung. Dipl. 8.	Mátyás születési éve	Heltai, ¹¹ Timon, ¹² Szörényi, ¹³ Bonfini, ¹⁴ Sambucus, ¹⁵ Baksai, ¹⁶ Ransanus ¹⁷	1443.	Levelek, XVII., XX. sz.	helyes dátum: 1443.
		Piccolomini, ¹⁸ Bonfini, ¹⁹ Pistorius, ²⁰ Mosóczy ²¹	1440/1441.		

1 A Hung. Dipl. rövidítés a továbbiakban csak a mű első kötetét jelenti.

2 A Kaprinai által használt kiadás: Antonius Bonfinius: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Francofurti, 1581. 417. [Kritikai kiadása: Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. [IV/2. Appendix, fontes, index.] (Ed. Margarita Kulcsár – Petrus Kulcsár.) Bp., 1976. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 1) III. 3.4.155.

3 Bohuslav Balbín: *Epitome Historica rerum Bohemicarum*. Pragae, 1677. 502.

4 Tomáš Pešina: *Mars Moravicus. Sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae*. Pragae, 1677. 617.

5 Gerardus de Roo: *Annales rerum belli dominique, ab Austriacis Habsburgicae gentis principibus a Rudolpho I., usque ad Carolum V. gestarum*. Halae Magdeburgicae, 1709. 167.

6 Nicolaus Henelius: *Annales Silesiae ab origine gentis ad obitum usque D. Im. Rudolphi II*. In: *Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti*. I–III. Ed. Friedrich Wilhelm von Sommersberg. Lipsiae, 1729–1732. II. 197–484., itt: 338.

7 Aeneas Sylvius Piccolomini: *Historia Bohemica*. Helmstadii, 1699. 98. Kaprinai a Hung. Dipl. egyik lábjegyzetében a *Historia Bohemica* 1700-as, helmstadti kiadására hivatkozik, de valószínűleg ez alatt az 1699-es helmstadti kiadás értendő.

8 Thomas Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I–III. Ed. Hieronymus Pez. Lipsiae–Regensburg, 1721–1745. II. 855., 857. [Kritikai kiadása: Thomas Ebendorfer: *Chronica Austriae*. [Hrsg. Alphons Lhotsky.] Berlin–Zürich, 1967. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series 13) 383.

9 Timon Sámuel: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*. Cassoviae, 1736. 62.

10 Bár egyik forrásban sem szerepel a február 22-i dátumon kívül más időpont, Kaprinai mégis szükségét érzi annak, hogy ezt az adatot oklevéllel támassza alá.

11 Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknac dolgairól*. Colosvarot, 1575. 83.

12 Timon: *Epitome*, 64.

13 Kaprinai itt Szörényi Sándor egy kéziratós művére hivatkozik, ám ennél pontosabban nem nevezi meg azt.

14 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 650.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, IV/1. 4.8.201.

15 Kaprinai itt a Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című művéhez tartozó függelék (appendix) szerzőjeként említi Sambucus [Zsámboky] Jánost, akinek a vonatkozó adatát Ransanus 1746. évi, budai kiadásából idézi. Petrus Ransanus: *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta*. Budae, 1746. 267. Kaprinai itt azt is megemlíti, hogy Zsámboky másutt, a Bonfini művéhez írt függelékében ellentmond

- magának, utóbbiban ugyanis az olvasható, hogy Mátyás 49 évesen halt meg. Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 734. (Nem mellesleg Zsámboky gondoskodott az 1581-es Bonfini-kiadásról.)
- 16 Baksay *Chronologia de regibus Hungariae* című munkájáról van szó, amely Bonfini függelékeként jelent meg az 1581-es Bonfini-kiadásban. Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 930. A Baksay-féle mű önállóan is megjelent, lásd Baksay Ábrahám: *Chronologia de regibus Hungariae*. Cracoviae, 1567.
 - 17 Ransanus: *Epitome*, 1746. Index 229. [Modern kiadása: Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungaricarum*. (Ed. Petrus Kulcsár.) Bp., 1977. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series Nova 2) 164.]
 - 18 Kaprinai Piccolomini *De Europa* című művére hivatkozik. Aeneas Sylvius Piccolomini: *Opera geographica et historica*. Helmstadii, 1699. 225. [Kritikai kiadása: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II. De Europa*. Ed. Adrianus van Heck. Città del Vaticano, 2001. 52.]
 - 19 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 504.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.8.389. Ahogy arra Kaprinai rámutat, Bonfini saját, korábban említett álláspontjának mond ellent, ezúttal ugyanis szerinte Mátyást 17 évesen választották királlyá, aki ez alapján 1440-ben született (volna).
 - 20 Kaprinai Johann Pistorius *Genealogia regum Hungariae* című, egyelőre azonosítatlan művének adatára hivatkozik, amely a Johann Georg Schwandtner által kiadott *Scriptores rerum Hungaricarum* I. kötetében, a 771. oldalon található. [Kaprinainál itt ez olvasható: „apud Schwantner Tomo I. pag. 771.”] Kaprinai másutt a *Scriptores* 1735-ös lipcsei kiadására hivatkozik, tehát feltehetően itt is erre utal.
 - 21 Kaprinai vélhetően Mosóczy Zakariás *Decreta, constitutiones et articuli incliti regni Hungariae* [Tyrnaviae, 1584.] művére utal, amelyben (miként azt maga Kaprinai is írja) a törvények előtt királyok életrajzai olvashatóak. Kaprinai ezúttal pontos oldalszámot nem ad meg.

2. táblázat. Kaprinai 1456. évi adatai

Oldalszám	Téma	Idézett források és a források adatai		Kaprinai által idézett levelek	Kaprinai következtetései
Hung. Dipl. 96., 124.	Hunyadi János halála	Bonfini ²²	szeptember 10.	Levelek, III. sz.	helyes dátum: 1456. augusztus 11.
		Kapisztrán levele a pápának ²³ Tagliacozzo levele Marchiai Jakabnak ²⁴	augusztus 11.		
Hung. Dipl. 97.	V. László Magyarországra jövetele és útvonala	Bohuslav Balbín ²⁵	szeptember 29., Prága	Levelek, III. sz.	Balbín adata hamis László Visegrádot is érintette
		Pray ²⁶	elindulás: augusztus 26.		
		Tagliacozzo ²⁷	október 23-a előtt, Magyarországon		
Hung. Dipl. 121.	A Cillei-gyilkosság éve	Thuróczy, ²⁸ Bonfini, Ransanus ²⁹	1457.	Levelek, VI. sz.	helyes dátum: 1456.
		Timon ³⁰	1456.		
Hung. Dipl. 110.; 132.	V. László útvonala a gyilkosság után	Piccolomini, ³¹ Pray ³²	Hunyadra ment	Levelek, IV–VI. sz.	november 14., Nándorfehérvár november 30., Visegrád december 9., Csanád

22 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 494.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.8.172.

23 Kapisztrán János levele III. Callixtusnak. 1456. augusztus 17. Kaprinai a levelet Odorico Raynaldi olasz történetírótól idézi. Odoricus Raynaldus: *Annales ecclesiastici*. XVIII. Coloniae Agrippinae, 1693. 475. Num. 52.

24 Giovanni da Tagliacozzo levele Marchiai Jakabnak. 1457. február 2. Kaprinai a levelet Odorico Raynaldi olasz történetírótól idézi. Raynaldus: *Annales ecclesiastici*, XVIII. 479. Num. 63.

25 Balbín: *Epitome*, 510.

26 Pray György: *Annales regum Hungariae. Ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV*. I–V. Vindobonae, 1763–1770. III. 187.

27 A szöveg alapján nem egyértelmű, hogy Kaprinai itt úgyszintén az 1457. február 2-ai levélre utal-e. Az bizonyos, hogy Odoricus Raynaldus *Annales ecclesiastici* című művének más szöveghelyét adja meg, mint az előző levélnél. Raynaldus: *Annales ecclesiastici*, XVIII. 478. Num. 59.

28 Johannes de Thuróczy: *Chronica Hungarorum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. Johann Georg Schwandtner. Lipsiae, 1746. 276. [Modern kiadása: Johannes de Thuroczy: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. Bp., 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 7) 274.

29 Ransanus: *Epitome*, 211.; Ransanus: *Epithoma*, 156. A krónikások nem pusztán magát a Cillei-gyilkosságot helyezik 1457-re, hanem az azt megelőző eseményeket is, így V. László Magyarországra jövetelének állomásait, azaz az uralkodó Budára, Futakra, majd Nándorfehérvárra érkezését.

30 Timon: *Epitome*, 67.

31 Piccolomini: *Historia Bohemica*, 120.; Aeneas Sylvius Piccolomini: *Historia rerum Friderici III. Imperatoris*. In: *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia*. I–II. Ed. Adamus Franciscus Kollar. Vindobonae, 1761–1762. II. 464.

32 Pray: *Annales*, III. 132.

3. táblázat. Kaprinai 1457. évi adatai

Oldalszám	Téma	Idézett források és a források adatai		Kaprinai által idézett levelek	Kaprinai következtetései
Hung. Dipl. 151.	Hunyadi László kivégzésének éve	Thuróczy, ³³ Bonfini, ³⁴ Schickfuß ³⁵	1458.	Levelek, IX., XI. sz.	helyes dátum: 1457.
		Thaumantius ³⁶	1467.		
		Han, ³⁷ Balbín, ³⁸	1456.		
		Schönleben ³⁹	1456. vagy 1457.		
		Ebendorfer, ⁴⁰ Pešina, ⁴¹ de Roo, ⁴² Boxhorn, ⁴³ Baksay, ⁴⁴ Curaeus, ⁴⁵ Odericus Raynaldus, ⁴⁶ Timon ⁴⁷	1457.		
Hung. Dipl. 155.	A kivégzés hónapja	von Birken, ⁴⁸ Han, ⁴⁹	november 23.	Levelek, VII., IX., XI. sz.	helyes dátum: március
		Ebendorfer, ⁵⁰ Bonfini, ⁵¹ Thuróczy, ⁵² de Roo, ⁵³ Pešina ⁵⁴	március		
Hung. Dipl. 158.	A kivégzés napja	Ebendorfer ⁵⁵	március 10.	Levelek, VIII–IX. sz.	március 19-éig lezajlott a kivégzés
		Bonfini ⁵⁶	március 17.		
		de Roo ⁵⁷	március 21.		
		Thuróczy, ⁵⁸ Pešina ⁵⁹	március 23.		
		Névtelen osztrák krónika (Pray) ⁶⁰	március 16.		
Hung. Dipl. 212.	V. László halálának éve	Thuróczi, ⁶¹ Bonfini, ⁶² Ransanus, ⁶³ Dubravius, ⁶⁴ de Roo, ⁶⁵	1458.	Levelek, XIII., XIV., XVI.	helyes dátum: 1457.
		A Budai krónika névtelen szerkesztője, ⁶⁶ Ebendorfer, ⁶⁷ Balbín, ⁶⁸ Pešina, ⁶⁹ Rositz, ⁷⁰ Henelius, ⁷¹ Timon ⁷²	1457.		
Hung. Dipl. 219.	V. László halálának napja	de Roo ⁷³	november 13.	Levelek, XIV.	helyes dátum: november 23.
		Calvisius, ⁷⁴ Cuspinianus, ⁷⁵ Schmidius, ⁷⁶ Eber ⁷⁷	november 21.		
		Petavius, ⁷⁸ Balbín, ⁷⁹ Ritterhusius, ⁸⁰ Riciolius ⁸¹	november 22.		

Oldalszám	Téma	Idézett források és a források adatai		Kaprinai által idézett levelek	Kaprinai következtetései
		Ebendorfer, ⁸² Pešina, ⁸³ Rositz, ⁸⁴ Henelius ⁸⁵ Timon ⁸⁶	november 23. ⁸⁷		

- 33 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 276.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 274.
- 34 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 494.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.8.171.
- 35 Jakob Schickfuß: *New vermehrte Schlesische Chronica vnnd Landes Beschreibung*. Jehna [Breslau], 1622. 118.
- 36 Stephanus Thaumantius: *Der Neu-aufgegangene Glücks- und Majestät-Stern deß Königreichs Ungarn*. Nürnberg, 1688. 15. Ahogy arra Kaprinai rámutat, ez az évszám valószínűleg nyomdai hiba (ötös helyett hatos került a szövegbe).
- 37 Paul Conrad Balthasar Han: *Alt und Neu Pannonia, Oder Kurz-verfaßte Beschreibung des uralten edlen Königreichs Hungarn*. Nürnberg, 1686. 190.
- 38 Balbín: *Epitome*, 510.
- 39 Johann Ludwig Schönleben: *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae Domus Habsburgo-Austriacae*. Labaci, 1680. 303.
- 40 Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores*, 882.; Ebendorfer: *Chronica Austriae*, 437.
- 41 Pešina: *Mars Moravicus*, 679.
- 42 Roo: *Annales*, 207.
- 43 Marcus Zuerius Boxhorn: *Historia universalis sacra et profana*. Francof. et Lipsiae, 1675. 1013. Kaprinai nem ad meg hivatkozást Boxhorniushoz, így nem tudjuk, melyik műre, kiadásra gondolt, és az adat pontos oldalszámát sem szerepelteti. Az itt feltüntetett műről tehát nem állítható biztosan, hogy Kaprinai ezt használta. Az bizonyos, hogy a szóban forgó adat ebben a műben (és a feltüntetett oldalon) megtalálható.
- 44 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 923.
- 45 Kaprinai Joachim Curaeus *Gentis Silesiae annales* című művére gondolt, e mű 156. oldalán szerepel a szóban forgó esemény. Egyelőre azonosítatlan az ugyanitt szereplő „Ludovicus König” utalás.
- 46 Reynaldus: *Annales ecclesiastici*, XVIII. 484. Num. 4.
- 47 Timon: *Epitome*, 67.
- 48 Sigmund von Birken: *Spiegel der Ehren des höchstlößlichen Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich*. Nürnberg, 1668. 634.
- 49 Han: *Alt und Neu Pannonia*, 190.
- 50 Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores*, 882.; Ebendorfer: *Chronica Austriae*, 438.
- 51 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 498.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.8.249.
- 52 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 276.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 274.
- 53 Roo: *Annales*, 207.
- 54 Pešina: *Mars Moravicus*, 679.
- 55 Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores*, 882.; Ebendorfer: *Chronica Austriae*, 438.
- 56 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 498.; Antonius de Bonfinis. III. 3.8.249.
- 57 Roo: *Annales*, 207.
- 58 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 279.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 277.
- 59 Pešina: *Mars Moravicus*, 679.
- 60 Itt Kaprinai a Pray György által felhasznált, egy névtelen szerző által írt *Chronicon Austriacum* című műre utal, ami az 1454 és 1467 közötti periódus történetét beszélte el. Pray: *Annales*, III. 193. [A névtelen krónika modern kiadása és a vonatkozó oldalszám: *Die Österreichische Chronik der Jahre 1454–1467. Edition, Übersetzung, Kommentar*. Hrsg. Alexander Hödlmoser et al. Wien, 2023. 28–31.
- 61 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 282.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 280.
- 62 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 501.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.8.325.
- 63 Ransanus: *Epitome*, 218.; Ransanus: *Epithoma*, 160.
- 64 Jan Dubravius: *Historia Bohemica*. Francofurti, 1687. 762. [Kaprinai Dubravius művét 1686-os nyomtatási dátummal tünteti fel.]
- 65 Roo: *Annales*, 211.

- 66 Kaprinai ennél pontosabban nem adja meg a mű adatait, amelynek 133. oldalán olvasható a szóban forgó részlet. Vélhetően az 1473-ban, Budán, Hess András által kiadott *Chronica Hungarorum*ot idézi.
- 67 Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores*, 885.; Ebendorfer: *Chronica Austriae*, 443.
- 68 Balbín: *Epitome*, 510.
- 69 Pešina: *Mars Moravicus*, 681.
- 70 Sigismund Rositz: *Chronica et numerus episcoporum Wratislaviensium*. In: *Silesiacarum rerum scriptores*, I. 89.
- 71 Henelius: *Annales Silesiae*, 335.
- 72 Timon: *Epitome*, 67.
- 73 Roo: *Annales*, 211.
- 74 Sethus Calvisius: *Chronologia, ex autoritate potissimum sacrae scripturae, et historicorum fide dignissimorum*. Lipsiae, 1605. 1116.
- 75 Az „in Alberto II” megnevezésből nem derül ki, hogy Kaprinai Cuspinianus melyik művére utal. Cuspinianus *De caesaribus atque imperatoribus Romanis* című művében olvasható László halálának dátuma, és ennek 1601-es kiadásában pontosan azon az oldalon esik szó László haláláról, amelyet Kaprinai is hivatkozik. Minden bizonnyal erre a műre utalt tehát Kaprinai. Lásd Johannes Cuspinianus: *De caesaribus atque imperatoribus Romanis*. Francofurti, 1601. 404.
- 76 Kaprinai „Diario” néven említi Schmidius [véltetően Erasmus Schmidius] művét, ezt egyelőre nem sikerült azonosítanom.
- 77 Paul Eber: *Calendarium historicum, das ist ein allgemein Calender*. Witteberg, 1582. 463.
- 78 Kaprinai nem hivatkozta Petavius *Rationarium temporum* című művét, csak a főszövegben említi, oldalszámot nem ad meg (még az sem biztos, hogy erre a műre gondolt). A műnek több kiadása ismert, így nem tudhatjuk, Kaprinai melyiket használta. Az alábbi kiadást és oldalszámot tehát csak irányadónak tüntetem fel. Dionysius Petavius: *Rationalium temporum*. Coloniae, 1720. 559.
- 79 Balbín: *Epitome*, 510.
- 80 Kaprinai itt sem tünteti fel, hogy a szerző melyik művére gondolt. A legvalószínűbben Nicolaus Ritterhusius *Genealogia regum, ducum, comitum* című munkájára utalhatott. Ebben többször is szerepel László halála. Nicolaus Ritterhusius: *Genealogia regum, ducum, comitum*. Tubingae, 1664. [A műnek más kiadásai is ismertek.]
- 81 Giovanni Baptista Riccio: *Chronologia reformata tomus secundus*. Bononiae, 1699. 187.
- 82 Ebendorfer: *Chronicon Austriae*. In: *Scriptores*, 885.; Ebendorfer: *Chronica Austriae*, 443.
- 83 Pešina: *Mars Moravicus*, 681.
- 84 Rositz: *Chronica*, 89.
- 85 Henelius: *Annales Silesiae*, 335.
- 86 Timon: *Epitome*, 67.
- 87 Kaprinai szót ejt Piccolomini *Historia Bohemicájának* egy homályos értelmű szövegéről is, amelyből nem dönthető el egyértelműen, hogy mikor halt meg László: a részlet alapján november 23. és november 24. is lehetséges. Piccolomini: *Historia Bohemica*, 124.

4. táblázat. Kaprinai 1458. évi adatai

Oldalszám	Téma	Idézett források és a források adatai		Kaprinai által idézett levelek	Kaprinai véleménye
Hung. Dipl. 317.	A Mátyást megválasztó gyűlés dátuma	Pray ⁸⁸	a gyűlés tervezett időpontja: 1458. január 1.	Levelek, XIII., XVII. sz.	helyes dátum: 1458. január 1-től január 24-ig
		Bonfini ⁸⁹	nem előbb, mint 1458. február 10-e		
		Timon ⁹⁰	nem előbb, mint 1458. február 10. 1458. január 24.		
Hung. Dipl. 329.	A megválasztás éve	de Roo ⁹¹	1459.	Levelek, XVII–XVIII. sz.	helyes dátum: 1458.
		Thuróczy, ⁹² Szilágyi Mihály dekrétuma, ⁹³ Más szerzők ⁹⁴	1458.		
		Névtelen szerző: Chronologia, ⁹⁵	1457.		
Hung. Dipl. 331.	A megválasztás napja	Bucholcerus, ⁹⁶ Han, ⁹⁷ Gualterus, ⁹⁸ Reusnerus, ⁹⁹ Crusius, ¹⁰⁰ Calvisius, ¹⁰¹ Pešina, ¹⁰²	január 22.	Levelek, XVII.	helyes dátum: január 24.
		Bonfini ¹⁰³	1458. február (nem előbb, mint február 10.) ¹⁰⁴		
		Timon, ¹⁰⁵ Piccolomini ¹⁰⁶	január 24.		
Hung. Dipl. 426.	Cseh–magyar tárgyalások Strážnice városában Mátyás átadásáról	Bonfini ¹⁰⁷		Levelek, XVIII. sz.	az esemény dátuma: február 5.
Hung. Dipl. 454.	Mátyás visszanyeri a szabadságát	Thuróczy ¹⁰⁸	tavaszeleje	Levelek, XIX. sz.	helyes dátum: február 9.
		Bonfini ¹⁰⁹	tél vége, kevéssel húsvét előtt		
		Henelius ¹¹⁰	február 8.		
		Pešina ¹¹¹	február 9.		

- 88 Pray: *Annales*, III. 212.
 89 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 506.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.9.27.
 90 Timon: *Epitome*, 68.
 91 Roo: *Annales*, 215.
 92 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 283.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 282.
 93 Kaprinai itt Szilágyi Mihály 1458. január 24-i kormányzói dekrétumára hivatkozik. A Kaprinai által használt kiadás: *Corpus iuris Hungarici seu decretum generale incltyti regni Hungariae*. I. Tyrnaviae, 1751. 213. [Modern kiadás: *Decreta Regni Hungariae/Gesetzte und Verordnungen Ungarns*. I–II. Ed. Franciscus Döry et al. Bp., 1976–1989. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11, 19) II. 81–87.
 94 Kaprinai nem nevezi meg ezeket pontosan.
 95 Kaprinai ezt a forrást az alábbi módon nevezi meg: *Chronologia Ms. Chrono-Gamo-logice deducta Regum Hungariae*. Kaprinai szerint ebben a forrásban több szerző véleménye is olvasható, akik hibásan helyezték 1457-re Mátyás megválasztását. Ezek a szerzők: Matthias Palmerius, Paulus Lang, Piccolomini. Ahogy az a Hung. Dipl. más szöveghelyéből kiderül, ezt a munkát Kaprinai a Hevenesi-gyűjteményben találta. Lásd Hung. Dipl. 15. A szövegre sikerült rábukkannom a Kaprinai-gyűjteményben a B/85-ös jelzet alatt.
 96 Abraham Buchholzer: *Index chronologicus monstrans annorum seriem*. Francofurti, 1612. 422. Kaprinai rámutat arra, hogy a műben egy oldallal később a január 24-i dátum is felmerül. Lásd uo. 423.
 97 Han: *Alt und Neu Pannonia*, 192.
 98 Azonosítatlan mű, ezt a szerzőt korábban Kaprinai (lásd Hung. Dipl. 15.) a már említett, a Hevenesi-gyűjteményben talált névtelen *Chronologiában* szereplő szerzőnek mondja.
 99 Erről a szerzőről, illetve műről is ugyanaz mondható el, mint az előző lábjegyzetben szereplő Gualterusról.
 100 Martin Crusius: *Annalium suevicorum Dodecas tertía*. Francoforti, 1596. 402.
 101 Calvisius: *Chronologia*, 1116.
 102 Pešina: *Mars Moravicus*, 687.
 103 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 506.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.9.27.
 104 Lásd 3. táblázat.
 105 Timon: *Epitome*, 68.
 106 Kaprinai Piccolomini *De Europa* című művére hivatkozik. Piccolomini: *Opera*, 225.; *Enee Silvii Piccolominei*, 52.
 107 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 511.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.9.117.
 108 Thuróc: *Chronica Hungarorum*, 286.; Thurocz: *Chronica Hungarorum*, I. 285.
 109 Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 510.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.9.108. Kaprinai rámutat arra, hogy Bonfini egy másik szöveghelyen, ellentmondva magának, hibás dátumot adott meg („paullo ante Calendas Majas circiter sacrophaga festa”). Lásd ezt Bonfini: *Rerum Ungaricarum*, 512.; Bonfinis: *Rerum Ungaricarum*, III. 3.9.150.
 110 Henelius: *Annales Silesiae*, 338.
 111 Pešina: *Mars Moravicus*, 691.

5. táblázat. Kizárólag Kaprinai másolataiban ránk maradt levelek

Oldalszám	Kaprinai levelei	Téma
Hung. Dipl. 201.	Levelek, VIII. sz.	V. László március 19-én egy korábban április 24-re, Rákos mezejére összehívott gyűlést április 10-re hoz előre
Hung. Dipl. 197.	Levelek, X. sz.	Szilágyi Erzsébet szerződést köt Szentmiklósi Pongráccal 1457. április 14-én
Hung. Dipl. 204.	Levelek, XI. sz.	V. László április 21-én megparancsolja Kassa városának, hogy nyújtson katonai segítséget Jan Jiskrának
Hung. Dipl. 207.	Levelek, XV. sz.	V. László békekötése 1457-ben Szilágyi Mihállyal és Szilágyi Erzsébettel, és a béke feltételei
Hung. Dipl. 210.	Levelek, XII. sz.	László augusztus 16-án megparancsolja Kassa városának, hogy nyújtson katonai segítséget Jan Jiskrának

A MAGYAR POLITIKAI ÉS KATONAI VEZETÉS EGYES DÖNTÉSEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN Horthy Miklós kapcsolati hálója

TURBUCZ DÁVID

.....
CERTAIN DECISIONS MADE BY THE HUNGARIAN POLITICAL
AND MILITARY LEADERSHIP DURING WORLD WAR II
Miklós Horthy's Network of Contacts

During World War II, Miklós Horthy's network of contacts consisted mainly of people who held specific political and military positions (heads of government offices, key associates, members of the government, military leaders, diplomats, and representatives of the local elite). The governor's advisors had previously played a decisive role in government, not to mention the fact that the prime ministers and ministers in office also served as advisors. Those closest to the governor belonged to the older political generation and the conservative wing of political life. They opposed the totalitarian right wing, the Hungarian National Socialists, while considering cooperation with Nazi Germany acceptable within limited limits. In the absence of government positions, with the exception of Miklós Kállay, none of them had to bear political responsibility for their advice. Another peculiarity of Horthy's network of contacts during the war is that there were no military personnel among the head of state's closest advisors. They were not absent from his circle, but they were not included in the small group that made decisions on strategic issues, except during the Teleki government.

Keywords: Miklós Horthy, network of contacts, political and military leadership, World War II
.....

A második világháború Horthy Miklós kormányzói tevékenységének legvitatottabb időszaka. A történetírás így komoly hangsúlyt fektetett már eddig is az 1939 és 1944 közötti periódus kutatására. E tanulmány az 1939 ősze és 1944 tavasza közötti éveket vizsgálva Horthy Miklós kapcsolati hálóján keresztül mutatja be a politikai és a katonai vezetés egyes döntéseit. A német megszállás utáni hónapokat egy külön tanulmányban tervezem áttekinteni. Célom, hogy a szakirodalom és a kutatási eredményeim alapján ismertessem, kik álltak kapcsolatban Horthy Miklóssal, kik hatottak rá, kik befolyásolták a döntéseit

Turbucz Dávid, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

a tárgyalt periódusban. Más szavakkal, hogyan alakultak az államfő kapcsolati hálóján belüli erőviszonyok? Az államfő kapcsolati rendszere, mint a táblázat is mutatja, nemcsak a politikai és katonai vezetésre terjedt ki. Ennek részét képezték ugyanis a társadalmi kapcsolatok, a helyi elit (Kenderes és Gödöllő esetében) és természetesen a kormányzói család. Ehelyett azonban a kormánnyal, főként a miniszterelnökökkel, a tanácsadóival és a katonai vezetőkkel fennálló kapcsolatait emelem ki, rámutatva az ezek közötti kölcsönhatásokra, szimpátiákra és a szintén fontos szerepet betöltő ellentétekre.

Horthy Miklós kapcsolati hálója (1939 ősze – 1944 tavasza)

kormányzói hivatalok: kabinetiroda: Uray István (1937–1943), Ambrózy Gyula (1943–1944) katonai iroda: Jány Gusztáv (1938–1939), Keresztes-Fischer Lajos (1939–1942), Miklós Béla (1942–1944), Brunswik György (1923–1944) első szárnysegéd: Koós Miklós (1920–1942), Gerlőczy Gábor (1942–1944) testőrség: Lázár Károly (1937–1944)
politikuskok: miniszterelnök: Teleki Pál (1939–1941), Bárdossy László (1941–1942), Kállay Miklós (1942–1944) belügyminiszter: Keresztes-Fischer Ferenc (1938–1944) külgügyminiszter: Bárdossy László (1941–1942), Kállay Miklós (1942–1943), Ghyczy Jenő (1943–1944) tanácsadó (a Teleki- és Bárdossy-kormány idején):¹ Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric, Kánya Kálmán, Kozma Miklós (1941 végén elhunyt), Bajcsy-Zsilinszky Endre + informális tanácsadó testület („várbeli klikk”) a Kállay-kormány idején: Kállay Miklós, Ghyczy Jenő, Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric, Kánya Kálmán (egyetlen katona sem volt a tagja)
katonák: honvédelmi miniszter: Bartha Károly (1938–1942), Nagy Vilmos (1942–1943), Csatai Lajos (1943–1944) Honvéd Vezérkar főnöke: Werth Henrik (1938–1941), Szombathelyi Ferenc (1941–1944) Vitézi Rend: Igmándy-Hegyessy Géza (1921–1944) + Náray Antal vezérőrnagy, az MTI és a Magyar Rádió elnöke (1942–1944) volt szárnysegéd: Hardy Kálmán
diplomata: német követ: Otto von Erdmannsdorff (1937–1941), Dietrich von Jagow (1941–1944)
társadalmi kapcsolatok: gazdasági elit: Chorin Ferenc, Goldberger Leó, Baranyai Lipót egyházi elit: Ravasz László református püspök (1921–1948), Serédi Jusztinián esztergomi érsek (1927–1945) arisztokraták: Károlyi Imre (1943-ban elhunyt)
családtagok: Purgly Magdolna gyermekai (István [1942-ben elhunyt], Paulette [1940-ben elhunyt], Miklós) és házastársaik (Edelsheim Gyulai Ilona, ifj. Károlyi Gyula [1942-ben elhunyt], Károlyi Mária Consuelo [1930-ban elvált ifj. Horthy Miklóstól]), illetve az unokái (István, Zsófia, Nikolette) testvérei: Jenő, Erzsébet, a már elhunyt Paula gyermekei a kormányzóné sógora: Melczer László a kormányzóné testvére (László) és unokatestvérei (János és Emil)

1 A tanácsadók közé azokat sorolom, akik nem voltak kormánytagok, mivel a kabinet tagjai eleve adtak tanácsokat a kormányzónak.

helyi elit:

Kenderes: a családi birtok gazdatisztje és a helyi „intelligencia” (községi bíró, jegyző, orvos, református lelkész, tanító)

Gödöllő: a helyi „intelligencia”, közülük kiemelendő Endre László alispán

Teleki Pál és Werth Henrik: konfliktus a politikai és katonai vezetés között

A tárgyalt időszakban Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós töltötte be a kormányfői posztot. A két miniszterelnöksere közül az egyik – Teleki Pál öngyilkossága után – kényszerhelyzet eredménye volt 1941 tavaszán, míg Bárdossy László leváltását kevesebb mint egy évvel később, 1942 elején a tanácsadóra hallgató kormányzó döntése előzte meg.

A világháború időszakában a kormánynak nemcsak a katonai konfliktusból fakadó ügyekkel kellett foglalkoznia, hanem kezelnie kellett a hadsereg felső vezetésének megerősödött befolyását is. Ez Teleki Pál számára okozta a legtöbb problémát. Az 1939. évi II. tc., a honvédelmi törvény rendelkezései eredményeként a hadsereg politikai szerepe és befolyása is jelentősen megerősödött. A törvény értelmében ugyanis a hadsereg a közigazgatás szinte minden ágában érvényesíthette az akaratát. A magyar államberendezkedés bizonyos mértékig militarizálódott, de ez nem jutott el arra a szintre, hogy a hadsereg kezébe került volna a kormányzati hatalom.² A Honvéd Vezérkar főnökének, személy szerint Werth Henriknek a hatalmát növelte a honvédség felső vezetésének 1940 tavaszi átszervezése. Megszüntették ugyanis a honvédség főparancsnokának állását, akinek teljes jog- és hatásköre a vezérkar főnökére szállt át. Az átszervezés miatt Werth a honvédség legmagasabb parancsnokává vált, ráadásul kizárólag a kormányzónak volt alárendelve, tehát a miniszterelnöknek nem tartozott felelősséggel.³ Werth Henrik személyes ambíciói is szerepet játszottak a hadsereg politikaformáló szerepének erősödésében. A kormányzó hozzáállása szintén kedvezett neki, mert Horthy hajlamos volt az elképzeléseit támogatni, akár a miniszterelnökkel szemben is. Teleki panaszait ugyan meghallgatta, bizonyos részükkel egyetértett, de odáig nem jutott el, hogy változtasson a kialakult helyzeten.⁴

2 A honvédelmi törvényhez lásd Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Bp., 1964. 16.; Vargyai Gyula: *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Bp., 1983. 151–153.; Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszélünk*. Bp., 2005. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 34–39.

3 A honvédség felső vezetése átszervezéséhez lásd Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Bp., 1990. 130., 137–138.; Dombrády: *Werth*, 68–69.; Szakály Sándor: A katonai vezetés és a honvédelmi politika alakításának szintjei a két világháború közötti Magyarországon. *Új Honvédségi Szemle* 45 (1991) 11. sz. 39–42.; Ravasz István: *A magyar királyi honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Bp., é. n. 221–223.; Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felső vezetésről az 1930-as évek második felében. *Századok* 130 (1996) 693.; *Pesti Hírlap* 1940. március 3. 6.; *Magyar Nemzet* 1940. március 3. 5.; *Honvédségi Közlöny* 1940. március 16. 95–96.; A legfelsőbb katonai vezetés átszervezése. Bp., 1939. december 14. Hadtörténelmi Levéltár (= HL) I. Országos Katonai Hatóságok (= I.) 31. M. kir. Honvédelmi Minisztérium (= HM) 3935. d. 1939. Eln. A. oszt. 1. tétel. 67690. sz., A központi vezetés átszervezése, 1936–1940. 4251. d. 1940. Eln. 1. tétel. 5000. sz.

4 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 113–114., 123–124.

A Teleki és Werth közötti konfliktus lényege – a személyes tényezőkön, valójában a kölcsönös ellenszenvén kívül – az volt, hogy míg a miniszterelnök igyekezett megőrizni az ország mozgásterét, azaz a németek iránti elköteleződés szintjét próbálta mérsékelni, addig a Honvéd Vezérkar Főnöke a honvédség fejlesztését és a területi revíziót is kizárólag a német szövetség erősítésével látta kivitelezhetőnek. Mindez több esetben vezetett 1939 és 1941 között Teleki és Werth között konfrontációhoz. Teleki felfogása szerint, mint minden polgári államban lenni szokott, a hadügyeket a honvédelmi miniszter képviseli a kormányban, és a vezérkar álláspontja rajta keresztül jut el a miniszterelnökhöz.⁵

A második bécsi döntést követően Teleki Pál úgy érezte, hogy tájékoztatnia kell a kormányzót arról, hogy a honvédség vezetése a kormány megfelelő működését veszélyeztető befolyásra tett szert.⁶ Így fogalmazott: „túlságosan engedtem, hogy a fejemre nőjenek a katonák”.⁷ A saját felelősségéről írt, miközben ennek háttere összetettebb volt, például, egyértelmű a kormányzó szerepe is. A kormányfő erre utalva hozzá is tette: „... hagytam [...] a dolgokat ily sokáig mindinkább elfajulni, azaz elfajultan maradni. De ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben.”⁸ Ugyan elismerte, hogy háború idején indokolt a hadsereg jelentősebb befolyása, de ez akkor sem korlátozhatja a kormány működését. Végkövetkeztetése szerint az elmúlt években „bizonyos vonatkozásban éppen a törvényes alapról csúsztunk le, és kezdünk átcsúszni egy bizonyos katonai diktatúra felé”.⁹ Teleki Pál a kialakult helyzet megszüntetését kérte az államfőtől. Horthy áttanulmányozta a kormányfő levelét, széljegyzeteket készített, amelyek szerint több mindenben egyet is értett a miniszterelnökkel, azonban úgy tűnik, hogy nem értette meg a probléma összetettségét, azt, hogy „legfőbb hadúrként” ő maga is felelősséggel tartozott a kialakult helyzetért. A kormányzó ígéretet tett a kormányfőnek, hogy a problémával foglalkozni fog, de a polgári és katonai hatóságok viszonyát illetően semmi sem változott.¹⁰ Horthy ugyanis nem akart megválni Werth Henrikől, mivel képzett katonának tartotta, megbízott benne, a német hadsereg villámháborús sikereinek hatására pedig ő maga is indokoltnak látta a német szövetség erősítését. Ugyanakkor a kormányzó nemcsak a vezérkar főnökének személyéhez ragaszkodott, hanem a kormányfőhöz is.¹¹

5 Teleki és Werth politikai elképzeléseiről lásd Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 126–130.; Dombrády: *Werth*, 47–50.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005. 441–454.

6 Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r., jegyz. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp., 1962. 232–251. (= HMTI); Teleki Pál miniszterelnök levele a kormányzóhoz. Bp., 1940. szeptember 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) K 589. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Államfői hivatali levéltár (1890–1948). Kormányzói Kabinetiroda. A kormányzó félhivatalos iratai. 8930. mf. I. B. 3. 11–35.

7 HMTI 233.

8 Uo. 237.

9 Uo. 238.

10 Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. [Ford. Romsics Gergely.] Bp., 2001. (Történettudomány) 231–232.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 137–146.; Carlile Aylmer Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. I–II. Edinburgh, 1957. I. 433.

11 Dombrády: *Werth*, 100–109.; Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Bp., 1986. 162–164.

A kormányzó, amikor 1941 tavaszán, a jugoszláv krízis idején újra napirendre került a területi revízió lehetősége, határtalan lelkesedéssel fogadta a március 27-én Berlinből érkező híreket. A kormányzó hozzáállása másnap sem változott. Teleki, aki igyekezett korlátok közé szorítani a németekkel való együttműködést, azt ugyan elérte, hogy a kormányzó Hitlernek írt levelét átfogalmazhatta, de a lényegét illetően alkalmazkodnia kellett Horthy és a katonai felső vezetés döntéséhez. A minisztertanács és a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács (= LHT) még össze sem ült, de a honvédség részvételéről a délszláv állam elleni háborúban már megszületett a döntés, ami visszafordíthatatlan folyamatot indított el. Március 30-án Friedrich Paulus tábornok, az Oberkommando der Wehrmacht [A német haderő főparancsnoksága] főszállásmestere és Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke megállapodott a honvédség részvételét érintő kérdésekben. Azt megelőzően, hogy Paulus elutazott, tisztelgő látogatást tett Horthynál, aki jóváhagyta a megállapodást. A kormány csak ezután ismerte meg a megállapodás részleteit, amit, nem meglepő módon, nem hagyott jóvá. Werth, bízva a kormányzó támogatásában, kérte az LHT összehívását. A tesztület 1941. április 1-én határozta meg a hadműveletben való részvétel kereteit.¹²

Teleki Pálnak újra szembesülnie kellett azzal, hogy a kormányzó nem állt ki mellette. A március 30-án Paulusszal kötött megállapodásra ugyanis a miniszterelnök háta mögött, ráadásul Horthy Miklós engedélyével került sor. A kormányfőnek rá kellett ébrednie, hogy nem számíthat teljes mértékben az államfőre, noha az LHT április 1-i ülésén olyan döntés született, amit Teleki is el tudott fogadni. Ennek ellenére nem lehetett biztos abban, hogy a honvédség felső vezetése és az államfő tartja magát a megállapodáshoz. Április 2-án levelet írt Apor Gábornak, a vatikáni követnek, amelyben arról panaszkodott, hogy a „helyzetem rém nehéz, mert K[ormányzó], hadsereg, fél kormány és parlamenti többség ez

12 A jugoszláv krízishez lásd Dombrády: *Hadsereg és politika*, 193–202.; Uő: *A legfelsőbb hadúr*, 152–158.; Uő: Werth, 115–120.; Juhász: *A Teleki-kormány*, 290–313.; Sakmyster: *Admirális*, 238–242.; Romsics Ignác: A bácskai bevonulás. In: uő: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Bp., 2012. 117–122.; Ablonczy: *Teleki*, 495–497.; Pritz Pál: *Bárdossy László*. Bp., 2001. (Élet-Kép) 43–46., 53–59.; Macartney: *October Fifteenth*, I. 475–477., 481–490.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeáll., s. a. r., bev. tan. Ránki György et al. Bp., 1968. 560–563., 570.; HMTI, 289–291.; A kormányzó levele Hitlernek. Bp., 1941. március 28. MNL OL K 589. 8933. mf. II. C. 10. sz.; Sztójay Döme számjeltávirata a külügyminisztériumnak. Berlin, 1941. március 29. MNL OL K 64. Külügyminisztérium. Politikai osztály reservált iratai 1918–1944. (= K 64.) 112. d. 16. tétel. 151. sz.; Szentiványi Domokos: *Magyarország külpolitikája. 1939. szeptember – 1944. március*. [Kézirat.] 542–546. MNL OL K 63. Külügyminisztérium. Politikai osztály általános iratai 1918–1944. 602. d. 75/a. tétel (= Szentiványi kézirat); *Náray Antal visszaemlékezése 1945*. S. a. r., bev. tan., jegyz. Szakály Sándor. Bp., 1988. 44–53.; *Bárdossy László a népbírósg előtt*. S. a. r., bev. tan., magy. jegyz. Pritz Pál. Bp., 1991. 55., 121., 173–175.; Lajos Gecsényi: *Die Lebenserinnerungen vom Moritz Graf Esterhazy*. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*. 18. [Jg. 1990.] Hrsg. Gabriel Adriányi et al. München, 1991. 197.; *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója (1941. február 25. – 1946. március 9.)*. Szerk., bev. tan., jegyz. Székér Nóra. Bp.–Pécs, 2021. 50.; *Részletek Hóman Bálint naplójából*. 1941. március 28. 46–48., 76., 1941. április 1. 50–52. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [= ÁBTL] I. 4. Gyűjtemények. 1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok [= I. 4. 1.] (= Hóman naplója) 58. d. A-742.

esetben ellenem”.¹³ Teleki a külpolitikájának – részben a kormányzó által előidézett – kudarca és más tényezők hatására április 2-áról 3-ára virradó éjjel főbe lőtte magát.¹⁴

Az öngyilkosság ténye és a hátrahagyott búcsúlevel sem volt elég arra, hogy Horthy Miklós megváltoztassa véleményét. Átmeneti lelkiismeret-furdalása ellenére kitartott a hadműveletben való részvétel mellett. Ennek legfontosabb oka az újabb területgyarapodás megvalósítása volt.¹⁵ Ez igen fontos szerepet játszott abban, hogy Teleki Pál miniszterelnöksége idején az államfőre a katonai vezetés és nem a kormányfő tudott nagyobb befolyást gyakorolni.¹⁶ Werth Henrik és a honvédelmi miniszter, Bartha Károly ugyanis folyamatosan arról beszélt a társaságában, hogy a németek oldalán újabb és újabb revíziós eredményekre kerülhet sor, amelyek Horthy nevéhez kötődve valószínűsíthetők, így a történelemkönyvek lapjain „országgyarapítóként” említenek őt. Horthy hiúságára hatva igyekeztek elérni, hogy az államfő döntési helyzetben a honvédség vezetése által javasolt politikát támogassa a miniszterelnökkel szemben.¹⁷ A Teleki-kormány idején az államfői tanácsadói között igen jelentős, sőt, döntő befolyással bírt tehát a katonai felső vezetés.¹⁸

Bárdossy László és Kállay Miklós

Teleki Pál öngyilkosságát követően a kormányzó 1941. április 3-án Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc és Kánya Kálmán javaslatára – néhány aznapi államfői kihallgatást követően – Bárdossy Lászlót nevezte ki miniszterelnökké.¹⁹

Horthy és Bárdossy kapcsolata 1941 decemberében több tényező eredményeként megromlott. A kormányzó nem volt elégedett az ország helyzetében bekövetkezett sorsdöntő változásokkal, mindezekért pedig a miniszterelnököt tette felelőssé. Saját szerepét nem mérlegelte. Kettejük viszonyának az sem tett jót, hogy a kormányzóhelyettesről szóló jogszabályt 1942 februárjában Bárdossynak nem sikerült egyhangúan elfogadtatni

13 A miniszterelnök Apor Gábornak írt levelét idézi Ablonczy: *Teleki*, 497.; Richard V. Burks: Two Teleki Letters. *Journal of Central European Affairs* 7 (1947) Nr. 1. 71–73.

14 Teleki Pál öngyilkosságához lásd Ablonczy: *Teleki*, 497–508.; 8 *Órai Újság* 1941. április 3. 6., április 7. 3–4.; *Nemzeti Újság* 1941. április 8. 5–7.

15 Sakmyster: *Admirális*, 241–243., 355.

16 Zsindely Ferenc egyszer így fogalmazott a naplójában: „A Kormányzó Úr [...] rendszerint a katonáknak adott igazat, legfeljebb nyájas szóval cukrozta meg a keserű pirulát.” Egy másik alkalommal azt írta, hogy „szegény Teleki Pált halálra kínozták”. *Miniszter a frontvonalban*, 71., 85.

17 A kormányzóra hatással volt a vezérkultusztának fő üzenete, ami szerint ő hivatott az elveszített területek visszaszerzésére. Dávid Turbucz: Under the Influence of His Leader Cult. Miklós Horthy's Self-Image During World War II. *Hungarian Studies Review* 52 (2025) 67–84.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) passim.

18 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 151–152.; Rassay Károly visszaemlékezése. 74–75. MNL OL R 385. 1526 utáni gyűjtemény. Vegyes kéziratok, feljegyzések, naplók, visszaemlékezések. 25. sz.

19 A Bárdossy-kormány kinevezéséhez lásd Pritz: *Bárdossy*, 60–61.; Juhász: *A Teleki-kormány külpolitikája*, 314.; Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945)*. Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszertű Történelmi Életrajzok) 208.; *Bárdossy a népbíróskodás előtt*, 66.; Szentiványi kézirat, 566.; Hóman naplója, 1941. április 3. 54.; *Pesti Hírlap* 1941. április 4. 2–4., április 5. 5.; *Magyar Nemzet* 1941. április 4. 3., április 5. 5.

a törvényhozással. Az államfő konzervatív tanácsadói közül Bethlen István többször is javasolta akkoriban a kormányzónak Bárdossy László menesztését. Horthy 1942. március 4-én közölte a kormányfővel, hogy leváltja, aki megsértődve, egészségi okokra hivatkozva nyújtotta be a lemondását.²⁰

Az államfő aznap már tájékoztatta is Kállay Miklóst, hogy őt szemelte ki Bárdossy utódjául.²¹ Olyan miniszterelnököt akart kinevezni, akiben teljes mértékben megbízik és a háború végéig hivatalban maradhat. Az államfő és az új miniszterelnök az alapvető bel- és külpolitikai kérdésekben egyetértett. A hadügyek kivételével szabad kezet ígért neki, teljes támogatásáról biztosította, kilátásba helyezte az országgyűlés feloszlását is, ha a kormánypárti többség nem támogatná őt. Kállay Miklós, aki már hosszú ideje Bethlen István híve volt, csak néhány napi vonakodás után vállalta el a megbízatást. Azért is ragaszkodott az államfő Kállay személyéhez, mert mindketten hasonló társadalmi háttérrel rendelkeztek.²² Kállay és Horthy között már 1937 óta folyamatos munkakapcsolat volt, mivel ő állt az 1937. évi XX. tc. által létrehozott Öntözésügyi Hivatal élén.²³ A kormányzó akkor Kállay Miklóst a felsőház élethossziglani tagjává is kinevezte.²⁴ A kapcsolatuk mindvégig, 1942 márciusától egészen 1944 márciusáig harmonikus volt, kölcsönös bizalomra épült. Ezt jelezte, hogy Horthy 1943-ban akkor is kitartott Kállay mellett, amikor a német politikai vezetés a menesztését követelte.²⁵

- 20 Bárdossy menesztéséhez lásd Sakmyster: *Admirális*, 259–260.; Olasz Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Bp., 2007. 204–205.; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 2005. (Millenniumi Magyar Történelem) 414–415.; Pritz: *Bárdossy*, 159–160.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 80–82.; Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945*. I–II. Bp., 1994. (Extra Hungariam) II. 57–58.; Hóman naplója, 1942. március eleje. 93.; Botos János: Egy klasszikus belügyminiszter. Ecsetvonások Keresztes-Fischer Ferenc portréjához. In: *Fejezetek a M. kir. Belügyminisztérium történetéből 1919–1945*. Szerk. Borsi József. Bp., 1992. 42–43.; Bárdossy László levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Bp., 1942. március 7., Bárdossy László levele a kormányzóhoz. Bp., 1942. március 11. MNL OL K 589. 8930. mf. I. B. 4.
- 21 Az, hogy a január eleji mezőhegyesi vadászatra Kállay is meghívást kapott, már jelezte, hogy a kormányzónak tervei vannak vele. Ráadásul nem ez volt az egyetlen jel. Az államfő megbízásának eleget téve Lukács Béla, a Magyar Élet Pártjának, a kormánypártnak az elnöke, Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke és Chorin Ferenc, a Weiss Manfréd Művek igazgatója december folyamán több alkalommal is felkereste Kállay Miklóst, kérve, hogy járjon be a partgyűlésekre, ismerkedjen a képviselőkkel, mert fontos feladat vár rá. Bern Andrea: *Az állami főhatalom betöltésének és a kormányzói poszt „örökösödésének” kérdése. A kormányzói utódlás*. Bp., 2019. [Doktori értekezés] 105.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. I–II. Bp., 1991. (Extra Hungariam) I. 38–39.
- 22 Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezéséhez lásd Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. 1942–1944*. Bp., 2008. (Politikatörténeti Füzetek 27) 18–19., 43., 49.; Sakmyster: *Admirális*, 260–263.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 206–207.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 281.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 38–49.
- 23 Lampl Hugó: *Az 1937. évi XX. tc.-cel felállított Országos Öntözésügyi Hivatal története és annak kulisszatitkai*. In: *Szemelvények a magyar öntözés történetéből*. Szerk. Szerényi Imre. Bp., 1988. 12–17., 22–23., 35., 57., 145–147.
- 24 *Pesti Hírlap* 1937. augusztus 3. 3.
- 25 Sakmyster: *Admirális*, 276–285.; Joó: *Kállay*, 62–71.; Randolph L. Braham: *A népiártás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. I–II. [Ford. Zala Tamás et al.] Bp., 1997. I. 280–282.; Juhász Gyula: *Két tárgyalás 1943 tavaszán*. (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól.) *Történelmi Szemle* 16 (1973) 491–505.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Bp., 1988. 334–338.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 148–152.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 201., 205–209.

A hivatalban lévő miniszterelnökök és a miniszterek rendszeresen tájékoztatták Horthy Miklóst a kormányzati ügyekről, ezeket indokolt esetben meg is vitatták vele. 1939-ben, 1940-ben és 1941-ben a miniszterelnök, Teleki Pál, majd Bárdossy László, átlagosan kéthetente kereste fel az államfőt.²⁶ A forrásadottságok miatt nem állapítható meg, hogy a Kállay-kormány alatt milyen gyakorisággal került erre sor. A politikai lapok csak ritkán, főként a kormányzati politika szempontjából kiemelt események esetében tudósítottak erről.²⁷ Kállay állításai szerint a bel- és külpolitikai ügyekről adott tájékoztatások rendszeresek voltak, de a gyakoriságot nem említette a visszaemlékezésében.²⁸ Feltehetően a kéthetenkénti államfői kihallgatások, amelyek Teleki és Bárdossy kormányzását jellemezték, Kállay idején gyakoribbá váltak. Indokolt esetben ennek rendje módosult. Ha kellett, akkor a miniszterelnök naponta, de akár naponta többször is felkereste a kormányzót. Így történt például a jugoszláv krízis alatt, 1941 március végén és április elején, a Szovjetunióval szembeni hadba lépéskor június végén, a 2. magyar hadsereg frontra küldését megelőző tárgyalásokkor 1942 januárjában, a szövetségesek olaszországi partraszállása utáni időszakban, illetve a szövetségesek és Magyarország közötti előzetes fegyverszünet megkötésének idején, 1943 júliusában, augusztusban és szeptemberben.

Kállay Miklósnak, bár elviekben a parlament és az államfő bizalmával is rendelkeznie kellett, már kifejezetten Horthy Miklós támogatására volt szükség ahhoz, hogy hivatalban maradjon. Bárdossy László távozása elsősorban a kormányzó döntésének és nem a kormánypárton belüli erőviszonyoknak volt az eredménye. Kállay úgy tudott két éven át kormányozni, hogy nem rendelkezett szilárd parlamenti többséggel, a Magyar Élet Pártja ugyanis – nem túlzás ezt állítani – csak kényszerből támogatta. Közjogi értelemben, tegyük hozzá, nem volt szüksége a parlamentre, mert a kormány a honvédelmi törvény rendelkezései értelmében rendeleti úton is kormányozhatott. A képviselőház azonban így is leszavazhatta a kormányfőt, akinek ebben az esetben be kellett volna nyújtania a lemondását. Ebből még nem következett volna a bukása, mert az államfő felülírhatta a parlamenti döntést. Egy ilyen kellemetlen szituáció sem Horthynak, sem Kállaynak nem hiányzott.²⁹ Nem véletlen tehát, hogy 1943. május 4-én a kormányzó a miniszterelnök kérésére hónapokra elnapolta a parlament üléseit. A törvényhozás elnapolásai közül 1931 és 1944 között ráadásul ez volt az egyetlen olyan eset, amely érdemben összefüggött a kor-

26 Lásd például *Nemzeti Újság* 1939. március 1. 4., március 12. 11., április 23. 10., május 4. 2., július 6. 3., július 21. 2., december 7. 3., 1940. január 11. 4., március 30. 3., május 5. 6., május 9. 5., május 10. 6., június 1. 6., június 11. 6., augusztus 23. 6.; *Újság* 1939. november 17. 3., 1940. április 16. 4., június 11. 4., június 16. 6., 1941. március 9. 6., március 26. 4.; *8 Órai Újság* 1939. április 25. 12., 1940. április 7. 8., május 25. 1., június 15. 3., november 21. 5.; *Pesti Hírlap* 1940. január 10. 3., január 28. 3., április 2. 5., május 26. 4., július 12. 3., augusztus 29. 3., szeptember 1. 2., november 22. 6., 1941. január 17. 3.

27 *Pesti Hírlap* 1942. június 11. 5., július 1. 5., július 5. 5., szeptember 26. 3., 1943. április 7. 1.; *Magyar Nemzet* 1943. április 7. 5., május 27. 5.

28 Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 161–162.

29 A kormányzó politikai rendszerben betöltött szerepéhez lásd Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Bp., 2006. (Modern Magyar Politikai Rendszerek) 25–28., 32–40., 215–216., 218–219., 229–231., 267–269.; Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Bp., 2015. (A Magyar Országgyűlések Története) 179–185., 320–323., 324–325., 329–330., 466–472.

mányzati politika alakukásával. Az országgyűlés 1943. október 21-én ült össze.³⁰ A kormányzó szerepe a Kállay-kormány működése szempontjából tehát igen lényeges volt, de már nem a katonai felső vezetés, hanem a parlamenti erőviszonyok, a Magyar Élet Pártján belüli és a kormánypárton kívüli jobboldali ellenzék jelentett kihívást a hivatalban lévő miniszterelnök számára.³¹

A „várbeli klikk”

A Kállay-kormány idején sajátos szerepet töltött be az úgynevezett „várbeli klikk”, a kormányzó körül szerveződő informális, konzervatív politikusokat tömörítő kör. Kállay Miklós hivatali ideje alatt ők tekinthetők az államfő legfontosabb tanácsadóinak. A befolyásuk jelentősebb volt, mint a katonai felső vezetésé. Míg Teleki Pál és részben Bárdossy László miniszterelnöksége idején Horthy Miklós főként, de nem kizárólagosan a katonai vezetésre hallgatott, addig Kállay Miklós kormányfősége alatt ellenkező tendencia érvényesült.

A kormányzóhelyettes-választás kapcsán Zsindely Ferenc államtitkár a naplójában arról írt, hogy Horthy alapvetően konzervatív világképe és az utódlás megoldása között ellentmondás feszült. Megállapította, hogy úgy sürgeti az egyik fiának helyettesé választását, hogy közben a kormány politikáját a föld- és zsidókérdés esetében akadályozza. Zsindely szerint „a két kívánság egymásnak ellentmond, mert Horthy István kormányzóságát alig lehet közmegegyezéssel megvalósítani, ha a Kormányzó Úr a közvéleménnyel ebben a két legaktuálisabb kérdésben szembehelyezkedik”.³² Konkrét példaként említhető, hogy az államfő a nagy vagyonokat is érintő illetékügyi javaslat támogatásától elzárkózott. „Tönkre akarjátok tenni az országban a vagyont? Én nem engedhetem” – fakadt ki az államfő.³³ Így nem került a törvényjavaslat a parlament elé, de kormány- vagy miniszteri rendelet sem született. Minden bizonnyal Bethlen István álláspontja befolyásolta Horthy Miklóst, mivel a volt kormányfő a felsőházban a költségvetési vitában hasonló álláspontot képviselt. „Hátborzongató volt, amiket mondott – olvasható Zsindely napló-

30 A parlament elnapolásához lásd Püski: *A Horthy-rendszer*, 29., 35.; Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 324–325.; Joó: *Kállay*, 24.; *Pesti Hírlap* 1943. május 5. 3., május 6. 1., május 8. 5., október 22. 3.; *8 Órai Újság* 1943. május 5. 1–2.; MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (= K 27) 1943. május 4. 3–10.; *Magyar Nemzet* 1943. május 5. 5.; *Újság* 1943. május 5. 5–6., május 8. 4.

31 A totalitárius jobboldal aktivizálódásához lásd Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Bp., 1970. 101–103.; Joó: *Kállay*, 111–112., 126.; Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Bp., 1966. 296–303., 310–311.; Paksa Rudolf: *Szállasi Ferenc és a hungarizmus*. Bp., 2013. 115–117.; Karsai László: *Szállasi Ferenc. Politikai életrajz*. Bp., 2016. 266., 269–271., 278.; Sakmyster: *Admirális*, 186., 285–286., 293.; Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 216–222.; Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Bp., 1945. 627–628.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 212–218., 252–263.; *Miniszter a frontvonalban*, 379.; HMTI, 148–372., 386–390.; *A Magyar Megújulás Nemzeti Szocialista Párt szövetség országgyűlési képviselőinek levele Horthy Miklóshoz*. Bp., 1943. május 5. MNL OL K 589. 8931. mf. I. D. 19. sz.; *A Nyilaskeresztes Párt parlamenti képviselőcsoportjának emlékirata a kormányzóhoz*. Bp., 1943. március 31. Uo. 18. sz.

32 *Miniszter a frontvonalban*, 139.

33 Uo. 160.

jában. – Ő pedig logikusan mondta el azt, amit a Kormányzó Úr mozaikszerűen és impulzíven szokott. Annyi bebizonyosodott ma, hogy odafenn a Várban innen fúj a szél.”³⁴

Ez a példa jól mutatja, hogy a kormányzó közvetlen környezetében, a tanácsadói között több konzervatív elkötelezettségű politikus, felsőházi tag, így például Bethlen István, Károlyi Gyula és Kánya Kálmán is megtalálható volt, akik elsősorban a nagytőke és az agrárius birtokosok érdekeit képviselték, tehát a földreformot és számos zsidóellenes tartalmú szociálpolitikai intézkedést is elutasítottak. Bárdossy László leváltását is ők javasolták első alkalommal Horthy Miklósnak.³⁵ Miután a kormányzóhelyettesről szóló törvényjavaslat szövegéből kikerült az utódlási jog, támogatták Horthy István megválasztását. Károlyi Gyula, akit a kormányzó januárban a felsőház élethossziglani tagjai közé nevezett ki, elsőként írta alá a Horthy István jelöltségét támogató ívet, sőt, erre biztatta a felsőház tagjait is. Bethlen István, Esterházy Móríc és Ravasz László is, hogy csak a kormányzó közvetlen környezetének néhány meghatározó tagját említsem, kiállt az ifjú Horthy mellett.³⁶ 1942 végén Bethlen István és köre memorandumban fordult a kormányzóhoz, amelyben javaslatot tettek a követendő politika irányvonalára, de konkrét intézkedésekre is. A kormányzó ugyan megértőnek mutatkozott, de érdemi változás nem történt fellépésüket követően.³⁷

A Kállay-kormány idején az átfogó jellegű külpolitikai döntéseket nem a kormány, hanem az államfő körüli informális testület, az úgynevezett „várbeli klikk” hozta. Ennek tagja volt Kállay Miklós, Ghyczy Jenő külügyminiszter (korábban külügyminiszterhelyettes), Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bethlen István, Esterházy Móríc, Kánya Kálmán és Károlyi Gyula.³⁸ Eltérő rendszerességgel ültek össze és vitatták meg az ország helyzetét érintő aktuális ügyeket. A kormányzó elsősorban bennük bízhatott. Nem mindegyikük töltött be kormányzati tisztséget, azaz nem mindegyikük rendelkezett az egyes döntések végrehajtásához szükséges hatalommal. Másképpen fogalmazva: politikai felelősséget nem viseltek a tanácsaikért és javaslataikért. Az államfőhöz öten álltak igen közel: Kállay Miklós, Károlyi Gyula, Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István és Esterházy Móríc. A legszorosabb viszony Horthy és Károlyi között volt, ami a családi kapcsolatok mellett az 1919-es szegedi közös tevékeny-

34 Uo. 167. Vö. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Bp., 2012. 462–464.

35 Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945.* Bp., 2005. 138–140.

36 A kormányzóhelyettes-választáshoz lásd Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény,* 149–151., 164., 173–191., 193–204.; Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947).* Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszak Történelmi Életrajzok) 133–134.; Püski: *A magyar felsőház,* 135–137.; Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* [Szerk., lekt., s. a. rend. Tóth Krisztina.] Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 346–348.; *Nemzeti Újság* 1942. február 20. 2–4.; *Magyar Nemzet* 1942. február 20. 1–3.; *8 Órai Újság* 1942. február 19. 1–2., február 20. 3.; *Pesti Hírlap* 1942. január 25. 8., február 20. 2–3.; *Újság* 1942. január 25. 7.; A kormányzóhelyettes választással kapcsolatok iratok. Bp., 1942. MNL OL K 2. Országgyűlési Levéltár. 338. cs. A/F/I. 10. 1920–1942.

37 Romsics: *Bethlen,* 417.; Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója.* [Összeáll., bev., jegyz. Lőrincz Zsuzsa.] Bp., 1978. 267–274.; Saly: *Szigorúan bizalmas,* 581–582.

38 Joó: *Kállay,* 49.; Botos: *Egy klasszikus belügyminiszter,* 43.; Tóth: *Kánya,* 208–210. Baranyai Lipót 1943. február elejéig állt az MNB élén. Távozását követően a kormányzó a felsőház örökös tagjává nevezte ki. *Pesti Hírlap* 1943. február 7. 3.

ségükkel magyarázható.³⁹ Bethlen és Horthy együttműködése az 1921 és 1931 közötti periódus alatti bizalmas kapcsolatokra épült.⁴⁰ Ők ketten, rövid időszakokat leszámítva, 1919 és 1944 között mindvégig a kormányzó környezetéhez tartoztak. Keresztes-Fischer Ferenc a harmincas évek közepétől számított az államfő közvetlen munkatársának. Keresztes-Fischert és Horthyt elsősorban az elkötelezett rendpárti mentalitás és a totalitárius jobboldallal szembeni határozott kormányzati fellépés kötötte össze. Nem meglepő, hogy a kormányzó a német megszállásig ragaszkodott hozzá, négy kormányban is ő vezette a belügyi tárcát.⁴¹ 1941-től Esterházy Móric is igen bizalmas kapcsolatban állt Horthy Miklóssal. Esterházy Károlyi Gyula veje volt. Feltehetően ennek köszönhetően lett az államfő bizalmasa.⁴² Kállay Miklóssal pedig a már említett közös társadalmi háttér, a hasonló gondolkodásmód és az Alföld öntözésének fejlesztése iránti elkötelezettség magyarázza a szoros kapcsolatot. A tanácsadók közül Bethlen, Károlyi, Kánya és Esterházy felsőházi tag volt. Körük csoportosult egy 30-40 főből álló csoport, legitimista arisztokraták, nagytőkések és agrárius birtokosok, akik a konzervatív politika támogatói voltak. Bethlen István és Károlyi Gyula rendszeresen tárgyalt a miniszterelnökkel és a kormányzóval is.⁴³

Ugyan közel állt az államfőhöz, mindennapi munkakapcsolat volt közöttük, de a német megszállásig nem tartozott a „várbeli klikk” tagjai közé Ambrózy Gyula, aki 1943. február 10-től vezette a kabinetirodát.⁴⁴

Fontos kiemelni, hogy a katonai vezetők közül senki sem tartozott a kormányzó legszűkebb tanácsadói közé. Ez nem azt jelentette, hogy Horthy megkerülte volna őket, de 1943 folyamán, amikor sor került az angolszász hatalmakkal való kapcsolatfelvételre, abba már nem avatta be őket. A nyugati szövetségesek olaszországi partraszállása és az olasz átállást követően, 1943. augusztus 17-én, Gödöllőn a kormányzó tárgyalt a tanácsadóival, Kállay Miklóssal, Bethlen Istvánnal, Károlyi Gyulával, Esterházy Móriccal, Kánya Kálmánnal, Keresztes-Fischer Ferencsel és Ghyczy Jenővel, a nemrég hivatalba lépett külügyminiszterrel. Úgy határoztak, hogy az angolszászokkal bizonyos feltételekkel tárgyalást lehet kezdeményezni. Szeptember 10-én, az olasz fegyverszünet után, Horthy újra egyeztetett a tanácsadóival. Úgy döntöttek, hogy Magyarország nem követi Olaszország példáját, azaz nem fordul szembe a németekkel, de el kell érni, hogy a keleti frontról kivonják a magyar alakulatokat. Egyetértettek abban, hogy folytatni kell a tárgyalásokat a szövetségesekkel,

39 Püski: Károlyi, 119., 134–137.

40 Romsics: Bethlen, 198., 231., 329–333.

41 Püski: A Horthy-rendszer, 33.; Sipos: Imrédy, 47–48.; Püski: A Horthy-rendszer, 217–218., 229.; Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Bp., 2012. 119–120.; Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusi, sajtója. Bp., 2013. 119–120., 128–129., 131., 135., 139.; Paksa Rudolf: Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben. A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban. *Rubicon* 24 (2013) 9–10. sz. 14–35.; Sipos Péter: A Horthy-kormányzat a szélsőjobb ellen. *História* 18 (1996) 3. sz. 3–5.

42 Csíky: Serédi, 344.; Szegedy Maszák Aladár: Az ember összelelté... Egy volt diplomata emlékirataiból. I–II. Bp., 1996. (Extra Hungariam) I. 306., 405. A legitimista Esterházy Móric egyszer ezt mondta Kádár Gyulának: „Tíz évig nem álltam szóba Horthyval, csak azután bocsátottam meg neki.” Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. I–II. Bp., 1978. (Tények és Tanúk) II. 465.

43 Püski: A magyar felsőház, 138–140., 142.; Püski: Károlyi, 119., 135–136.

44 *Pesti Hírlap* 1943. február 12. 3.; *Magyar Nemzet* 1943. február 12. 5.

azonban csak az angolszászok előtt kell letenni a fegyvert. A tanácskozás résztvevői, akik között Szombathelyi Ferenc nem szerepelt, de a honvédelmi miniszter sem, a vezérkar főnökét bízták meg azzal, hogy érje el a magyar alakulatok kivonását a keleti frontról. Ezek a megbeszélések a honvédséget tehát senki sem képviselte.⁴⁵

A fentiek alapján nem meglepő, hogy Edmund Veessenmayer SS-tiszt, akit 1943 áprilisában és novemberében személyes tapasztalatszerzés céljával Adolf Hitler és Joachim von Ribbentrop külügyminiszter küldött Budapestre, azt írta a német politikai vezetésnek szóló jelentéseiben, hogy a kormányzó közvetlen környezete tehető felelőssé azokért a döntésekért, amelyek nem a német érdekeket szolgálták. Április végi jelentésében személy szerint Kállay Miklóst, Bethlen Istvánt, Chorin Ferencet és Goldberger Leót említette, akiket el kell távolítani a környezetéből. Veessenmayer azonban hangsúlyozta, hogy a kormánypolitika „tartós megváltoztatását csak a kormányzóval és nem a megkerülésével vagy a személye ellenében lehet megvalósítani”. Német szempontból Imrédy Béla vagy Bárdossy László lenne megfelelő a kormányfői székbe, írta, de mindketten igen rossz viszonyban állnak a kormányzóval. Az esetleges helyzetbe hozásukat így megfelelően elő kell készíteni, vagy jelentős nyomást kell gyakorolni Horthy Miklósrá.⁴⁶ A decemberi jelentésében Veessenmayer szintén hangsúlyozta, hogy a kormányzó a körülötte lévő „klikk” eszköze, amely Bethlen István „szellemi” irányítása alatt áll, míg Keresztes-Fischer Ferenc „a legerősebb alakja”.⁴⁷ A belügyminiszterben Horthy „azt a férfit látja [...], aki taktikai úton fényesen szétverte a félt nyilaskeresztes mozgalom fenyegető kísérletét”.⁴⁸ A cél tehát az, hangsúlyozta, hogy a kormányzó körüli klikket el kell távolítani, mert a német-ellenes körnek „sikerült a kormányzót bomlasztó politikájuk bűvkörébe vonni. Ez azért is vált könnyen lehetővé, mert ebben az időszakban a kormányzónál nem érvényesült ellentétes befolyás.”⁴⁹ Veessenmayer úgy látta, hogy „a magyar kérdés megoldása, ha az egyáltalán lehetséges, csak a kormányzóval együtt hajtható végre”.⁵⁰ Ugyanazt javasolta tehát, mint április végén. Ha sikerül elérni a kívánt változásokat, akkor majd Horthy Miklós mellé katonai tanácsadóként egy magas rangú tábornokot kell állítani.⁵¹

45 Az angolszászokkal való kapcsolatfelvételhez lásd Joó: Kállay, 55–58., 161–169.; Romsics: Bethlen, 421–422.; Sakymster: *Admirális*, 287–289.; Dombrády Lóránd: *Szombathelyi Ferenc vezérezredes*. Bp., 2012. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 154–165.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 337–339.; Dombrády Lóránd: A magyar elszakadási törekvések és a hadsereg 1943-ban. *Századok* 129 (1995) 509., 520.; Szelke László: *A Gresham a náci ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Bp., 2016. 112–118.; Mario D. Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian Relations, 1941-1944*. New Haven – London, 1972. 131–133., 142–147.; Juhász Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Bp., 1978. 51–65., 219–220., 225., 230–237., 241., 244–248.; Szegedy-Maszák: *Az ember ősszel visszanéz*, II. 230., 240–289., 300.; *Wilhelmstrasse*, 728., 731.; Barcza: *Diplomataemlékeim*, II. 322–323.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 229–249., II. 129–135.; *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes (= ADAP) Serie E*. Bd. VII. 1. Oktober 1943 bis 30. April 1944. Hrsg. Hans Rothfels et. al. Göttingen, 1979. 118–120.

46 Elek Karsai: Edmund Veessenmayer's Reports to Hitler on Hungary in 1943. *The New Hungarian Quarterly* 5 (1964) Nr. 15. 146–149.; ADAP Serie E. Bd. VI. 1. Mai bis 30. September 1943. Hrsg. Hans Rothfels et. al. Göttingen, 1979. 78–80.

47 *Wilhelmstrasse*, 742–755. [Az idézet a 746. oldalon található.]

48 Uo. 747.

49 Uo. 748.

50 Uo. 750–751.

51 Uo. 754.; Sakymster: *Admirális*, 296–297.

A „legfelsőbb hadúr” és a hadsereg felső vezetése

A kormányzó és a honvédség felső vezetése közötti viszony alapvető jellemzőinek gyökerei a harmincas évek második felére vezethetők vissza. A tisztikar és a vezérkar egy része ugyanis egyre inkább politikaformáló erőként tekintett magára.

A kormányzó közvetlenül vagy közvetetten – a honvédelmi miniszteren és a vezérkar főnökén keresztül – ugyan fellépett a fokozatosan erősödő politizálási hajlammal szemben, de a kiadott parancsok nem jártak érdemi eredménnyel, azaz a tisztek politikai tevékenysége nem szűnt meg. Ugyanis a belpolitikai fejlemények, a jobboldalon belüli eltolódás a totalitárius irányvonal felé, egyre inkább olyan közeget hoztak létre, amelyben csak jóval határozottabb fellépéssel érhetnék volna el céljukat a tisztikaron belüli politizálással szembehelyezkedő katonai vezetők. Horthy Miklós, mint „legfelsőbb hadúr”, azonban nem kényszerítette ki ezt a honvédség felső vezetéséből. Ráadásul a politizálás visszaszorítását nehezítette, hogy a kormányzó lényegében már csak a honvédség felső vezetésével tartott kapcsolatot, csapatlátogatásainak száma minimálisra csökkent, a közvetlen érintkezés helyett az ország jövőjét illetően általában semmitmondó hadúri nyilatkozatokon keresztül szólt a katonákhoz. Árulkodó, hogy a kormányzó közvetlen tanácsadói közül hiányoztak a katonák. A hadseregtől egyre jobban elszigetelődő államfő nem alkalmazott kellően erélyes eszközöket a politizáló tisztikarral szemben. Úgy vélhette, a személyét – a Horthy-kultusz jelensége miatt – körülvevő állandó hízelkedés eredményeként is, hogy döntő helyzetben a katonaság, esküjéhez hűen, követni fogja majd a parancsait. 1944 őszén, amikor életbevágó lett volna, kiderült, hogy rosszul mérte fel a honvédség lojalításának mértékét.⁵²

A tisztikar politizálása azonban nemcsak a nyilas eszmék népszerűsítését jelentette, hanem azt is, hogy a Honvéd Vezérkar egyes főnökei úgy gondolták, mintha jobb esetben a kormány tagjai lennének, rosszabb esetben pedig a felett állnának. E magatartás figyelhető meg a tárgyalt időszakban Werth Henrik, korábban pedig Rácz Jenő esetében. Horthy Miklós úgy vélte, hogy a tiszteknek – mint minden polgári államban – távol kell maradniuk a politikától, annak eszközeként és nem pedig befolyásoló, nyomásgyakorló tényezőként kell viselkedniük. Hogy a vele közvetlen kapcsolatban álló vezérkar főnökeinek

52 A kormányzó és a hadsereg viszonyához Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 93–94., 107–110., 114–118., 122., 137–141.; Fejes Erik: Katonák politikai véleménynyilvánításához való jogának korlátozhatósága. *Medias Res* 5 (2016) 1. sz. 115–118.; Vargyai: *A hadsereg politikai funkciói*, 166–168.; Sipos Péter: Tisztikar és politika Magyarországon 1919–1944. *Honvédségi Szemle* 38 (1984) 1. sz. 73.; Püski: *A Horthy-rendszer*, 36–37.; Bencsik Gábor: Horthy Miklós. *A kormányzó és kora*. Bp., 2001. 215–216.; Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felső vezetésről az 1930-as évek második felében. *Századok* 130 (1996) 683–685.; *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938*. Szerk., jegyz. Hetés Tibor – Morva Tamásné. Bp., 1968. 457–459.; HL I. HM 4266. d. 1940. Eln. 1. tétel. 65255. sz. Horthy Miklós kormányzó bizalmas tiszti parancsa. Bp., 1940. nov. 5.; HL I. 89. M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke levéltára (= VKF) B/233. d. 1029. mf. 2425. sz. Sónyi Hugónak, a honvédség főparancsnokának bizalmas tiszti parancsa. Bp., 1938. ápr. 22., B/236. 1890. mf. 5801. sz. Legfelsőbb Hadúri bizalmas tiszti parancsok záradékolása. Bp., 1940. 7.; *Roosevelt követte Budapestben*. John. F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Szerk. Frank Tibor. Bp., 2002. 189.; Kádár: *A Ludovikától*, I. 287–288., 295–297., 303–304.; Hardy Kálmán: *Az Adriától Amerikáig*. Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai. Bp., 2008. 337., 339., 341., 346.

időnként nagyobb mozgásteret biztosított, mint kellett volna, a katonai múltjával és látásmódjával magyarázható. A világháború időszakában ugyanis, amikor a hadseregek és katonai vezetők szerepe előtérbe került, Horthy Miklós számos kérdésben sokkal inkább katonaként, mint politikai vezetőként gondolkodott. Úgy vélte, hogy az adott helyzetben a honvédség vezetőinek engedni kell, nem pedig korlátozni őket. A harmincas évek végétől tehát nemcsak a kormánypárt egyes frakciói, fontosabb politikusai között kellett a kormánynak közvetítenie, hanem a nyomásgyakorlásra törekvő hadsereg és a hatalmát gyakorolni kívánó kormány között is.⁵³

Volt már szó Werth Henrik 1941 tavaszáig terjedő tevékenységéről. Hasonlóan aktívan és a magyar kormány politikájának befolyásolása céljával lépett fel a Szovjetunió elleni hadba lépés előtt is. Úgy vélte, Magyarország érdeke, hogy önként és korlátozás nélkül szerepet vállaljon a Szovjetunió megtámadásában, a területi revíziós politika miatt is, mert a Wehrmacht győzelme garantált.⁵⁴ A hadba lépésre végül az 1941. június 26-i kassai incidens adott ürügyet.⁵⁵ A Kassát ért bombatámadás után Werth Henrik és Bartha Károly úgy tájékoztatta az államfőt, hogy azt szovjet gépek hajtották végre. Ezt követően a kormányzó döntött, Magyarország hadba lép a Szovjetunió ellen.⁵⁶ A nyár folyamán azonban kiderült, hogy a Wehrmacht mégsem tudja a Szovjetuniót villámháborúban legyőzni. Werth augusztus 19-én emlékiratban követelte a kormánytól a fronton harcoló katonai erő növelését. A miniszterelnök ezt határozottan elutasította, sőt az augusztus 26-i válaszában, amit egyenesen a kormányzónak küldött, egyértelművé tette, hogy már nem tud együttműködni a kormány bel- és külpolitikáját bíráló, azt alakítani igyekvő Werth Henrikkel. Horthy és Bárdossy felelősségre vonta Werthet. A vezérkar főnöke érzékelte, hogy elfogyott körülötte a levegő, ráadásul már a kormányzó sem bíz benne. Így 1941. szeptember 5-én, egészségi okokra hivatkozva benyújtotta lemondását, amit Horthy gondolkodás nélkül elfogadott. Azt, amit annak idején Teleki nem tudott elérni, Bárdossy végrehajtott: Werth Henriknek távoznia kellett. Ebben döntő tényezőt jelentett, hogy 1941

53 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 114.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Bp., 1999. 305–306.

54 Dombrády: *Hadsereg és politika*, 216–231.; Dombrády: *Werth*, 130–141.; Pritz: *Bárdossy*, 71–82.; Szentiványi kézirat, 594–604., 615–618.; Werth Henrik memorandum a külügyminiszternek. Bp., 1941. június 14. MNL OL K 64. 113. d. 24. tétel. 416. sz.; *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. I–V. Összeáll. Juhász Gyula, s. a. r. Juhász Gyula – Fejes Judit. Bp., 1962–1982. V. (Magyarország külpolitikája a nyugati hájárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941) 1097–1100., 1142–1143.; *Miniszter a frontvonalban*, 95–97.

55 A kassai incidenshez lásd Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja*. München, 1985. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München.)

56 A kormányzó döntéséhez lásd Dombrády Lóránd: A hadba lépés felelősségéről. *Századok* 132 (1998) 522., 526., 529–549.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 171–172.; Dombrády: *Werth*, 149–151.; Sakmyster: *Admirális*, 247–248.; Bern Andrea: Államférfi volt-e Horthy Miklós? *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia*. Bp., 2020. 295.; Pritz: *Bárdossy*, 93–99.; Bencsik: *Horthy*, 230–231.; Romsics Ignác: Belépés a háborúba. In: *Magyar sorsfordulók*, 137–140.; Szakály Sándor: „Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott”. Egy döntés politikai hátteréről. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) 2. sz. 32.; Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary*, 25–26.; Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Bp., 2020. 66–73.; Pritz Pál: A Szovjetunió elleni hadbalépés döntési mechanizmusa. In: uő: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok*. Bp., 2016. 73., 75–76.; Carlile Aylmer Macartney: Hungary's Declaration of War on the USSR in 1941. In: *Studies in Diplomatic History and Historiography*. Ed. Arshag Ohan Sarkissian. London, 1961. 153–165.

augusztusában Horthy és Werth között is nézetkülönbség alakult ki, ami korábban nem fordult elő.⁵⁷

A vezérkar új főnöke Szombathelyi Ferenc altábornagy, a Kárpát-csoport parancsnoka lett. Azért rá esett a választás, mert Horthy hozzá hasonlóan látta a katonai helyzet alakulását a keleti fronton, egyáltalán a második világháború kimenetelét. Szombathelyi személye Bárdossy számára megfelelő volt.⁵⁸ A vezérkar új főnöke – a korábbi gyakorlatól eltérően – a kormányzó társaságában jelent meg a kormány előtti bemutatkozása alkalmával, amivel az államfő Szombathelyi súlyát és jelentőségét igyekezett erősíteni. 1941. szeptember elejétől a politikai és katonai vezetés egyetértett abban, hogy a német szövetségben maradván kímélni kell a magyar állam katonai és gazdasági erejét, így őrizve meg az ország érdekérvényesítő képességét a térségben. Szombathelyi kinevezésével harmonikusabbá vált a vezérkar vezetése és a kormány, a kormányzó közötti viszony. A helyzet azonban még mindig távol állt a polgári államok ideális működési mechanizmusaitól. Ennek egyik oka értelemszerűen a háború volt, a másik pedig, hogy a vezérkarban továbbra is voltak olyan tisztek, nem is kevesen, akik igényt tartottak a kormányzat politikai befolyásolására. Így Szombathelyi és a németbarát vezérkar viszonya korántsem volt felhőtlen.⁵⁹

A honvédelmi miniszter posztján 1942 őszén történt változás. A németbarát, aktívan politizáló és a munkaszolgálatosokkal való bánásmód felett szemet hunyó Bartha Károly honvédelmi miniszter menesztésére 1942. szeptember végén került sor. Az utódja Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes lett, akitől az államfő a hadseregen belüli fegyelem helyreállítását várta el. A kormányzó kívánsága volt a tisztikaron belüli politizálási hajlam visszaszorítása és a munkaszolgálatosok helyzetének javítása is.⁶⁰ Miniszteri tevékenysé-

57 Werth Henrik menesztéséhez lásd Dombrády: *Hadsereg és politika*, 250–255., 259–261.; Dombrády: *Werth*, 153–160.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 173–176.; Sakmyster: *Admirális*, 250–251.; Pritz: *Bárdossy*, 108–113.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 98–100.; *Honvédségi Közlöny* 1941. szeptember 6. 521.; Bárdossy László levele a kormányzóhoz. Bp., 1941. augusztus 26. MNL OL K 589. 8930. mf. I. B. 4. sz.; HMTI, 300–308.

58 Különösen is azért, mert a Honvéd Vezérkar új főnöke nem kerülte meg a kormányt, nem tárgyalt és nem állapodott meg a németekkel. A kormány álláspontját képviselte. Dombrády: *Hadsereg és politika*, 261–265.; Kaló Zsigmond: *Szombathelyi Ferenc a magyar királyi Honvéd Vezérkar élén*. Debrecen, 2010. [Doktori értekezés] 56–63.

59 Szombathelyi Ferenc kinevezéséhez és az új katonapolitikai irányvonalhoz lásd Kaló József: Szombathelyi Ferenc memoranduma. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 747–762.; Kaló: *Szombathelyi*, 15–47.; Dombrády: *Szombathelyi*, 31–39., 45–46.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 255–256., 259–261.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 176–177., 181–182.; Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary*, 30.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 96–103.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 54–55.; *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése* 1945. S. a. r., bev., jegyz. Gosztorny Péter. Bp., 1990. 10–13., 21–24., 48.; *Pesti Hírlap* 1941. szeptember 7. 3.; *Újság* 1941. szeptember 7. 5.; *Honvédségi Közlöny* 1941. szeptember 6. 523.; Szombathelyi Ferenc vezérezredes bűnpere (1946) HL VII. Gyűjtemények. Personalia (= Personalia) 257. Kardos János ügyvéd hagyatéka. 251. d.; Hóman naplója, 1941. szeptember 13. 83–89.; Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV. A jogszolgáltatás területi szervei (= XXV.) 1. Budapesti Népbíróóság iratai a Büntetőperes iratok 2. 1946. Nb. 293. Szálasi Ferenc népbíróósági pere (= Szálasi per) Szombathelyi Ferenc emlékirata. 7113–7123., Szombathelyi Ferenc feljegyzései. 7124–7143.

60 Nagy Vilmos kinevezéséhez: Sakmyster: *Admirális*, 269.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 290–294.; Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő 1938–1945*. Bp., 1986. 97–101., 129., 130–131.; *Honvédségi Közlöny* 1942. szeptember 26. 857–858.; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk., bev. tan. Karsai Elek. Bp., 1962. I. LXXI–LXXVI., II. 172–175., 178–184.;

ge egy évig sem tartott. Nagy Vilmost ugyanis 1943 tavaszán a Kállay-kormány jobboldali ellenzéke támadás alá vette. Május folyamán már kétszer is felajánlotta lemondását, de Horthy Miklós nem fogadta el. Azután, hogy a leváltását már Mussolini is követelte, a kormányzó megváltoztatta az álláspontját.⁶¹ A honvédelmi tárca vezetése a német politikai és katonai vezetés számára is megbízható Csataj Lajos kezébe került. Amíg Szombathelyi Ferenc és Nagy Vilmos kapcsolata hűvösnek tekinthető, addig Csataj Lajossal a vezérkar főnöke már harmonikusabban tudott együttműködni.⁶²

Talán nem érdektelen mérlegre tenni, hogy a honvédség támogatta volna-e a Németországgal történő szembefordulást. Ha arra a Szovjetunió oldalán került volna sor, szinte biztosan nem. Amennyiben az angolszászok elérték volna az ország területét, akkor nagyobb esélye lett volna a sikernek. Dombrády Lóránd becslése szerint azok aránya, akik az angolszász csapatok megjelenésekor a németekkel szemben is harcoltak volna, a tábornokok esetében kb. 50-60%, a törzstisztek esetében 30-35%, a vezérkari tisztek között pedig kevesebb, mint 30% lehetett. A csapattisztek feltehetően ingadoztak volna, a parancsnokaik magatartásától, a szolgálati helyeiken kialakított kapcsolataiktól függően. Szombathelyi Ferenc ugyan végrehajtott személycseréket, de arra nem volt mód, hogy a németbarát és háborúpárti irányvonal mellett elkötelezetteket kitegyék a tisztikarból, mivel az nemcsak a német vezetés, hanem a tisztikar tiltakozását is kiváltotta volna. Kádár Gyula kinevezése a vezérkar 2. osztálya élére 1943. augusztus elején az egyetlen példa, amikor teljesen megbízható személy került fontos pozícióba. 1943 tavaszán az államfő ugyan 16 magas rangú tisztet a jobboldali ellenzékkel való kapcsolattartás miatt magához rendelt és intésben részesített, de önmagában ez nem volt elegendő a kialakult helyzet kezelésére. Horthy ráadásul meg volt arról győződve, hogy a tisztikar bármilyen helyzetben fenntartások nélkül követni fogja a parancsait, amit csak megerősített, hogy a 75. születésnapján, ahogy korábban is, a honvédség felső vezetése feltétlen hűségéről biztosította.⁶³

Egy esetleges átállási kísérlet kapcsán az is problémát jelentett volna, hogy Kállay Miklós nem bízott Szombathelyi Ferencben. Kállay Miklós és Szombathelyi Ferenc ugyanis eltérően ítélte meg bizonyos kérdéseket, de a vezérkar főnöke az ilyen esetekben is tu-

Braham: *A népiértés politikája*, I. 379–384.; Szabó Péter: *Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Bp., 2018. 119–125.

61 Nagy Vilmos leváltásához lásd Bonhardt Attila – Szakály Sándor: Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. *Kritika* 13 (1984) 8. sz. 13–15.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 153–188.; *Újság* 1943. június 16. 4.; Nagy Vilmos honvédelmi miniszterségről való lemondásával kapcsolatos iratok (1943) HL VII. Personalia 143. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter iratai. 111. d.; *Buda-pesti Közlöny* 1943. június 13. 1.

62 Dombrády: *Hadserg és politika*, 319–322.

63 A honvédség állapotához lásd Dombrády: *Hadserg és politika*, 311–340.; Dombrády: *Szombathelyi*, 128–136., 155.; Dombrády: *A magyar elszakadási törekvések*, 503–508.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 191–198.; Szakály Sándor: A tisztikar szelleme és magatartása a második világháború időszakában. Beszélgetés Kéri Kálmán volt vezérkari ezredessel. *Honvédségi Szemle* 41 (1987) 8. sz. 87–92.; Sakmyster: *Admirális*, 288–289.; Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Bp., 1987. (Nemzet és Emlékezet) 56–58., 64–66.; Catherine Horel: *Horthy*. [Ford. Ferch Magda.] Bp., 2017. (History Könyvek) 250.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 162., 165., 167.; Kádár: *Ludovikától*, II. 499–500., 528–530., 540–555.; Kádár Gyula visszaemlékezése (1961) 11., 17–18., 53., 74–76., 113., 224. ÁBTI I. 4.1. A-862.; Újszászy István vezérőrnagy feljegyzései. ÁBTI I. 4.1. A-414. (= Újszászy) 3. köt. Adatok Vörös János ezredesről. 22.

domásul vette a kormány döntéseit, amit aztán képviselt a német vezetéssel folytatott tárgyalásai során. Szó sem volt arról, hogy Szombathelyi úgy kezdett volna el viselkedni, mint annak idején Werth Henrik. Ennek ellenére a kormányfő – a vezérkar főnöke iránti bizalmatlansága miatt – nem avatta őt be az angolszászokkal való kapcsolatfelvételbe, így nem kerülhetett sor a katonai előkészületekre.⁶⁴ Nem készültek tervek az angolszászok balkáni partraszállásának esetére, ahogyan a németekkel és hazai kiszolgálóikkal szembeni fellépésre sem. Ha születtek volna, akkor azokat a németek rövid időn belül megismerték volna, mivel szinte mindenről tudtak, ami a honvédségen belül történt. A tervezés során ugyan lehetett volna támaszkodni egyes tábornokokra, Nagy Vilmosra, Náday Istvánra, Lakatos Gézára, Dálnoki Miklós Bélára, Veress Lajosra és Róder Vilmosra, de a parancsok végrehajtásának sikere enyhén szólva is bizonytalan lett volna. Nem is beszélve arról, hogy a kormányzónak eszébe sem jutott olyan parancsot kiadni, ami a németekkel való szembefordulásra szólítja fel a honvédséget.⁶⁵

Horthy Miklósnak nem volt elképzelése arról, hogyan kellene az átállást végrehajtani. Másoktól várta a megoldást, de sem politikai, sem katonai téren nem tett kezdeményező lépéseket. A legmegbízhatóbb tanácsadói között csupán politikusok voltak, amit jól jelez, hogy a hadsereg részéről senki sem volt jelen a kormányzó és közvetlen környezetének megbeszélésein. Katonai vonalon az államfő a kormányfővel rossz viszonyban lévő Szombathelyi Ferencsel, hivatali ideje alatt Nagy Vilmossal, illetve 1942 októberétől Miklós Bélával, a Katonai Iroda főnökével tudott eszmét cserélni. Így viszont nem jött létre együttműködés a politikai és a katonai vezetők között, amelyben Horthy Miklós közvetítő szerepet is betölthetett volna. Mivel meg volt győződve a tisztikar, a vezérkar hűségéről, kísérletet sem tett arra, hogy kialakítson egy katonai csoportot, amelyre támaszkodva végrehajtható lehetett volna az átállás.⁶⁶

Összegzés

A tanulmány bemutatta Horthy Miklós kapcsolati hálóját az 1939 ősze és 1944 tavasza közötti időszakban. Megemlítettük ugyan Ravasz László református püspököt és a kor-

64 Kállay azonban a kormány számos tagjában sem bízott, így az angolszászokkal való kapcsolatfelvételtől a szűk környezetével és a kormányzóval tárgyalt. A megbízható kormánytagok közé Keresztes-Fischer Ferenc, Nagy Vilmos, Ghyczy Jenő, Varga József, Bornemissza Géza, Bánffy Dániel és Radocsay László tartozott. A kormánypárton belüli erőviszonyokhoz lásd Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 256–263. A miniszterek közül Reményi-Schneller Lajos és Antal István informálta rendszeresen a németeket. Újszászy. 2. köt. A német megszállás előkészítői. 46.

65 A kormány és a katonai vezetés kapcsolatához lásd Dombrády: *A magyar elszakadási törekvések*, 493–534.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 311–340.; Dombrády: *Szombathelyi*, 136–153., 155., 171–182.; Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Horthysta politika a második világháborúban. Bp., 1964. 189–191.; *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése*, 29–30.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 205–224.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, II. 62–73.; BFL XXV. Szálasi per. Szombathelyi Ferenc feljegyzései. 7134., 7140.

66 A kormányzó magatartását befolyásoló tényezőket összefoglalja Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 197–199. Miklós Béla kinevezéséhez lásd Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 360.; *Pesti Hírlap* 1942. november 12. 4., 1943. február 12. 3.; *Magyar Nemzet* 1943. február 12. 5.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 158–159.; Kádár: *Ludovikától*, II. 537–538.

mányzó idősebbik fiát, Istvánt is, de részletesebben róluk nem esett szó, az ország sorsát leginkább befolyásoló politikai és katonai vonatkozású döntésekben ugyanis nem játszottak szerepet. Ifj. Horthy Miklós csak később, a német megszállást követően került olyan helyzetbe, hogy az államfő közvetlen környezetének fontos tagjává válhasson.⁶⁷ Szólni kell még Bajcsy-Zsilinszky Endréről is, aki ellenzéki (kisgazda) politikusként 1942-ben és 1943-ban több alkalommal is kapcsolatba lépett Horthy Miklóssal, memorandumok és személyes találkozók formájában is megosztotta véleményét, tanácsait a kormányzóval, bár az államfő nem sok mindent fogadott meg ezekből.⁶⁸

Az írásunk elején közölt táblázat alapján megállapítható, hogy a kormányzó kapcsolati hálóját elsősorban olyanok alkották, akik egy meghatározott pozíciót töltöttek be. Idetartoztak a kormányzói hivatalok vezetői, fontosabb munkatársai, a kormánytagok, a katonai vezetők, diplomaták és a helyi elit képviselői. A tanácsadói szerepkör értelemszerűen sajátos típus, abban az értelemben, hogy a tanácsadónak nem kell feltétlenül a kormány vagy a parlament tagjának lennie. Ennek ellenére jól látható, hogy Horthy Miklós tanácsadói korábban meghatározó kormányzati szerepet játszottak, nem is beszélve arról, hogy a hivatalban lévő miniszterelnökök, miniszterek eleve tanácsadói feladatot is betöltöttek. Megjegyzendő, hogy azok, akik a kormányzóhoz a legközelebb álltak, az idősebb politikai generációhoz tartoztak (Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric és Keresztes-Fischer Ferenc), kivételt Kállay Miklós jelent.⁶⁹ Életkoruktól függetlenül mindannyian a politikai élet konzervatív térfeléhez tartoztak. Szemben álltak a totalitárius jobboldallal, a magyar nemzetiszocialistákkal, míg a náci Németországgal való együttműködést korlátozott keretek között tartották elfogadhatónak. Azonban szembetűnő, hogy kormányzati pozíció hiányában, Kállay Miklóst leszámítva, egyiküknek sem kellett politikai felelősséget viselniük a tanácsaikért, javaslataikért. A Magyarország mozgásterét súlyosan korlátozó tényezők, mindenekelőtt a katonai helyzet eredményeként maga a miniszterelnök sem tudta a politikai célkitűzéseit megvalósítani. Horthy Miklós háború alatti kapcsolati hálójának további sajátossága, hogy az államfő legszűkebb tanácsadói között katonákat nem találunk. Nem hiányoztak ugyan a környezetéből, de a stratégiai kérdésekben döntéseket hozó, úgynevezett „várbeli klikk” tagjai közé már nem kerültek be.

A korszak során változott ugyan a kormányzó kapcsolatrendszere, de igazi törést, érthető módon, az 1944. március 19-i német megszállás okozott.

67 A kormányzó családjához lásd Turbucz Dávid: *A hátszág felülnézetből. A kormányzói család mindennapjai*. In: *Élet a hátszágban (1939–1945)*. Szerk. Virányi Péter. Bp., 2024. 213–224.

68 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 374–376., 412–413., 418–419.

69 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. Bp., 2000. I. 33–45.

ZÁRSZÁMADÁSTÓL ZÁRSZÁMADÁSIG

Termelőszövetkezeti gazdálkodás a Rákosi-korszakban

LUKA DÁNIEL

FROM FINAL ACCOUNT TO FINAL ACCOUNT
Cooperative Farming in the Rákosi-era

The Soviet type collectivization began in Hungary in 1948. Cooperative groups and agricultural producer cooperatives were organized; therefore, significant financial resources were reallocated in agriculture for this purpose. This paper analyzes the relations between state support and collective farming, focusing especially on the progress of investment and remuneration policy. The analysis is based mainly on documents on final accounts and economic state of the cooperatives. The cooperatives could start and kept production going by state loans, however, despite concessions, the financial burdens indebted them in the long-term. The collective farms remained non-profitable and the local as well as the national state and party organs became more aware of the situation in the first years of the 1950s. The central planning did not take into consideration local circumstances and set plans and quotas in an arbitrary way. This practice contributed to economic uncertainty and inflexibility, while cooperative members depended on income of the collective work. The final account at the end of the economic year revealed production success or failure, while the state revised every year the current state of finances. The paper reveals that Lack of material incentives and negative effects of strict central planning of production resulted instability, while the party state had exact perception of a widening agricultural crisis and sought corrections and solutions in 1952/1953. This development spanned the 1950s until the end of the Rákosi-era, including continuities before and after 1953, consequently eased Stalinist agricultural policies in the long-term.

Keywords: planning, remuneration, finances, collectivization, state support

Az új mezőgazdasági rendszer a tervgazdálkodásban

1945 fordulópont volt a magyar és a nemzetközi történelemben egyaránt. Az újrakezdés és újjáépítés az egész társadalomra és a gazdaság minden területére nagy hatású következményekkel járt. Az agrárium kifejezetten gyorsan a változások középpontjába került, mivel 1945-ben, szovjet nyomásra és kommunista irányítással, földosztást hajtottak végre, amely megszüntette a nagybirtokokat Magyarországon. Rövid időn belül elindították az első hároméves tervet, a következő évben pedig bekövetkezett a Magyar Kommunista

Luka Dániel, történész, agrártörténet-kutató.

Párt (= MKP) politikai hatalomátvétele. 1948-tól a sztalinizáció részeként a szovjet mintájú kényszerkollektivizálás során először a földműves-szövetkezetekhez kapcsolódó földbérlo-szövetkezeteket, majd pedig „termelőszövetkezeti csoportokat” szerveztek, miközben a korábbi, tradicionális vidéki szövetkezeteket felbomlasztották és beolvasztották az új hálózatba.¹

A sztálinista pártvezetés elképzelései szerint a mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom beillesztése a tervutasításos gazdaságba a parasztságtól idegen, szovjet kolhoz-szerű termelőszövetkezetekkel valósult volna meg. Mindezzel párhuzamosan új vidéki társadalmi szerkezet megteremtésén fáradoztak, amelynek élén részben a kollektív gazdaságok vezetői álltak. Az első termelőszövetkezeti csoportok a földműves-szövetkezetekből nőttek ki, amelyek közül a III. típusú termelőszövetkezeti csoport számított a legfejlettebbnek.² 1950-től ezeknek a csoportoknak az „önállósításával” jöttek létre az önálló termelőszövetkezetek. 1953-tól mind a III. típusú csoportok, mind pedig az önálló termelőszövetkezetek egyformán mezőgazdasági termelőszövetkezetekként működhetnek tovább.³ Később, az ötvenes évek közepétől, a jogi szabályozásnak megfelelően már csak egyféle típusú csoport működését engedélyezték.⁴

Az új mezőgazdasági rendszer egyik alappillére a termelőszövetkezet volt, azonban a sztálinista politikusok ebben is csak egy átmeneti gazdálkodási formát láttak. A legideálisabbnak az állami tulajdonon alapuló üzemegységet tekintették, amit Magyarországon az állami gazdaság testesített meg. Állami kedvezményekkel próbálták rávenni a birtokosokat arra, hogy földjükkel együtt lépjenek be a közös gazdaságokba.⁵ A kollektivizálást Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártjának (= MDP) főtitkára hirdette meg 1948 augusztusában Kecskeméten, amit 1949-től ismétlődő kampányok követték.⁶ Nem volt kétséges, hogy a csoportok szervezése folytatódni fog az első öt éves terv időszakában is, annak ellenére, hogy azok a mintaalapszabály szerinti működésre szinte képtelenek voltak. A mezőgazdaságból a jövedelemelvonásnak három fő eszköze volt: az adó-, az ár- és a beszállítási rendszer. A termelőszövetkezetek önálló gazdálkodásának lehetőségeit szűkítették a kötelező szerződéskötések, továbbá a begyűjtési, a beruházási és a vetéstervek. Ebben a mezőgazdasági rendszerben korlátozott volt a termények értékesítése.

- 1 Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp., 1996. 530–531.
- 2 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Bp., 2012. (Társadalomtörténeti Monográfiák 3) 141–142. Magyarországon 1948 decemberétől három típusú termelőszövetkezeti csoport működhetett. A három típus legfőképpen a munkaszervezés és a jövedelemelosztás módjában különbözött. Az I. típusú csoportban volt a legalacsonyabb szinten a közös munka mértéke. Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989.* Bp., 2014. [Akadémiai doktori értekezés] 76–77.
- 3 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának és a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1.070/1953. (XI. 12.) számú határozata a mezőgazdasági termelőszövetkezet alapszabályának megerősítéséről. *Magyar Közlöny* 8 (1953) 60. sz. 369–376.
- 4 1.068/1955. (VII. 28.) MT. sz. határozat a termelőszövetkezeti csoport új mintaalapszabályának megerősítéséről. *Magyar Közlöny* 10 (1955) 82. sz. 82.
- 5 Az 1945-ös földosztás során juttatásban részesült gazdák mentesültek például a juttatási ár fizetési kötelezettség alól a belépés után a tagság időtartamára.
- 6 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* Bp., 2013. 183–197.

A tanulmányban a termelőszövetkezetek gazdálkodását, gazdasági helyzetét vizsgálom 1948/49-től 1956-ig, főleg az éves zárszámadásokról szóló jelentések, kimutatások és az azokat kiegészítő források adatai alapján. Két fő aspektust emelek ki elemzésem során, a termelőszövetkezetek állami támogatását, megsegítését, illetve ehhez kapcsolódóan a jövedelemelosztás alakulását, módjait. Az írott, primer forrásszövegeket elsősorban gazdasági-társadalmi szempontok szerint, kvalitatív módszerrel vetem össze különböző kordokumentumokkal. Ebből a célból az immár több mint másfél évtizedes, az egykori Győr-Sopron megyét érintő levéltári kutatásom során feltárt, a témához releváns iratokat is bevontam elemzésembe. A tanulmány forrásbázisának gerincét a Földművelésügyi Minisztérium, a Minisztertanács, valamint a kommunista párt éppen aktuális néven működő mezőgazdasági és szövetkezeti grémiumának iratai képezik. Mindezek mellett megkerülhetetlen a hivatalosan megjelent és hatályba lépett, továbbá az eddig feltárt belső utasítások, szabályozások, valamint az ezekhez köthető javaslatok, tervezetek és előterjesztések felhasználása és ismerete ahhoz, hogy a kommunista párt politikai szándékait fel lehessen fedni. A kommunista diktatúrában a propaganda a legtöbb esetben teljesen más képet festett a nagyüzemi mezőgazdaság fölényét szimbolizáló termelőszövetkezetek gazdasági helyzetéről, mint amilyenek a valós állapotok voltak.

A téma historiográfiája rendkívül bő, mégis vannak alig megválaszolt kérdések.⁷ A Rákosi-korszak agrárpolitikai változásait mind az 1990 előtti, mind pedig az 1990 utáni történeti munkákban egészen merev periodizáció alapján dolgozták fel, amely figyelmen kívül hagyta bizonyos folyamatok dinamikáját. Számos műben 1953 júniusa egyértelműen a sztálinista pártpolitika megfékezésének és az enyhülés kezdetének határköve, amely előtt a válságjelenségek ellenére sem volt hajlandó semmit sem változtatni agrárpolitikáján a kommunista rezsim. Sőt, nemcsak hogy lazított volna a kényszergazdálkodáson, a problémákról tudomást sem akart szerezni.⁸ A mezőgazdaság kollektivizálása során körvonalazódó, majd pedig a gyakorlatban is megvalósuló és kiteljesedő agrárreformok legújabb történeti feldolgozásai alapvetően az „új szakaszra” és az 1956 utáni időszakra koncentrálnak.⁹ Egyik előfeltevésem, hogy nemcsak az 1953 és 1956, hanem az 1953 előtti évek is meghatározók voltak a termelőszövetkezeti gazdálkodás további formálása szempontjából, valamint hogy a szovjet dogmák mentén működésképtelen kollektív gazdaság-

7 Valuch Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 27 (2003) 10.

8 Garamvölgyi Károly: *Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Az átszervezés néhány közgazdasági és társadalmi problémája*. Bp., 1965. 37.; Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Bp., 1972. 126–130.; Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Bp., 1976. 79–84.; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. [I.] Bp., 1985. 238–241.; *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól, 555.*; Szakács Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Bp., 1998. 337.; Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Bp., 1999. (Magyar Gazdaságtörténet 2) 142–143.; Varga Zsuzsanna: *Az agrárium 1945-től napjainkig*. In: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Szerk. Estók János et al. Bp., 2003. 294.

9 Varga Zsuzsanna: Termelőszövetkezet az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 178–211.; Uő: *Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964)*. *Múltunk* 12 (2000) 253–282.; Uő: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Bp. 2001. (Politikatörténeti Füzetek 18); Uő: *Kiútkeresés az agrárszektor válságából az „Új szakasz” (1953–1954) idején*. *Századok* 148 (2014) 117–132.

gok erodálódása jelentős tapasztalat volt a pártállam számára. Kutatásom egyik következtetése az, hogy az agrárreformista irányzat kialakulása a pártállam első nagymérvű válságához is köthető, amely 1952/53-ban kulminált. A problémák felismerése mellett a tagok anyagi érdekeltségének a fokozása és a gyakorlatban ekkor már alkalmazott módszerek (premiázás, munkaegység-előlegezés) kiterjesztése is napirenden voltak.

A Rákosi-éra első éveinek politikai és gazdasági válsága már 1990 előtt a szakmai diskurzus részévé vált.¹⁰ Egy gazdaságtörténeti összefoglalóban például azt állapították meg, hogy a rákosista pártvezetés minden módon korlátozta a háztáji gazdaságot, annak ellehetlenítésére törekedett, s még csak rá sem kényszerült, hogy átmenetileg elfogadja létjogosultságát.¹¹ Ismeretes, hogy a termelőszövetkezetek alapszabálya volt az egyetlen jogszabály, amely hosszú időn át rendelkezett a háztájiról, s hogy Nagy Imre kormánya 1953 második felében hozott határozatot a háztáji gazdaságok területének növeléséről. Ezzel szemben kevésbé ismert, hogy 1953 júliusa előtt jogszabály készült a termelőszövetkezeti tagok háztáji földhasználatáról, mintegy megerősítendő e jogintézményt a termelőszövetkezeti családok saját szükségleteinek kielégítése céljából.¹²

A termelőszövetkezetek gazdálkodását specifikusan, rövidebb vagy hosszabb terjedelemben taglaló írárok egy része szerint az első közös gazdaságok nem voltak nagyüzemnek nevezhetők, viszont egészen jól működtek 1950-ig, míg 1951-től romlott gazdálkodásuk. A Rákosi-korszak első éveinek termelőszövetkezeti gazdálkodását részletekbe menően Orbán Sándor és Fazekas Béla taglalta.¹³ Más szerzők egy része szerint a termelőszövetkezetek sem 1951 előtt, sem pedig 1953 után nem voltak olyan rossz gazdasági helyzetben, mint az 1951 és 1953 közötti időintervallumban. A tagság jövedelmét állami segítséggel tartották szinten, miközben már 1951-től voltak olyan tagok, akik elhagyták a termelőszövetkezetet.¹⁴ Az „új szakaszhoz” kapcsolódóan a szakirodalomban megtalálható az az értékelés is, hogy ekkor jelentős javulás nem következett be a gazdálkodás terén, valamint az állami támogatás nem érte el a szükséges mértéket.¹⁵ A termelőszövetkezetek tulajdoni viszonyaival behatóan foglalkozó jogtudós, Seres Imre a hatvanas évek elején egyenesen úgy fogalmazott, hogy az ingyenes és közvetlen állami anyagi támogatás a kollektivizálás kezdetekor független volt a termelőszövetkezetek gazdasági tevé-

10 Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt” megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. *Századok* 145 (2011) 75–116.; Varga: Kiűtkeresés az agrárszektor válságából; Baráth Magdolna: Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések*. I–VII. Szerk. Fodor Fanni et al. Bp., 2002–2020. VII. 151–159.

11 *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól*, 546.

12 A háztáji földtulajdon és földhasználat szabályozása az „új szakasztól” kezdődően a földjogi, majd pedig a termelőszövetkezeti törvény-előkészítésnek is a része lett.

13 Fazekas: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom*. Kiemelendő Orbán 1972-ben megjelent könyvében A hibás agrárpolitika következményei című fejezet. Orbán: *Két agrárforradalom Magyarországon*, 87–130.

14 Fazekas Béla: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Bp., 1967. 176–177.; Fazekas: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom*, 79.; Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Bp., 1976. 107.; Simon Péter: A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai lerakásának időszakában. In: *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962)*. Szerk. Balogh Sándor – Pölöskei Ferenc. Bp., 1979. 24–26.; Varga: *Az agrárium 1945-től napjainkig*, 291–293.

15 Simon: *A párt agrárpolitikája*, 29–30.; Ö. Kovács: *A paraszti társadalom felszámolása*, 160–164.

kenységétől.¹⁶ Felvetődik a kérdés: a kedvezmények mellett milyen támogatást kaptak a termelőszövetkezetek a Rákosi-korszakban, 1948 és 1956 között? Ezt a kérdésfelvetést még relevánsabbá teszi az, hogy a korszak egészén és a forradalom utáni időszakon átfutva a kontinuitás-diszkontinuitás jellegű történeti kutatás, az előbbieken felsorolt okoknál fogva, hiányos, vagy az épp ilyen megközelítés alapján még meg sem történt.

Az állami támogatás fejlődése: az anyagi érdektelenség felismerése

A mezőgazdaság kollektivizálásának felgyorsulásával párhuzamosan nőtt a termelőszövetkezetek használatába kerülő földterület és a taglétszám. Az 1951. évi tervfelemelés ellenére 1951 szeptemberében határozott a párt – némileg ambivalens módon – arról, hogy a kollektivizálás üteme néhol túl gyors volt, és ezért a termelőszövetkezetek politikai és gazdasági megszilárdítására kellett koncentrálni. A termelőszövetkezeti csoportok első felülvizsgálatára azonban már 1949-ben sor került.¹⁷ Az ellenőrzések során rendkívül rossz gazdasági helyzetben találták a csoportokat, 90 esetből 22-ben állapították meg a pénzben vagy természetben nyújtandó előlegigény indokoltságát. Az erről készített jelentésben elismerték, hogy a csoportok megszervezése állami hitel nélkül szinte lehetetlen lett volna. A gazdálkodást egyáltalán nem jellemezte a tervszerűség. Ekkor tűzték napirendre a zárszámadások elkészítését, amellyel kapcsolatosan kérdésként merült fel, hogy a beruházási hitelek terheljék-e a régi és az időközben belépő új tagokat. Úgyszintén kérdéses volt, hogy milyen módon értékeljék és fizessék ki a tagok által bevitt jószágok és ingóságok értékét.¹⁸

1949-től kezdve folyamatosan találkozunk a kormányzati dokumentumokban olyan iratokkal, amelyek a termelőszövetkezetek megszilárdítását irányozták elő. 1951 tavaszáig egymás után hozott a párt határozatokat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről, vagyis a szövetkezetek szervezéséről. 1950 januárjában például azt a következtetést vonták le, hogy a csoportok még csak a kezdeti lépéseket tették meg a nagyüzemi gazdálkodás felé. Kiemelték az állatállomány terén mutatkozó hiányosságokat, a takarmány-, épület- és felszerelésihiányt. Az állam 1950 elejéig 46 954 000 forint rövid lejáratú, illetve

16 Seres Imre: A termelőszövetkezeti tulajdon forrásai. In: *A termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi kérdései*. Szerk. Seres Imre. Bp., 1962. 87.

17 Jelentés a termelőszövetkezetekről. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály. Jelentés a termelőszövetkezeti csoportokról 103 csoport felülvizsgálata alapján. Jegyzőkönyv. Bp., 1949. február 3. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) M-KS 276. f. 53. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP Központi szervei (1946–1958). Politikai Bizottság (1948–1956) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53) 20. ő. e. 3.; A KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályának javaslata a termelőszövetkezeti csoportok felülvizsgálására. Jegyzőkönyv. Bp., 1949. október 24. MNL OL M-KS 276. f. 55. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP Központi szervei (1946–1958). Szervező Bizottság (1948–1953) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-55) 93. ő. e. 3.

18 A termelőszövetkezetek zárszámadásaival felmerülő hitel- és vagyoni jogi kérdések elvi rendezése. 1949. október 29. Jegyzőkönyv. Bp., 1949. október 31. MNL OL M-KS 276. f. 85. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276. MDP központi szervei (1946–1958). Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (1948–1951) 39. ő. e.

47 736 000 forint hosszú lejáratú hitelt folyósított a csoportok számára.¹⁹ 1950 őszén újabb fejlesztésről határoztak, ekkor ismét terítékre került a zárszámadás kérdése. Hangsúlyt fektettek a munkaszervezetre és a munkaegység alapú jövedelemelosztásra.²⁰ A Földművelésügyi Minisztérium (= FM) ugyanekkor rendelettel szabályozta a termelőszövetkezetek zárszámadását. A rendelkezés szerint a zárszámadást november 19. és december 1. között kellett elkészíteni úgy, hogy a közös vagyon növelése és a különböző kötelezettségek teljesítése prioritást élvezett. Leszögezték, hogy az újonnan belépő tagok a szövetkezeti vagyon teljes jogú részesei lettek, s mint ilyenek, a belépést megelőző, beruházás jellegű kölcsönök és a rövid lejáratú hitelek tartozásai őket is terhelték. Az előkészítést, ellenőrzést és megerősítést a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai végezték.²¹

Az MDP Politikai Bizottsága (= PB) 1951 tavaszán egy újabb termelőszövetkezeti fejlesztési javaslatához kapcsolódóan úgy döntött, hogy a tervek által megszabott célszámokat nem szabad túllépni, illetve hogy a fejlesztés mellett a legfontosabb feladat a meglévő termelőszövetkezetek megszilárdítása. A javaslat szerint – miközben nőtt a szövetkezeti vagyon – addig az 1950. évi zárszámadás alkalmával a termelőszövetkezeteket 152 millió forint hosszú lejáratú és 174 millió forint rövid lejáratú hitel terhelte. A tagok jövedelmét kielégítőnek találták, a munkaegységekre 144 millió forintot fizettek ki összesen, munkaegységenként átlagosan 16,14 forintot.²² A felemelt öt éves tervnek megfelelően megemelték a hitelösszegeket, amelyeket főként építkezésekre és az állatállomány növelésére kellett fordítani.²³

Az MDP II. kongresszusa után, 1951 májusában jelent meg egy minisztertanácsi határozat a termelőszövetkezetek gazdasági megerősítéséről. A határozatban szó volt a pénzügyi kérdésekről is, így például arról, hogy negyedévenként pénzügyi tervet kellett készíteni, rövid lejáratú kölcsönt pedig munkaelőlegre csak kivételes esetben (például, ha nem állt rendelkezésre készpénz) lehetett folyósítani.²⁴ Ekkor szabták meg azt, hogy

19 Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalomról, javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére és a termelőszövetkezeti pártszervezetekre. Jegyzőkönyv. Bp., 1950. január 26. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 44. ő. e. 2.

20 Javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésében soron lévő feladatokra. Jegyzőkönyv. Bp., 1950. november 10. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 63. ő. e. 4.

21 A földművelésügyi miniszter 16.138/1950. FM sz. rendelete a termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok 1950. évi zárszámadásának elkészítéséről. Bp., 1950. november 11. MNL OL M-KS 276. f. 93. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP központi szervei (1946–1958). Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (1948–1956) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93) 228. ő. e. Ekkorra datálódik a termelőszövetkezetek megszilárdításához kapcsolódó egyik korai FM rendelet. 00533/1950. szigorúan bizalmas sz. a földművelésügyi miniszter rendelete a termelőszövetkezetek és csoportok megszilárdításával és termelőszövetkezeti mozgalmunk továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatokról. Bp., 1950. november 23.

22 A termelőszövetkezetben munkaegységben mérték a munkát, amelynek értéke a gazdasági év végén, a zárszámadáskor került megállapításra.

23 Jelentés a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és javaslat továbbfejlesztésére. Jegyzőkönyv. Bp., 1951. április 6. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 71. ő. e. 1.

24 Például 40 forintos munkaelőlegre lásd Csornai Járási Mezőgazdasági Osztály. 435/1950. sz. a tszcs-k vetőmagfeleslegének hovafordítása és a kenyér, illetve zsír pótfeladagra igénytartás. Csorna, 1950. június 12. MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára (= GyMSVSL) Tanácsok. XXIII. fondfőcsoport. Járási tanácsok 211. fond. Csornai Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai 1950–1971.

a pénzügyi tervet a hitelszövetkezet segítségével, a járási tanács felelőssége mellett kellett elkészíteni, illetve, hogy a kölcsönt a járási mezőgazdasági osztály javaslatára a hitelszövetkezet folyósíthatta. 1951-ben külön szabályozták a termelőszövetkezetek és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok jövedelemelosztási rendszerét. Különösen érdekes a pénzbeli előlegezésről szóló rész. E szerint a gazdasági év folyamán csak két alkalommal lehetett pénzelőleget adni a tagoknak.²⁵ A szakirodalomban kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a párt 1951 szeptemberében határozatot hozott a kollektivizálás ütemének csökkentéséről és a termelőszövetkezetek megszilárdításáról.²⁶ Az elmaradott termelőszövetkezeti gazdálkodás a határozat szerint abból adódott, hogy magas volt az önköltség, a termelési eredmények pedig alacsonyak, aminek legfőbb okaként a rossz vezetést, a munkaszervezeti problémákat, a gépállomási támogatás elmaradottságát és a szakigazgatási hiányosságokat jelölték meg.²⁷ Az MDP Központi Vezetősége (= KV) Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslata 1951 októberében gyakorlatilag ezeken a pontokon átívelően kínált megoldásokat a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére.²⁸

Az FM aktívan beavatkozott a termelőszövetkezetek pénzgazdálkodásába. 1951 őszén ismét megjelent egy rendelet a zárszámadások elkészítéséről. A rendelet szerint a III. típusú termelőszövetkezetekben a közös szövetkezeti vagyonból elsősorban a fel nem osztható szövetkezeti alapot kellett megállapítani, ezután következett az üzemi alap.²⁹ 1951 decemberében javaslat készült a III. típusú termelőszövetkezetekben bevezetendő, úgynevezett jövedelmezőségi tervek készítésére. Az elképzelés szerint a jövedelmezőségi terv a termelési tervvel párhuzamosan készült, s annak részét képezte a pénzügyi terv. A hitelek visszafizetését sok esetben meghosszabbították, mivel így elkerülhették a munka-

(= HU-MNL-GyMSVSL-XXIII-211) 2. iratcsomó. Munkaelőlegre hitelkeret-igénylését lásd Győr-Sopron Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály. FM-nek tszcs-k részére munkaegység előlegre hitelkeret igénylés. Győr, 1951. január 5. MNL OL GyMSVSL XXIII. fondfőcsoport. Megyei tanács. 9. fond. Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965. a) iktatott (= HU-MNL-GyMSGyL-XXIII-9.a) 8. doboz.

25 1.012/1951. (V. 20.) MT. sz. határozat a termelőszövetkezetek gazdasági megerősítéséről. *Magyar Közlöny* 6 (1951) 78. sz. 449–452.; 1.022/1951. (VII. 8.) MT. sz. határozat a termelőszövetkezetek és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok jövedelemelosztásának új rendszeréről. *Magyar Közlöny* 6 (1951) 106. sz. 719–722.; A földművelésügyi miniszter 38/1952. számú utasítása a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok 1952. évi jövedelemelosztásának egyes kérdéseiről. Bp., 1952. július 15. Közli Varga: *Politika, paraszti*, 14.; Jelentés a termelőszövetkezetek megszilárdításáról és gazdasági fejlesztéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1951. május 28. MNL OL XIX-K-1-c. Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály). Mezőgazdaság és Élelmiszerügy. Földművelésügyi Minisztérium. TÜK iratok (= HU-MNL-OL-XIX-K-1-c). 28. doboz. 3.

26 Nagy József: Kényszerszövetkezetek Magyarországon, 1948–1956. [1. A szövetkezeti szervezés előzményei.] *Agrártörténeti Szemle* 49 (2008) 185–186.

27 Javaslat a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére. MDP KV, a Politikai Bizottság levele a Megyei Pártbizottságokhoz és a Budapesti Pártbizottsághoz a termelőszövetkezeti mozgalom kérdéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1951. szeptember 20. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 83. ő. e. 1.

28 Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslata a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére. Jegyzőkönyv. Bp., 1951. október 24. MNL OL M-KS 276. f. 54. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP Központi szervei (1946–1958). Titkárság (1948–1956) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-54). 166. ő. e. 4.

29 18.102/1951. (X. 20.) FM. sz. rendelet a termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok 1951. évi zárszámadásának elkészítéséről. *Magyar Közlöny* 6 (1951) 150. sz. 1055–1058.

egység értékének további csökkenését.³⁰ 1951-ben a magyar termelőszövetkezetek esedékes hitele 322 millió forint rövid lejáratú és 15 millió forint közép- és hosszú lejáratú hitel volt. A bevételi hiánnyal záró gazdaságok meghosszabbítandó hitele 85 millió forint volt, végül 71 millió forintnyi hitelt hosszabbítottak meg. Egyes termelőszövetkezeteknél a zárszámadás alapján még a prolongálás ellenére sem tudtak volna készpénzrésztesedést adni a tagoknak, így az FM új, egyéves lejáratú, 10 millió forintos hitel nyújtását javasolta a nehéz gazdasági helyzetben lévő termelőszövetkezeteknek.³¹

1952 jelentős kihívások elé állította a magángazdálkodókat és a termelőszövetkezeteket egyaránt. A magas beadási kötelezettségek mellett ugyanis a rendkívül kedvezőtlen időjárás is sújtotta a mezőgazdaságot. A termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdítását a korábbi rendelkezésekhez hasonlóan 1952 tavaszán egy újabb jogszabály olyan intézkedésekkel kívánta elérni, amelyek a vezetőség politikai-szakmai megerősítését és a munkaszervezet alapszabály szerinti megszervezését mozdították elő.³² 1952 közepén, annak ellenére, hogy elkészült a tömeges kollektivizálás és a „kulákság” likvidálására áttérő agrárpolitikai terv, a pártvezetés – többek között Gerő Ernő – 1952 júliusában gazdasági megfontolásából a kollektivizálás lassítása mellett döntött.³³

Jól ismert, hogy 1952 második felében csökkentették a beadási kvótákat, az azonban már kevésbé, hogy a bolgár tapasztalatokon alapulva, már 1953 első felében tervbe vették egy többéves begyűjtési rendszer bevezetését.³⁴ Az agrárpolitikai korrekciók részben a termelőszövetkezetek gazdálkodási nehézségeihez kötődtek. A gyenge termés és az alacsony jövedelem negatív hatásait nehezen tudták volna kivédeni az instabil termelőszövetkezetek, amelyekből elkezdtek kilépni a tagok. Az FM és a párt mezőgazdasági osztálya 1952 szeptemberében a termelőszövetkezetek megszilárdításáról tett jelentést, amelyben elismerték, hogy a fejlődés egyenlőtlen volt, és hogy a gazdálkodás jövedelmezőségének

30 Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály. Előterjesztés III. típusú termelőszövetkezetek és csoportok jövedelmezőségi tervének készítésére. Bp., 1951. december 5. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 289. ő. e.

31 Földművelésügyi Minisztérium. K/8/c/1513/1951. sz. feljegyzés Gerő Ernő elvtárs részére a termelőszövetkezetek év végi hitelmeghosszabbításával kapcsolatban, Bp., 1951. november 8. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 289. ő. e.

32 1.009/1952. (IV. 24.) MT. sz. határozat a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdításáról és munkafegyelmének megerősítéséről. *Magyar Közlöny* 7 (1952) 40. sz. 345–352.

33 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a tömeges kollektivizálásra és a kulákság likvidálására. Bp., 1952. május 20., Gerő Ernő kézírásos bizalmas feljegyzése Rákosi Máttyás számára a kollektivizálás üteméről és a kulákság likvidálásáról szóló javaslatról. Bp., 1952. május 23. MNL OL M-KS 276. f. 65. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP Központi szervei (1946–1958). Rákosi Máttyás titkár iratai (1948–1956) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-65) 308. ő. e.; Javaslat a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére. Jegyzőkönyv. Bp., 1952. július 17., A Politikai Bizottság szigorúan bizalmas sz. határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének üteméről. Bp., 1952. július 17., A földművelésügyi miniszter 51/1952. számú utasítása a termelőszövetkezetek megszilárdításával és a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésével kapcsolatos feladatokról. Bp., 1952. július 18. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 102. ő. e. 1.

34 Luka Dániel: Feszített tervezés és éhezés. Dokumentum a többéves begyűjtési rendszer bevezetésének a történetéhez. *ArchívNet* 23 (2023) 1. sz. <https://www.archivnet.hu/feszített-tervezes-es-ehezes-dokumentum-a-tobbeves-begyujtesi-rendszer-bevezetesenek-a-tortenetehez>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. március 24.)

növekedése nem tartott lépést a gazdaságok szervezeti megszilárdulásával. Megállapították azt is, hogy 350–400 termelőszövetkezetnél „veszélyes tünetek” mutatkoztak: az emberek egy része máshol keresett munkát. A növénytermelés színvonala lassan emelkedett, a közös állatállomány termelési mutatója pedig alacsony volt, szögezték le a jelentésben. A termelőszövetkezetek elmaradtak beadási kötelezettségeik teljesítésével és jelentős hátralékot halmoztak fel, és bár növekedett a közös vagyon (körülbelül 500 millió forint), a tagok 1952. évi jövedelme a korábbiakhoz képest csökkent. A további megerősítést a politikai munka megjavításában és a gazdálkodás jövedelmezőségének növelésében látták. A dokumentumok szerint a gazdaságok helyi sajátosságaihoz mérten elő kellett segíteni a termelőszövetkezetek melléközemági és szabadpiaci tevékenységét. Továbbá, október közepétől november végéig háromtagú bizottságoknak kellett felülvizsgálniuk a közel 400 gyenge termelőszövetkezetet. Kilátásba helyezték az állami szervek beavatkozásának csökkentését a termelőszövetkezetek gazdálkodásába. Az MDP KV ezek alapján hozott határozatot 1952 októberében a termelőszövetkezetek megszilárdításáról.³⁵

A FM 1952 őszén felülvizsgálta és kiválasztotta azokat a gyengén működő termelőszövetkezeteket, amelyek számára az Országos Szövetkezeti Hitelintézet hitelt biztosított munkaegység-előlegezésre.³⁶ A termelőszövetkezetek hitelszükségeire a Magyar Nemzeti Bank járási fiókjainak iratai közt is találunk adatokat, így például Győr-Sopron megye Győri járásában 1953 elején az 1952-ben alakított csoportok hitelből tudták csak teljesíteni beadási kötelezettségeiket.³⁷ Az alacsony terméseredmény 1952-ben oda vezetett, hogy a termelőszövetkezetek többségében az előző évinél 30–35%-kal kevesebb lett a tagok részére osztható természetbeni és pénzbeli részesedés. A rossz teljesítmény magyarázatára az MDP KV-nek Mezőgazdasági Osztálya még egy okot talált: „A gyenge termés mellett ez abból is adódik, hogy a termelőszövetkezetek az elmúlt gazdasági évben nagyarányú beruházásokat végeztek, de emellett nagyfokú pazarlás is tapasztalható a gazdálkodás minden ágában.”³⁸ Mindebből adódóan a munkafegyelem és szervezet meglazult, a munkaerő elvándorolt, így szükségessé vált 120 millió forintnyi hitel meghosszabbítása és plusz 31 millió forint hitel nyújtása vetőmagvásárlásra és munkaegység-előlegre.

35 Jelentés a termelőszövetkezetek megszilárdításáról. Jegyzőkönyv. Bp., 1952. szeptember 25., MDP Központi Vezetőség. Szigorúan bizalmas sz. határozat a termelőszövetkezetek megszilárdításáról. Bp., 1952. október 20. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 107. ő. e. 2.; Feljegyzés a termelőszövetkezetek megszilárdításáról. Bp., 1952. október 20. MNL OL XIX-A-2-ee. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A. Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002). Minisztertanács Titkársága (1945–1990). Minisztertanács Titkársága Központi TÜK iratkezelőség (= HU-MNL-OL-XIX-A-2-ee) 185. doboz.

36 Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály. 626/73/1952. sz. a gyengén működő termelőszövetkezetek felülvizsgálata. Bp., 1952. október 3., Földművelésügyi Minisztérium miniszterhelyettese. 626-163-1/1952. szigorúan bizalmas sz. levél a megyei tanácsok mezőgazdasági osztályainak a munkaegység előleg hitelekéről. Bp., 1952. október 25. HU-MNL-GyMSVGyL-XXIII-9.a. 10. ő. e.

37 Magyar Nemzeti Bank győri járási fiókja, a termelőszövetkezetek hitelalakulása. Győr, 1953. február 6. MNL OL Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára (= GyMSVGyL) XXIX. fondfőcsoport. Gazdasági szervek, hitelügyi és biztosítási vállalatok. 202. fond. A Magyar Nemzeti Bank Győr-Sopron megyei fiókjának iratai (1950–1969) (= HU-MNL-GyMSVGyL-XXIX-202) 35. doboz.

38 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. K/8/d/1758/1/1952. sz. az 1952. évi népgazdasági terv teljesítésének állása a mezőgazdaság területén és az 1953. évi népgazdasági terv mezőgazdasági feladatai. Bp. [Pontos dátum nélkül, 1952 második fele.] HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 413. ő. e.

Zárszámadás 1952-ben: az agrárválság tapasztalata a hatalom szemszögéből

Az 1952/1953-as termelőszövetkezeti zárszámadásoknak a korábbiaknál nagyobb lett a jelentősége. Az aránytalan és összehangolatlan tervezés, valamint a beruházás- és hitelpolitika a mezőgazdasági termelést nem serkentette, épp ellenkezőleg. Nem mellékes tényező, még a kollektivizálás tempójának a visszafogása mellett is, hogy mind nagyobb számú termelőszövetkezeti tag és családtag életét érintette a közös gazdálkodás eredményessége. Az anyagi érdekeltség kérdése így fokozottabban előtérbe került. További, lényeges komponens volt az elaprózott, közös használatba vont földek összevonása, tagosítása, ami földkoncentrációt eredményezett. 1951-től a termelőszövetkezetek megerősítéseként tekintettek a tagosításokra.

Az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya munkatervet készített az 1952. évi zárszámadások előkészítéséhez és végrehajtásához. A dokumentum szerint ezt az alkalmat arra kívánták felhasználni, hogy körülbelül 600–800 csoportot önálló termelőszövetkezetté alakítsanak át. A munkaterv készítői a következőképp értékelték a helyzetet: „Előreláthatólag az ezévi zárszámadás készítése során nagyobb nehézségek leküzdésére számolhatunk.”³⁹ A zárszámadások valószínűleg a vártnál jobban elhúzódtak. Ezt támasztja alá a decemberi párthatározat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről, amelyben a nagyobb arányú növekedést azokban a községekben irányozták elő, amelyekben a már meglévő termelőszövetkezetek jól dolgoztak. A javaslat a következőt tartalmazta: „A most készülő évvégi zárszámadások adatainak és tapasztalatainak alapján a Központi Vezetőség Mezőgazdasági Osztálya dolgozza ki a termelőszövetkezetek további megerősítése érdekében szükséges feladatokat és azt január 31-ig terjessze a Politikai Bizottság elé.”⁴⁰ Érdekes adalék, hogy az FM 1952 őszén nem adott ki hivatalosan rendeletet a termelőszövetkezetek zárszámadásának elkészítéséről.⁴¹ A helyi pártsajtó kedvező körképet tárt az olvasók elé például a Győr-Sopron megyei termelőszövetkezetek gazdálkodásáról az év végi összesítések alapján. Ezek szerint 1952-ben még inkább megmutatkozott a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság fölénye, habár – fűzték röviden és szűkszavúan hozzá – voltak termelőszövetkezetek, amelyek saját hibájukból nem értek el jobb eredményeket.⁴² A Minisztertanács a kialakult gazdasági helyzetben a tagok jövedelmének kiegészítésére, illetve növelésére újabb hitelekéről, valamint a korábban folyósítottak meghosszabbításáról határozott 1952 decemberében. Az új hitelek mellett (120 millió forint) újabb 70 millió forinttal toldotta

39 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. K/8/c/784/1952. sz. munkaterv a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok 1952. évi zárszámadásának előkészítési és végrehajtási időszakára. Bp., 1952. október 17. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 408. ő. e.

40 A KV Mezőgazdasági Osztályának javaslata a termelőszövetkezetek téli számszerű fejlesztésére és a tagosításra. Jegyzőkönyv. Bp., 1952. december 3., MDP KV. Szigorúan bizalmas sz. határozat a termelőszövetkezetek téli számszerű fejlesztéséről és a tagosításról. Bp., 1952. december 12. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-54. 221. ő. e. 6.

41 Az 1952 novemberében megszűnő, Gerő Ernő által vezetett Népgazdasági Tanács adott ki határozatot a zárszámadásokról (440/1952. sz.), amely tartalmazta a megsegítés módozatait is. Az FM belső utasításokat adott ki a zárszámadásokhoz kapcsolódóan.

42 Termelőszövetkezeteink zárszámadásáról. *Győr-Sopron megyei Hírlap* 1952. november 21. 1.

meg a kormány a gazdálkodást úgy, hogy azt részben a tagok munkaegység-részesedésének a kiegészítésére lehetett fordítani.⁴³

A termelőszövetkezetek úgy léptek át az új évbe, hogy a magángazdaságokhoz hasonlóan egy részükben nem volt biztosított a következő vetéshez szükséges vetőmag és a betakarításig a saját szükségletet fedező „fejadag” sem. Az alacsony pénzbeli és természetbeni részesedés súlyosbította a helyzetet.⁴⁴ Az FM 1953. január végén terjesztette elő jelentését a Minisztertanácshoz a zárszámadások befejezéséhez szükséges hitelkeret felhasználásáról és az eladósodott termelőszövetkezetek felülvizsgálatáról. Ezek szerint 3089 termelőszövetkezetből 2666 esetben erősítették meg a zárszámadást a mezőgazdasági szakigazgatási szervek, míg 373 termelőszövetkezetet felülvizsgáltak, mivel azok további állami támogatásra szorultak. A Népgazdasági Tanács határozata szerint 120 millió forint közleplejratú hitelt lehetett nyújtani megsegítés céljából, ehhez adódott hozzá az említett 70 millió forint. A teljes összegből 143 millió forintot használtak fel, de a maradék 373 termelőszövetkezetnek még további 85 millió forintra volt szüksége. A hitelkeretből történő pénzfelhasználást próbálták redukálni, illetve azt javasolták, hogy 17 millió forint támogatás mellett 1953 teléig mélyrehatóan vizsgálják meg ezeknek a termelőszövetkezeteknek a gazdasági helyzetét.

Az összes termelőszövetkezet esedékes 1952. évi kötelezettsége 498 millió forintra rúgott, ebből az adott évben 70 milliót sikerült csak rendezniük. 1952-ben 327 millió forint támogatásban részesültek a termelőszövetkezetek. Az eladósodás okait több pontban foglalták össze a minisztériumban: a kedvezőtlen időjárás, a szerződéses termelésből folyó előlegek, a beadási és gépállomási kötelezettségek összehangolatlansága, a rossz termés, valamint:

„b./ Rendkívül nagyarányú volt a termelőszövetkezetek beruházása, aminek az lett a következménye, hogy a közös vagyon szaporodása ugyan jelentős a szövetkezetekben, azonban ennek az lett az ára, hogy részben esedékes kötelezettségeiket nem tudták teljesíteni, részben pedig tagjaiknak nem tudtak olyan munkaegységrészesedést biztosítani, ami a szövetkezetek megszilárdulásához és fejlődéséhez kívánatos lenne.”⁴⁵

Az FM előterjesztése a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadásáról február közepén került a minisztérium kollégiuma elé tárgyalásra. Az előterjesztés szerint az őszi vetések elhúzódnása miatt később kezdődött a zárszámadás, melynek során a termelőszövetkezetek pénzgazdálkodását illetően számos visszasságot feltártak. A részletes pénzügyi elemzésben kitértek arra, hogy valószínűleg több helyen túllépték

43 0010/2. szigorúan titkos sz. a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4/15/1952. sz. határozata a termelőszövetkezetek zárszámadásával kapcsolatos hitelkeret kiegészítéséről. Bp., 1952. december 26. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 11. doboz.

44 Földművelésügyi Minisztérium, szigorúan titkos sz. feljegyzés Nagy Imre számára, előzetes adatok a termelőszövetkezetek zárszámadásainak összesítéséből. Bp., 1953. január 27. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-65. 298. ó. e.

45 Földművelésügyi Minisztérium, szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezeti zárszámadások befejezéséhez engedélyezett hitelkeret felhasználásáról és egyes eladósodott termelőszövetkezetek felülvizsgálatáról. Bp., 1953. január 21. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-65. 298. ó. e.

a munkaegység-előlegként kiosztható 50%-ot. Megállapították, hogy a rossz időjárás mellett a nem megfelelő gazdálkodás volt a problémák egyik fő oka. Összességében arra a következtetésre jutottak, hogy „A termelőszövetkezetek többsége állami hitelből gazdálkodik, az állami szervek pedig a gazdálkodás problémáit sok esetben csak egyszerű hitelkérdésnek tekintik.”⁴⁶

A termelőszövetkezetek 1949-től görgették maguk előtt a hiteleket. Az eladósodásnak több tényezőjét is azonosították: a termelési szerződések rendszere, amely legtöbb esetben megakadályozta a termelőszövetkezeteket a szabadpiaci értékesítésben, és az állattenyésztési terv és a takarmánytermelési terv összhangjának a hiánya. A javaslatok között szerepelt, hogy az Országos Tervhivatal (= OT) és az FM a termelési, begyűjtési és beruházási terveket a termelőszövetkezetek adottságainak a figyelembevételével alakítsa ki. A termelési szerződések teljesítése során jogi védelmet kellett biztosítani a szerződött vállalatok túlkapásaival szemben. Az épületberuházások visszafizetését 15 évre kívánták felemelni, három év törlesztésmentes idővel.⁴⁷ Az FM kollégiumi ülésének a jegyzőkönyve még több gondolatot tartalmazott például az előleg kérdéséről. A tagok háztartási és ellátási kérdéseinek rendezésére valamilyen új formájú munkaegység-előleget terveztek bevezetni.⁴⁸ A gazdálkodásról a következőt állapították meg:

„Az anyaggazdálkodási, beruházási rendszer tekintetében egyetértek Hont elvtárrsal és ezt látom egyik legsúlyosabb tényezőnek, nem a szövetkezetek eredményromlásában, mert abban a kevés termés volt a döntő kérdés, hanem abban, ahogyan mi a szövetkezetek gazdálkodását megnyomorfítottuk, kincstári jellegűvé, bürokratikusá tettük. Ezzel megbénítjuk a szövetkezetek mozgását.”⁴⁹

A veszteséges üzemágak elemzését is előrevetítették, mint ahogy a pénzgazdálkodását is.⁵⁰ A hitelrendszer kérdéseit már március 15-ig a Minisztertanács elé akarták vinni. Három súlypontot jelöltek meg, amelyekről külön előterjesztést terveztek a Minisztertanácshoz benyújtani: a pénzügyi és hitelrendszer, a termelési szerződésekkel kapcsolatos kérdések, a beruházási és anyaggazdálkodási rendszer.⁵¹ A kollégium határozata szerint a kb. 380 gyenge termelőszövetkezetet március végéig felül kellett vizsgálni, míg június

46 Minisztertanácsi előterjesztés a termelőszövetkezeti zárszámadások elkészítéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. február 13., Földművelésügyi Minisztérium Főkönyvelőség. Szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a minisztertanácsához a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok 1952. évi zárszámadásáról. Bp., 1953. február 12. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 35. doboz. 1.

47 Földművelésügyi Minisztérium Főkönyvelőség. Szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a minisztertanácsához a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok 1952. évi zárszámadásáról. Bp., 1953. február 12. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 35. doboz.

48 A szakirodalomban olvasható, hogy 1953-tól terjedt el a készpénz-előlegezés rendszertelen formában. Varga: *Politika, paraszti*, 38. A források alátámasztják, hogy a rendszeres készpénzelőleg-fizetés a jelzett időpontban mindinkább előtérbe került, illetve ez irányú intézkedések is történtek.

49 Minisztertanácsi előterjesztés a termelőszövetkezeti zárszámadások elkészítéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. február 13. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 35. doboz. 1.

50 A termelőszövetkezetek pénzgazdálkodásáról ekkor már jó ideje folyamatban volt a jogszabály-előkészítés.

51 Nem csupán a pénzgazdálkodásról, de a források szerint a termelőszövetkezetek hitelrendszeréről is elkészült egy tervezet, valamint intenzíven vizsgálták a szerződéses termelés kapcsán felmerülő kérdéseket

végéig szabtak határidőt a termelőszövetkezetek anyaggazdálkodási és beruházási rendszerére teendő javaslatok kidolgozására.⁵² A termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadása 1953. május 8-án került a Minisztertanács Elnökségének a napirendjére. Az adatok ismét megerősítették, hogy a termelőszövetkezeti beruházások döntő többsége állami hitelből történt. Az alacsony jövedelemrészesedés kiegészítésére 1952-ben az állam 54 millió forintot adott a termelőszövetkezeteknek. 951 a termelőszövetkezetek közül nagymértékben eladósodott, tiszta vagyona pedig egyáltalán nem volt, ezért egészen negatívan vázolták fel az 1953-as évre vonatkozóan a gazdálkodás irányvonalát:

„Az állami eszközökből tervezett beruházások az 1953. évi tervben is olyan jelentősek, a fel nem osztható szövetkezeti alap gyarapítására vonatkozó szabályok pedig olyan szigorúak, hogy ez tovább növeli a termelőszövetkezetek eladósodásának és a jövedelemrészesedés csökkenésének a veszélyét.”⁵³

Az anyag formálódott 1953 első felében, amikor is zajlottak a felülvizsgálatok, amelyeket tovább terveztek folytatni a gyenge, eladósodott, kb. 450-500 termelőszövetkezetben. A javaslat szerint új beruházási és anyaggazdálkodási rendszert kellett kidolgozni alapvetően a termelőszövetkezetek saját erős beruházásaival számolva, csakis járásig lebontva a terveket. Az állami támogatásokat csökkentették volna, miközben a termelőszövetkezetek gazdálkodásának az önállóságát növelni kívánták. Egyes hitelek hosszú lejáratúvá terveztek átalakítani. A tagok érdekeltségének és ellátásának fokozása érdekében azt javasolták, hogy vezessenek be egy olyan rendszert, amely szerint minden pénzbevétel egynegyedét munkaegység-előlegként kiadják. A gyenge gazdaságok részére erre a célra 15 millió forint középlejáratú hitelt nyújtottak. Mindezekon túl, a háztáji földek idényjellegét megszüntetendőnek tartották, és az alapszabály szerinti nagyságban állandósították volna egy tagban a község közelében, hogy állandó termelést biztosítsanak saját szükségletre.⁵⁴

Végül döntés született arról, hogy az FM 1953. június 30-ig kidolgoz egy előterjesztést a háztáji gazdasággal kapcsolatos kérdésekről, illetve, hogy elkészíti a termelőszövetke-

is 1953 júniusa előtt. Jelzésértékű, hogy a szerződéses termelés fejlesztéséről 1953 második felében, míg a termelőszövetkezeti pénzgazdálkodásról 1954 első felében jelentek meg jogszabályok.

52 Minisztertanácsi előterjesztés a termelőszövetkezeti zárszámadások elkészítéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. február 13. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 35. doboz. 1.

53 0490/1/1953. sz. határozat a termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadásáról. 490. sz. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. május 8., Földművelésügyi Minisztérium 0103/1953. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadásáról. Bp., 1953. április 27. MNL OL XIX-A-83-a. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002). Minisztertanács (Testület) (1944–1990). Jegyzőkönyvek és mellékleteik (1944–1990) (= HU-MNL-OL-XIX-A-83-a) 1.

54 Földművelésügyi Minisztérium. 0103/1953. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadásáról, 1953. április 27. HU-MNL-OL-XIX-A-83-a.

zetek beruházási és anyaggazdálkodási új tervét is június 15-re.⁵⁵ A javasolt és végül módosított szöveg egy része tartalmazta a korrekció fő okát:

„A termelőszövetkezetek nagyfokú eladósodása, különösen az előző évekről feltorlódtott hátralékok /240 millió Forint./ folytán arra vezetett, hogy a járási mezőgazdasági osztályok és a hitelszövetkezetek túlzottan beavatkoztak a termelőszövetkezetek gazdálkodásába. [...]”

A termelőszövetkezeteknek az eddigieknél nagyobb önállóságot kell adni belső ügyeik intézésében. Meg kell szüntetni azt a tendenciát, mely a szövetkezeteket »állami vállalatokként« kezeli és feleslegesen korlátozza a szövetkezetek rendelkezési jogát, gazdasági ügyeik intézésében.”⁵⁶

A minisztertanácsi határozat munkaegység-előlegezésről szóló rendelkezéseinek a végrehajtásáról egy FM utasítás intézkedett 1953 májusának végén. Az utasítás értelmében, a főbb munkák idején a termelőszövetkezetek a termelésből eredő bevételeikből készpénzben munkaegység-előleget adhattak. Az előleg nem haladhatta meg a tervezett munkaegység értékének az 50–60%-át, illetve ahol bevétel-kiadás előirányzat nem készült, az 5 forintot. Az utasításban felsorolták, hogy mely készpénzbevételek egynegyed részét használhatták fel előlegezésre.⁵⁷ Mindeközben az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya a termelőszövetkezeti mozgalomról szóló májusi javaslatában ecsetelte a kollektivizálás lassulásának az okait, így például:

„b./ A különböző állami szervek termelőszövetkezetek ügyeibe való túlzott beavatkozásukkal csorbítják azok önállóságát. Különösen élesen jelentkezik ez a felülről készített és a szövetkezetekre ráerőszakolt tervezésnél, a beruházásoknál, valamint az anyagellátás és pénzgazdálkodás terén.”⁵⁸

A fő csapásirány a termelőszövetkezeti községek létrehozása volt, melynek során általános tagosításokat terveztek. Javasolták a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok önállósítását és egy egységes, új alapszabály kiadását, amire az év második felében sor is került. A korábban felvetett szempontokat figyelembe véve a korábbi 20% helyett immár

55 053/11/1953. sz. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának .../1953. számú határozata a termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok tagjainak háztáji földhasználatáról. Bp., 1953. június 13. MNL OL XIX-K-1-b. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Mezőgazdaság és Élelmiszerügy. Földművelésügyi minisztérium. Elnöki Főosztály (1945–1967). 301. doboz.

56 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 0490/1/1953. sz. határozata a termelőszövetkezetek 1952. évi zárszámadásáról. 490. sz. jegyzőkönyv. Bp., 1953. május 8. HU-MNL-OL-XIX-A-83-a.

57 A földművelésügyi miniszter 85/1953. sz. utasítása a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok készpénzelőleg-kiadásának rendszeréről. Bp., 1953. május 26. HU-MNL-GyMSVGyL-XXIII-9.a. 4. doboz.

58 Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének eddigi tapasztalatairól és javaslat az őszi fejlesztésre. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. május 28., MDP KV Mezőgazdasági Osztály. Szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalomról és javaslat az őszi fejlesztésére. Bp., 1953. május 25. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 121. ő. e. 2.

10–15%-ot írtak elő a pénzjövdelemből az oszthatatlan szövetkezeti alapba betenni. A határozatot az MDP KV 1953. június 12-i dátummal fogadta el.⁵⁹

Összehangolatlan tervezés és beruházások

A szovjet vezetés 1953 júniusának közepén Moszkvába rendelt egy magyar pártdelegációt, amelynek tagja volt Nagy Imre is. Jól ismert, hogy a kemény, részben gazdaságpolitikát érintő kritika után önkritikát kellett gyakorolnia Rákosi Mátyásnak, amelyre Magyarországon az MDP KV június végi ülésén került sor. Azonban már a júniusi moszkvai tárgyalás előtt, Sztálin halálát megelőzően, folyamatosan érlelődtek az agrárpolitika-korrekciók. Nem csak felszíni, felületes válságkezelésre került sor. Bár megkövetelték az állam iránti kötelezettségek teljesítését, a beadási hátralékokat és kártérítési ügyeket elkezdtek rendezni, valamint megkezdődött a többéves begyűjtési rendszer előkészítése.⁶⁰

A termelőszövetkezetek anyaggazdálkodási és beruházási rendszerére vonatkozó előterjesztés tervezetét az FM már májusban elkészítette, s azt a háztájról szóló határozat-tervezethez hasonlóan megküldte véleményezésre a különböző szervekhez. Az előterjesztés bevezetője a korábban kialakított nézőpontból világított rá a problémákra:

„A termelőszövetkezetek jelenlegi anyaggazdálkodási és beruházási rendszere nem megfelelő. Alapvető hibája, hogy a termelőszövetkezeteket kincstári módon lényegében úgy kezeli, mintha állami vállalatok volnának. Nem veszi figyelembe, hogy a termelőszövetkezeti gazdaságok jellege eltérő az állami üzemekétől és ezáltal jelentős mértékben sérti a termelőszövetkezetek alapszabályszerű gazdálkodását. Emellett gátolja, hogy a termelőszövetkezetek minél nagyobb mértékben saját erőforrásaikat mozgósítsák üzemi szükségleteik és beruházásaik megvalósítása érdekében.”⁶¹

A centralizált tervezés során a hibákat még az is fokozta – állították az előterjesztés készítői –, hogy az anyagkereteket és a beruházási hiteleket mechanikusan, bürokratikusan bontották le az egyes termelőszövetkezetekre. A hibák további részletezése során kitértek arra is, hogy a tervező apparátus nem ismerte a termelőszövetkezetek tényleges helyzetét és szükségleteit. Az FM azt javasolta, hogy az anyag- és áruellátás bizonyos kivételekkel a jövőben a Szövetkezetek Országos Szövetsége és a földműves-szövetkezeti hálózat feladata legyen. Kilátásba helyezték a mezőgazdasági gépek és szerszámok árának

59 MDP KV határozat a termelőszövetkezeti mozgalom őszi fejlesztésére. Bp., 1953. június 12. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 121. ő. e.

60 A begyűjtési és a földművelésügyi miniszter 791-5/1/1953. sz. együttes utasítása a termelőszövetkezetek, III. típusú termelőszövetkezeti csoportok élőállat-, továbbá tojás- és baromfi-hátralékainak rendezésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. Bp., 1953. március 14. MNL GyMSVGyL XXIII. fondfőcsoport. Megyei tanács. 15.a. fond. A Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Begyűjtési Osztályának iratai (1950–1954) (= HU-MNL-GyMSVGyL-XXIII-15.a) 13. doboz. A/73.; Luka Dániel: Feszített tervezés és éhezés.

61 13.189/1953. szigorúan titkos sz. termelőszövetkezetek anyaggazdálkodási és beruházási rendszerének fejlesztése. Bp., 1953. május 19. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 165. doboz.

a csökkentését.⁶² A rugalmasabb gazdálkodás irányába ható intézkedések egyik várt hatása lehetett a termelőszövetkezetek spontán felbomlásának a megakadályozása és a működésképtelen gazdaságok jövedelmezőségének növelése. Erre a célra helyi szakemberekre is szükség lett. Ezt már 1953 tavaszán felvetették, mint ahogy a feloszlott gazdaságok után még esedékes hitelek rendezését is. A begyűjtési és termelési tervek közötti összhang hiányát számos jelentésben kiemelték.⁶³ Problémaként jelölték meg a növénytermelési tervek, az állattenyésztési tervek és a szerződéses termelési tervek összehangolatlanságát.⁶⁴ A tervfelbontás aránytalansága különösképpen a termelőszövetkezetek gazdálkodására volt negatív hatással. 1953 júniusának elején, az FM az MDP KV Mezőgazdasági Osztályával együtt készített jelentést a PB számára az FM munkájáról. A dokumentumban több ponton keresztül sorolták azokat a problémákat, amelyek a szovjet típusú tervgazdálkodás átvételéből adódtak. A mezőgazdasági szakigazgatás lett az első számú bűnbak az agrárpolitika okozta eredménytelenségért, illetve a kialakult válságról.⁶⁵

Reformirányú korrekciók? Kísérlet a rendszermentésre 1953-ban

1953 második fele a mezőgazdaságban is mozgalmas volt. A miniszterelnök, Nagy Imre számos agrárpolitikai korrekciót hirdetett meg, amelyek részben a válságkezelés korábban megkezdett rögzös útján haladtak a megvalósulás felé. Az adó- és beadási terhek csökkentése, a földtulajdon és földhasználat szabadabb rendje, mind ösztönzőleg hatott a termelésre, mint ahogy az is, hogy a termelőszövetkezetekből ki lehetett lépni.⁶⁶ 1953 őszén

⁶² Uo.

⁶³ Földművelésügyi Minisztérium. 1953. évi tervmunka kiértékelése. Bp., 1953. március 31. MNL OL XIX-A-16-a. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1904–2015). Országos Tervhivatal (1947–1990). Általános iratok (1947–1990) (= HU-MNL-OL-XIX-A-16-a) 652. ő. e.; Minisztertanács Hivatala. Jelentés Nagy Imre elvtársnak a termelési és begyűjtési tervek közötti eltérésekről. Bp., 1953. április 1. HU-MNL-OL-XIX-A-2-ee. 178. doboz.; Begyűjtési Minisztérium. Titkos sz. feljegyzés a termelési és begyűjtési tervek összhangjának hiányosságairól szóló jelentéshez. Bp., 1953. június 3. MNL OL XIX-A-2-v. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1904–2015). Minisztertanács Titkársága (1945–1990). Nagy Imre miniszterelnök iratai (1953–1955) (= HU-MNL-OL-XIX-A-2-v) 51. doboz.

⁶⁴ 1/1953. FM sz. utasítás az 1953. évi végleges növénytermelési terv és a termelési szerződések összehangolásáról. Bp., 1953. január 6. HU-MNL-OL-XIX-A-16-a. 652. doboz.; Az 1954. évi terv alapkérdései. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. május 22., Földművelésügyi Minisztérium. Tervgazdasági Főosztály. szigorúan titkos sz. előterjesztés a kollégiumhoz az 1954. évi termelési tervek főbb kérdéseiről. Bp., 1953. május 20. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 35. doboz.

⁶⁵ Földművelésügyi Minisztérium. MDP KV Mezőgazdasági Osztály. N/1519/1953. szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság részére a Földművelésügyi Minisztérium munkájáról. Bp. [Pontos dátum nélkül, 1953 júniusának eleje.] HU-MNL-OL-XIX-A-2-v. 51. doboz.

⁶⁶ Lásd pl. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1953. évi 10. sz. törvényerejű rendelete a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítések törlése, a beadási hátralékok elengedése, valamint a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségének 10%-os csökkentése. Magyar Közlöny 8 (1953) 29. sz. 185.; 1.033/1953. (VII. 26.) sz. minisztertanácsi határozat a mezőgazdasági lakosságnak nyújtandó adókedvezményekről. Magyar Közlöny 8 (1953) 32. sz. 197.; 42/1953. (VIII. 2.) MT. sz. rendelet az állami tartalékföldök hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről. Magyar Közlöny 8 (1953) 36. sz. 220–222.

létrehozta egy munkacsoportot az agrárelméleti kérdések tisztázására, majd pedig 1954 folyamán megkezdte működését a Termelőszövetkezeti Bizottság.⁶⁷ Mindeközben számos hivatalos és belső utasításos rendelkezés jelent meg a termelőszövetkezetekről. A működésképtelen termelőszövetkezetek felszámolása a pénzügyi kérdések rendezése miatt még az államnak is az érdekében állhatott.⁶⁸ Több, 1954. évi termelőszövetkezeti közgyűlési jegyzőkönyv is megerősíti, hogy sok helyen a tagok hanyagul kezelték a közös vagyont, és hogy a teljes felbomlást csak az akadályozta meg, hogy nem akarták a fennálló közös adósságot a kilépés után visszafizetni.⁶⁹ Mindazonáltal 1953 második felében elfogadták az új alapszabályt, amellyel korlátozták a kilépési lehetőséget.

Az 1953 második felében folytatódó intézkedések továbbra is a termelőszövetkezetek pénzügyi-gazdasági helyzetének a felülvizsgálatát és megjavítását célozták.⁷⁰ 1953 szeptemberében nagyszabású hitelelengedés történt, 200 millió forint középlejáratú hitelt engedtek el, a munkaegység-készpénzrésztesedés növelésére középlejáratú hitelt lehetett igényelni összesen 100 millió forint értékben, valamint a beruházási közép- és hosszú lejáratú hitelek törlesztését 1956. január 1-ig felfüggesztették. A tagok által bevitt állatállomány és felszerelés kifizetésére 40–50 millió forint hitelt nyújtott az állam. A különböző kedvezményeken túl intézkedtek arról is, hogy rendszeresen kapjanak a tagok pénzelőleget.⁷¹ Így például Győr-Sopron megye járásaiban több százezer forintnyi középlejáratú hitelkérelmet nyújtottak be októberben munkaegység-előlegre.⁷² Mindemellett azonban helyi szinten a szakigazgatási és pártszervek sok esetben a korábbi politikai irányvonalnak megfelelően a politikai befolyás megőrzését és az irányítás fontosságát hangsúlyozták.⁷³ A termelőszövetkezetek gazdálkodásával kapcsolatosan a megerősítés és megszilárdítás továbbra is kulcsszavak maradtak.⁷⁴

67 Luka Dániel: Agrárpolitikai ütközőpontok és a kollektivizálás kérdése az „új szakaszban”, 1953–1955. In: *Grastyán-Füzetek*. 2. Szerk. Hamerli Petra et. al. Pécs, 2023. 149–153.

68 4/1953. (IX. 25.) FM. sz. rendelet a termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezet feloszlása kérdéseinek szabályozásáról. *Magyar Közlöny* 8 (1953) 48. sz. 291–294.

69 Győr-Sopron megye. Termelőszövetkezeti közgyűlések jegyzőkönyvei, 1954. HU-MNL-OL-GyMSVGyL-XXI-II-211. 24. iratcsomó.

70 Földművelésügyi Minisztérium. IV. 3.651-K-57/2/1953. sz. a nagymértékű, esedékes fedezetlen kötelezettséggel terhelt gyenge termelőszövetkezetek gazdasági helyzetének felülvizsgálatáról. Bp., 1953. május 28., Földművelésügyi Minisztérium. IV. 3.651/K/103/1953. sz. a termelőszövetkezetek és III. típusú termelőszövetkezeti csoportok készpénzelőleg-kiadásának rendszeréről szóló utasítás módosítása. Bp., 1953. július 21. HU-MNL-GyMSVGyL-XXIII-9.a. 4. doboz.

71 1.053/1953. (IX. 19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelőszövetkezetek megszilárdítása és a termelőszövetkezeti tagok anyagi jólétének növelése érdekében nyújtott további kedvezményekről. *Magyar Közlöny* 8 (1953) 46. sz. 281–283.; M/626/10/46/1953. sz. Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály. 100 millió forint középlejáratú hitelkeret engedélyezése. Bp., 1953. szeptember 28. MNL OL XIX-K-1-bb. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály). Mezőgazdaság és Élelmiszerügy. Földművelésügyi Minisztérium. Termelőszövetkezeti Főosztály (1949–1967) (= HU-MNL-OL-XIX-K-1-bb) 186. doboz.

72 Győr-Sopron Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály. 626-154-1/1953. sz. tsz-ek részére munkaegységkiegészítés hitelkérés. Győr, 1953. október 12. HU-MNL-GyMSVGyL-XXIII-9.a. 5. doboz.

73 8/b/556/1953. sz. Győr-Sopron megye. Tervezet a termelőszövetkezetek megszilárdítására. Győr, 1953. augusztus 16. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 441. ő. e.

74 A KV Mezőgazdasági Osztálya és az FM közös javaslata a termelőszövetkezetek megerősítésére. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. július 29. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 128. ő. e. 6.; Javaslata a meggyengült termelőszövetkezetek megerősítésével kapcsolatos pártpolitikai munkára. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. augusztus 12.,

Az 1953. évi zárszámadások rávilágítanak a termelőszövetkezetek gazdálkodási körülményeinek a változásaira.⁷⁵ A zárszámadást készített 3323 termelőszövetkezet közül 1567 volt mérleghiányos. Az „új szakasz” első feléve serkentőleg hatott a tagok aktivitására a gazdálkodás vizsgálata és értékelése terén is. 1953-ban mind a fel nem osztható szövetkezeti alap, mind pedig a tiszta vagyoni mértéke növekedett az előző évhez viszonyítva. Ez részben abból adódott, hogy az 1953. júliusi kormányprogram által a termelőszövetkezetek 485 millió forint kötelezettség- és hitelelengedésben részesültek. Bár nőtt a hiteltartozás, alapvetően nőtt a tagok készpénz- és természetbeni jövedelme is 1953-ban.⁷⁶ Összesen több mint 138 millió forint hitelt nyújtott az állam a munkaegység-részesedés kiegészítésére.⁷⁷ Intézkedéseket tettek a könyvelés megerősítésére.⁷⁸

Mindeközben a Pénzügyminisztérium (= PM) előkészített egy minisztertanácsi előterjesztést a termelőszövetkezetek pénzgazdálkodásáról. A rendelkezések egy részét belső határozatban tervezték kiadni. Az anyagban kitértek a pénzügyi tervezés, a pénzgazdálkodás, a pénzforgalom és a hitelezés kérdései mellett például a termelőszövetkezetek és a bankok kapcsolatára is. A tagok anyagi érdekltségének növelésére a munkaegységek után a készpénzrésztesedés 50–60%-nak az erejéig például hathatente javasoltak készpénzelőleget adni. Hangsúlyosak voltak a beruházásokról szóló részek is. A beruházások törlesztése nem érinthette hátrányosan a tagok jövedelmét. Részletezték a rövid, közép- és hosszú lejáratú hitelnyújtás követelményeit és céljait.⁷⁹ Az 1953. év végi, a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló kormány- és párthatározatot több, a termelőszövetkezetek gazdálkodására is hatással lévő rendelkezés követte az „új szakaszban”. Kiemelendő ezek közül az 1954. év eleji, majd pedig év közepi párthatározat a termelőszövetkezetek megszilárdításáról. A termelőszövetkezetekből történő kilépések egyik következménye az lett, hogy a fennmaradó közös gazdaságoknak még nagyobb munkaerőhiánnyal kellett szembenéznük. Kevés volt a vezetésben a szakember, a gyenge terméseredmények pedig alacsony jövedelmet eredményeztek:

115/B/1953. FM. sz. utasítás a szervezetileg meglazult tsz-ek megerősítéséről. Bp., 1953. augusztus. Uo. 131. ő. e. 4.

75 A KV Mezőgazdasági Osztályának javaslata a termelőszövetkezetek év végi zárszámadásaival kapcsolatos politikai munkára. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. november 11., Határozat a termelőszövetkezetek év végi zárszámadásával kapcsolatos politikai munkáról. Bp., 1953. november 12. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 146. ő. e. 6.

76 Mindezt árnyalja az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának az 1953. decemberi jelentése a zárszámadásokról, habár novemberben még bizakodóbbak voltak a jelentéskészítők. MDP KV Mezőgazdasági Osztály. K/8/c/1374/1953. sz. jelentés a termelőszövetkezeti zárszámadások készítéséről. Bp., 1953. november. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 444. ő. e.; A KV Mezőgazdasági Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti zárszámadások készítéséről. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. december 14., Határozat a termelőszövetkezetek zárszámadásának készítésével kapcsolatban. Bp., 1954. január 20. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-54. 283. ő. e. 2.

77 509/2/1953. MT. sz. határozat a termelőszövetkezetek megszilárdítása és a termelőszövetkezeti tagok anyagi jólétének növelése érdekében nyújtott további kedvezményekről szóló 1053/1953. (IX. 19.) számú határozat kiegészítése. Bp., 1953. szeptember 18. MNL OL XIX-K-7-b. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Mezőgazdaság- és élelmiszerügy (1944–1994). Begyűjtési Minisztérium (1952–1956). TÜK iratok (1953–1956) (= HU-MNL-OL-XIX-K-7-b) 4. doboz.

78 Földművelésügyi Minisztérium. 01/23/1953. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek 1953. évi zárszámadásáról. Bp., 1954. február 5. HU-MNL-OL-XXVII-K-3. 18. doboz.

79 0932/1953. titkos sz. Pénzügyminisztérium. Titkos előterjesztés-tervezet a termelőszövetkezetek pénzgazdálkodásáról. Bp., 1953. október 17. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 78. doboz.

„3./ A tsz-ek eredményes nagyüzemű gazdálkodásának kifejlődését nagymértékben akadályozták, hogy az FM és más állami szervek nem tartották szem előtt a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltségének fokozását a termelésben. A Termelőszövetkezeti Tanács nem dolgozta ki a tagok megfelelő premizálási rendszerét. A tagok érdekeltségét nagymértékben csökkentette a tsz pénzgazdálkodásának, szabadpiaci értékesítésének és előleg osztásának túlzott korlátozása is, továbbá a sematikusan lebontott állami termelési tervek kényszer jellege.”⁸⁰

Az idézetben említett problémákon kívül a párt parasztpolitikájának az alkalmazásában előforduló torzulásokat kritizálták. A javaslatok között találhatók olyan pontok, amelyeknek komoly pénzügyi kihatásai is voltak. Az MDP KV ezeket nem fogadta el, holott egy részük már korábban is napirendre került, így például a termelőszövetkezeti tagok tavaszi és téli pénzelőlegezése.⁸¹ 1954 közepén került a PB elé egy előterjesztés a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésének a kérdéseiről, s egy javaslat a termelőszövetkezetek politikai, gazdasági és szervezeti megerősítéséről. A PB határozata alapján alakult meg a már említett Termelőszövetkezeti Bizottság, amelynek tagjai a gazdálkodással kapcsolatosan több résztéma kidolgozását kapták feladatul, így például a tagok érdekeltségének a növeléséről, valamint az állami támogatás mértékéről és módjáról.⁸²

A mezőgazdasági tervezés és a begyűjtés egyszerűsítése

A termelőszövetkezetek gazdálkodásának megjavítására tett intézkedések és erőfeszítések hatékonyságát gátolta a centralizált tervezés, amely az „új szakaszban” is a problémák egyik forrása maradt. Ezt összegezte az FM jelentése a PB számára a mezőgazdasági tervezés egyszerűsítéséről 1954 közepén, amelyben javaslatot tettek a főbb irányelvekre. Így például a termelési tervek változatlanságát és a tervszámok csökkentését is fontosnak tartották. A továbbiakban csak az állami szektor lett volna tervkötelezett, a termelőszövetkezetek számára csak a begyűjtési terv és a minimális kenyérgabona-százalék lett volna kötelezően előírva. A nagyobb tervezési mozgástér lehetőséget adhatott arra, hogy a termelőszövetkezetek a helyi adottságokat jobban figyelembe vehessék.⁸³

80 A Termelőszövetkezeti Tanács, az FM és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös javaslata a termelőszövetkezetek megszilárdításának gazdálkodási feladataira. Jegyzőkönyv. Bp., 1954. január 13. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 156. ő. e. 2.

81 MDP KV. Határozat a termelőszövetkezetek soron lévő gazdálkodási feladatairól. Bp., 1954. február 16. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 156. ő. e.; *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Szerk. Rákosi Sándor. Bp., 1998. 241., 245–246.

82 Javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére. Jegyzőkönyv. Bp., 1954. június 30., MDP Központi Vezetőség, szigorúan bizalmas sz. határozat a termelőszövetkezeti mozgalom további megszilárdítására. Bp., 1954. július 7. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 183. ő. e. 6.

83 Földművelésügyi Minisztérium. 09/23/1954. szigorúan bizalmas sz. tájékoztató jelentés a Politikai Bizottság számára a mezőgazdasági tervezés egyszerűsítésére tett, illetve teendő intézkedésekről. Bp., 1954. július 17. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 82. ő. e.

A túlzott központi irányítás és ellenőrzés a termelésben nem csak Magyarországon okozott kiszámíthatatlanságot. A gazdaságpolitika és önmagában a szocialista gazdaság működése, annak elméleti alapvetései is felülbírálatra szorultak a desztalinizáció folyamán. Így történt ez a Szovjetunióban is, ahol 1955 márciusában hozott a Szovjetunió Kommunista Pártjának a Központi Bizottsága és a Minisztertanács közös határozatot a mezőgazdasági tervezés gyakorlatának módosításáról. A felsorolt problémák a magyar észrevételeket tükrözték: túlzott központosítás, tervszámok sokasága, kötelező vetéstervek. Az állami beavatkozás mértéke „megfosztotta” a kolhozokat a gazdaság helyesebb és racionálisabb vezetésétől. Élesen és kritikusan fogalmaztak, amikor megállapították a következőt:

„Mindez ismételten azt bizonyítja, hogy a mezőgazdasági tervezés érvényben lévő rendszere nem azért jött létre, mintha szükség lett volna rá, de nem diktálta azt az állam, vagy a kolhozok és kolhozparasztok érdeke sem.”⁸⁴

Az elfogadott határozat stabilabb és rugalmasabb tervezést helyezett kilátásba.⁸⁵ A szovjet tervezési rendszer megváltoztatásának voltak hatásai Magyarországon is, így az 1955. júniusi KV-ülésem az a döntés született, hogy 1955-től a mezőgazdasági tervezés módszerét a szovjethez hasonlóan módosítják.⁸⁶ A PB határozata szerint az új tervezési rendszert csak az állami gazdaságokban, továbbá kísérletképpen három erős termelőszövetkezeti községben kellett bevezetni.⁸⁷

A második ötéves terv (1956–1960) időszakának végére került volna túlsúlyba a „szocialista szektor” a mezőgazdaságban a kollektivizálás új ütemterve szerint. Így egyáltalán nem volt mellékes, hogyan alakítják át az agrártervezés, -irányítás és a begyűjtés rendszerét. Folyamatban volt a begyűjtési rendszer egyszerűsítésének a kidolgozása és egy új, az 1956 decemberében lejáró hároméves rendszert felváltó begyűjtés előkészítése.⁸⁸

84 A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1955. évi március hó 9-én hozott határozata a mezőgazdasági tervezés gyakorlatának módosításáról. MNL OL XIX-A-2-I. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1904–2015). Minisztertanács Titkársága (1945–1990). Mezőgazdasági Osztály (1954–1957) (= HU-MNL-OL-XIX-A-2-I) 2. doboz.

85 Uo.

86 A mezőgazdasági tervezés új rendszerére a Földművelésügyi Minisztériumnak és az Állami Gazdaságok Minisztériumának 1955. szeptember 1-ig kellett javaslatot tennie a Minisztertanácshoz. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. június 7–8. Szigorúan titkos sz. az MDP Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól. Bp., 1955. június 7–8. MNL OL M-KS 276. f. 52. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Dolgozók Pártja. MDP központi szervei (1946–1958). Központi Vezetőség (1948–1956) (= HU-MNL-OL-M-KS-276-f-52) 30. ő. e.

87 A mezőgazdasági tervezés rendszerének megváltoztatása. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. július 28. Országos Tervhivatal. 00101/1/1955. szigorúan titkos sz. előterjesztés a mezőgazdasági tervezés rendszerének megváltoztatására. Bp., 1955. július 26. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 242. ő. e. 2.

88 Mezőgazdasági Osztály. 2221-2/A. szigorúan titkos sz. feljegyzés Apró Antal elvtársnak, a Minisztertanács elnökhelyettese, a begyűjtés jelentős egyszerűsítéséről szóló előterjesztésről a Politikai Bizottság számára. Bp., 1955. november 16. HU-MNL-OL-XIX-A-2-I. 2. doboz; Előterjesztés a Politikai Bizottságnak a begyűjtés jelentős leegyszerűsítésére, előterjesztés a Minisztertanács Elnökségéhez az új begyűjtési rendszer alapelveire. Bp., 1955. november 10. MNL OL XIX-K-7-a. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály).

A kötelező beadásról, illetve annak fejlesztéséről szóló javaslatok kidolgozása 1956 októberéig zajlott.⁸⁹ A termelőszövetkezeti gazdálkodás terén az új, kísérleti tervezési módszernek elsősorban az állam felé történő értékesítés mennyiségét kellett növelnie. Az új módszerrel készített tervek elvileg növelték az önállóságot és a kezdeményezést a tervezésben. A kísérletre Szolnok, Borsod és Somogy megyében választottak ki összesen hét termelőszövetkezetet (Túrkevény, Borsodivánkán és Somogygeszten). Az FM egyik 1956. tavaszi jelentésében megállapították, hogy a tagok jövedelmére akkor hatott negatívan az állami értékesítés, amikor nagy volt a szakadék a szabadpiaci és az állami felvásárlási árak között. A tagok ezért a természetbeni részesedést részesítették előnyben, mert a termékeket a szabadpiacon eladva növelhették pénzjövedelmüket.⁹⁰ A jelentésben kitértek a termelőszövetkezetek eladósodására, amit továbbra is részben a hitelfelvételek okoztak. Az FM erőteljesen javasolta a termelőszövetkezeti tagok részére a havi pénzbeli munkaegység-előlegeosztást, hasonlóan a Szovjetunióban bevezetett előlegezési rendszerhez.⁹¹

Az OT ugyanekkor, 1956 áprilisában kelt feljegyzésében részletezte a mezőgazdasági tervezés további egyszerűsítésének lehetőségeit a magán- és a „szocialista szektor” terén. A dokumentum készítői előírtak volna bizonyos esetekben úgynevezett terv- és irányszámokat is. A termelőszövetkezetek esetében csak a kenyérgabona vetésterületére vonatkozóan lehetett volna ilyen számokat megszabni. A kötelező beadás után fennmaradó termények és termékek körülbelül 50%-ra semmilyen tervszámot nem lehetett volna előírni. A többi részt alapvetően az értékesítési tervbe, szerződésekre dolgozták be teljesítendő „tételként”. A fentről megszabott kötelezettségek azonban így is jelentős mértékűek maradtak volna.⁹² Egy további, az MDP KV Mezőgazdasági Osztály iratanyagában fellelhető, valószínűleg a Termelőszövetkezeti Bizottság által készített javaslat egybevágott az előbbieken felvázolt irányvonallal. A még meglévő irányszámokat 1957-től tervezték teljesen megszüntetni. A javaslat a következő célt vizionálta:

„A termelőszövetkezetek tervezését úgy kell tovább egyszerűsíteni, hogy megfelelően érvényesülhessék a termelőszövetkezetek kezdeményezése a termelés megszervezésében. A tervezéssel kell elsősorban megteremteni a termelőszövetkezetek gazdálkodásának önállóságát.”⁹³

Mezőgazdaság- és élelmiszerügy (1944–1994). Begyűjtési Minisztérium (1952–1956). Titkárság (1952–1956) (= HU-MNL-OL-XIX-K-7-a) 22. doboz.

89 HU-MNL-OL-XIX-K-7-b. 11. doboz.; HU-MNL-OL-XIX-K-7-a. 22. doboz.

90 A termelőszövetkezetek is így tettek, lásd pl. Győr-Sopron megye Csornai járásában. V-840/5/1951. sz. termelési szerződés betartása, a vági úttörő tszcs ügye. Csorna, 1951. július 9. HU-MNL-GyMSVSL-XXIII-211. 6. iratcsomó.

91 Földművelésügyi Minisztérium Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztálya. Szigorúan bizalmas sz. feljegyzés az új termelőszövetkezeti tervezés kísérleteivel kapcsolatos tapasztalatokról. Bp., 1956. április 18. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 591. ő. e.

92 Országos Tervhivatal. 0075/1./1956. szigorúan titkos sz. feljegyzés a mezőgazdasági tervezés további egyszerűsítésének lehetőségeiről. Bp., 1956. április 5. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 592. ő. e.

93 Javaslat a termelőszövetkezetek tervezésének további egyszerűsítésére. Bp., 1956. április 27. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 592. ő. e.

Az új tervezési rendszert kísérletképpen megyénként egy-két termelőszövetkezetben kívánták bevezetni. Az FM a javaslat több pontjával nem értett egyet, azokat túl merevnek értékelte, így például a kötelező értékesítési szerződéskötéseket, ami a gyakorlatban sérthette az önkéntesség elvét.⁹⁴ Végül az elfogadott minisztertanácsi határozat több vitás pont kapcsán is köztes megoldásokat tartalmazott.⁹⁵

A termelőszövetkezetek gazdasági megerősítése és a jövedelemelosztás kérdései

Az „új szakasz” elméleti diskurzusainak a hozadéka volt a termelőszövetkezetek gazdálkodásának fejlesztését és a szovjet dogmáktól eltérő átformálását célzó intézkedések. Ezek közé sorolható a PM által előkészített javaslat a termelőszövetkezetek pénzgazdálkodásáról, és a pár hónappal később megjelenő minisztertanácsi határozat ugyanebben a tárgyban.⁹⁶ Ugyancsak az ilyen irányú intézkedések közé sorolhatók mindazok az anyagok, amelyek 1954 folyamán a gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek megerősítését többek között a tagok anyagi érdekeltségének növelésével és a gazdaságok önálló működésének kiterjesztésével látták megvalósíthatónak.⁹⁷ A megsegítés továbbra is részben hitelek formájában érkezett az „új szakaszban” a kilépések következtében meggyengült körülbelül 650–700 termelőszövetkezet számára.⁹⁸ Ez a szám az FM szerint év közben kb. 480-ra csökkent.⁹⁹ A pártközpont mezőgazdasági osztályán és az FM-ben lévő keményvonalasabb káderek a kollektivizálás erőteljesebb, korábbi módszereket is alkalmazó folytatását szorgalmazhatták.¹⁰⁰ A rákosista-sztálinista politikai restauráció előtt mindezt önkritikusan vázolták fel úgy, hogy sokszor csak politikai szervezőmunkának tekintették

94 Földművelésügyi Minisztérium, észrevételek a mezőgazdaság tervezési rendszerének további egyszerűsítéséhez. Bp., 1956. július 9. HU-MNL-OL-XIX-A-2-l. 7. doboz.

95 1.070/1956. (VII. 29.) MT. h. a mezőgazdasági tervezés rendszerének további egyszerűsítéséről. *Magyar Közlöny* 11 (1956) 65. sz. 412–414.

96 1.026/1954. (III. 26.) számú minisztertanácsi határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, valamint az I. és II. típusú termelőszövetkezeti csoportok pénzgazdálkodásáról. *Magyar Közlöny* 9 (1954) 24. sz. 143–148.

97 Elkezdődött a jövedelemelosztási formák (pl. időbérezés, közvetlen pénzrészesedés) és a munkaszervezés (pl. részesművelés) behatódó vizsgálata, lásd A termelőszövetkezeti tagság anyagi érdekeltsége a nagyüzemi társas gazdálkodás termelési eredményeinek állandó növelésében, a gazdaságon belüli jövedelemelosztás, valamint a részesművelés vizsgálata. Bp., 1954. szeptember 9. HU-MNL-OL-XXVII-K-3. 18. doboz. M/084. sz.; MDP KV Mezőgazdasági Osztály. Bizalmas sz. javaslat a tsz-tagok anyagi érdekeltségének fokozására. Bp., 1954. november 20. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 474. ő. e.

98 Földművelésügyi Minisztérium. 01/70/1954. titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a kilépések következtében meggyengült termelőszövetkezetek gazdasági megsegítéséről. Bp., 1954. április 14. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 82. doboz.

99 Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály. A szervezetiileg és gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek jelenlegi helyzetének értékelése. Bp., [pontos dátum nélküli] 1954. MNL OL XIX-K-1-ah. XIX (45086). Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály). Mezőgazdaság és Élelmiszerügy. Földművelésügyi Minisztérium. Erdei Ferenc miniszter iratai (= HU-MNL-OL-XIX-K-1-ah) 5. doboz.

100 Szigorúan bizalmas sz. irányelvek a termelőszövetkezeti mozgalom megszilárdításához és fejlesztéséhez az elkövetkező évekre. Bp., [pontos dátum nélküli] 1954. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 474. ő. e.

a gazdaságok megerősítését.¹⁰¹ 1954-ben szinte mindenhol osztottak előleget, amire ismételten biztosított az állam pénzösszeget.¹⁰² Az 1954-es adatok szerint hozzávetőlegesen 307 millió forint rövid és középlejáratú hitelelengedésben, illetve 380 millió forint közép- és hosszú lejáratú hitelben részesültek a termelőszövetkezetek.¹⁰³

A gazdálkodással kapcsolatosan 1954 második felében az FM-ben több rész kérdés is a figyelem középpontjába került, miközben a gazdaságpolitika terén mind jobban kiütözköztek a nézeteltérések. A problémák ezek szerint a felelőtlen gazdálkodásból eredtek, így például magas beadási hátralékok halmozódtak fel, valamint az önálló pénzgazdálkodási hatáskörrel visszaélve a készpénzbevételek nagy részét előlegként kifizették a tagságnak, nyilván a munkaerő megtartásának céljából. A hiánnyal záró termelőszövetkezetek részére mindenesetre 208 millió forint hitelkeretet kívántak biztosítani.¹⁰⁴ Az FM 1954 végén, a zárszámadásokból levont következtetések alapján, mintegy 400-500 olyan termelőszövetkezet részére, amelyekben önhibájukon kívül volt alacsony a jövedelem, 5 millió forint rövid lejáratú munkaegység-hitelkeret engedélyezését kérte a Minisztertanácstól. Mindennek ellenére az FM-ben úgy látták, hogy a munkaegység-kiegészítésnek a hitelezése csak rövid távon javít a tagság anyagi helyzetén. Egyébként a Német Demokratikus Köztársaságban is alkalmaztak hasonló módszereket a munkaegység [Arbeitseinheit] értékének kiegészítésére.¹⁰⁵

1955 elejétől érezhető volt a kényszerkollektivizálás újabb hullámának az előszele, amelyet a párt márciusi és júniusi határozatai egyértelművé tettek.¹⁰⁶ A gazdálkodás támogatására különböző javaslatokat fogalmaztak meg, így például 1955 januárjában az 1954 végéig felhalmozódott tartozásokat 25 éves lejáratú, 1%-os kamatozású kölcsönné tervezték átalakítani, a törlesztés az 1956. őszi zárszámadástól kezdődött volna. Két év hiánytalan törlesztés után a maradék tartozás elengedését is felvetették.¹⁰⁷ A termelőszövetkezetek gazdasági helyzetéről ismét a zárszámadások nyújthattak részletesebb képet

101 Földművelésügyi Minisztérium, jelentés a gyenge termelőszövetkezetek helyzetéről. Bp., 1954 júliusa. HU-MNL-OL-XXVII-K-3. 18. doboz.

102 Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály, K/8/c/619. sz. jelentés a termelőszövetkezetek előlegosztásáról. Bp., 1954. szeptember 21. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 474. ő. e.

103 A gyenge termelőszövetkezetek helyzete és megszüldődése. Bp., 1954. július 15. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 544. ő. e.; Jegyzőkönyv. Bp., 1954. június 30., MDP KV. Szigorúan bizalmas sz. határozat a termelőszövetkezeti mozgalom további megszüldődéséről. Bp., 1954. július 7. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 183. ő. e.

104 Földművelésügyi Minisztérium. 01/161/1954. titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek gazdasági helyzetének megjavításáról. Bp., 1954. október 25. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 82. doboz.

105 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. Bizalmas sz. javaslat a tsz-tagok anyagi érdekeltségének fokozására. Bp., 1954. november 20. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 474. ő. e.; A földművelésügyi miniszter 184/B/1954. számú utasítása a hiánnyal zárt termelőszövetkezetek kötelezettségeinek rendezéséről. Bp., 1954. november 24. HU-MNL-OL-XIX-K-1-ah. 5. doboz.; Földművelésügyi Minisztérium. 01/180/1954. titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz az alacsony részesedést osztott termelőszövetkezetek megsegítéséről. Bp., 1954. december 20. HU-MNL-OL-XIX-K-1-c. 82. doboz.

106 Az MDP KV 1955. március 2-4-i ülésének határozata. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. március 2-4. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-52. 28. ő. e.; A politikai helyzet és a párt feladatai. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. június 7-8. Szigorúan titkos sz. az MDP Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól. Bp., 1955. június 7-8. Uo. 30. ő. e.

107 Javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésére. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. január 26. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 213. ő. e. 2.

a pártvezetés számára. Az 1954. évben a termelőszövetkezetek gazdasági állapota valamelyest javult, állapította meg az FM a PB számára készített jelentésében. A munkaegység utáni készpénzrészesezés nőtt, azonban a termelőszövetkezetek egy része továbbra is hitelre szorult. A szervezetileg és gazdaságilag gyenge, kb. 500-600 termelőszövetkezet, a jelentés szerint csak lassú fejlődést, sőt, a közös termelés hanyatlásának jeleit mutatta. A problémák okaként többek között a külterjes termelést és a túlzott háztáji jelölték meg. Az életképtelen termelőszövetkezetek feloszlását is előirányozták egy újabb felülvizsgálat után.¹⁰⁸

A Minisztertanács, immár a politikai változásokhoz igazodva, nem fogadta el az FM jelentését a termelőszövetkezetek zárszámadásáról, azonban pénzügyi rendelkezéseinek nagy részét – beleértve a hitelmegszorításokat is – helyeselte.¹⁰⁹ A rákosista visszarendeződés közben a gazdálkodás átformálódása folytatódott, mind a termelőszövetkezetek szabadpiaci értékesítése, mind pedig melléküzemági tevékenysége terén.¹¹⁰ A Minisztertanács határozata alapján a FM-nak rövid időn belül újabb előterjesztést kellett tennie a termelőszövetkezetek gazdasági helyzetének a megszilárdításáról. Erről végül májusban hozott a Minisztertanács határozatot, amely az államapparátus szinte összes szintjét hanyagsággal vádolta. Előírták a részesművelés azonnali megszüntetését és az alapszabály betartását.¹¹¹ Az MDP KV 1955. júniusi határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól külön részben tartalmazta a termelőszövetkezetek politikai, szervezeti és gazdasági megerősítését célzó intézkedéseket.¹¹² A határozat értelmében 1955 őszéig a szarvasmarha-állomány növelésére 20 millió forintot, a nyári aratásra és később a rizsbetakarításra alkalmazott idegen munkaerő béérére 12 millió forintot bocsátottak a termelőszövetkezetek rendelkezésére.¹¹³

1955 őszén továbbra is napirenden volt a termelőszövetkezetek megszilárdítása, ami a hivatalos álláspont szerint előfeltétele volt a kollektivizálásnak. A politikai munka elsősorban a pártszervezetek agitációs és propagandatevékenységét takarta, ezt illusztrálja a Somogy megyei fejleményekről készített jelentés 1955 szeptemberéből. A gazdasági helyzetet, bár röviden tértek ki csak rá, jól jellemezte, hogy a megye termelőszövetkeze-

108 Az FM jelentése a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1954. évi zárszámadásáról. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. február 10. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 215. ő. e. 3.

109 Uo.

110 A Minisztertanács 4094/III.21./1955. sz. határozata a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1954. évi zárszámadásáról. Bp., 1955. március 10. MNL OL XIX-A-83. XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály). Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002). Minisztertanács (Testület) (1944–1990). Előterjesztések és határozatok (1953–1989) (= HU-MNL-OL-XIX-A-83-b) 126. ő. e.

111 1.050/1955. (V. 10.) számú minisztertanácsi határozat a termelőszövetkezetek és alacsonyabb típusú termelőszövetkezeti csoportok megszilárdításának legfontosabb feladatairól. *Magyar Közlöny* 10 (1955) 53. sz. 335–339.

112 Jegyzőkönyv. Bp., 1955. június 7–8. Szigorúan titkos sz. az MDP Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól. Bp., 1955. június 7–8. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-52. 30. ő. e.

113 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. V/230/1955. sz. feljegyzés a Központi Vezetőség júniusi határozata óta a tsz-ek részére nyújtott hitelekéről és állami támogatásokról. Bp., 1955. szeptember 30. HU-MNL-OL-XIX-A-2-l. 2. doboz.

tei 13 millió forinttal tartoztak a gépállomásoknak.¹¹⁴ Az MDP Titkársága szeptemberi határozatában megbízta a FM-et, hogy dolgozzon ki egy javaslatot az újonnan megalakuló termelőszövetkezetek megsegítésére és gazdasági megszilárdítására.¹¹⁵ Ugyanekkor feladatul szabták az 1955. évi zárszámadások előkészítését is. A PB 1955 decemberében hozott döntést a kollektivizálás további menetéről. A jelentéstevő szervek elismerték, hogy még mindig sok eladósodott termelőszövetkezet működött, közel 300, amelynek a legtöbbje Szolnok, Békés, Hajdú és Csongrád megyékben helyezkedett el. Az alacsony jövedelem a munkafegyelem meglazulásának veszélyével fenyegetett. A javasolt és elfogadott pontok között található a tél folyamán a terv és bevétel-kiadási költségvetés elkészítésével párhuzamosan a termelőszövetkezetek felülvizsgálata és adósságaik rendezése. A FM-et és a PM-et bízták meg azzal, hogy minderről decemberben vigyen a Minisztertanács elé egy javaslatot.¹¹⁶

A Minisztertanács 1956 márciusában határozatot hozott a termelőszövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteltartozásainak a rendezéséről. Az FM első jelentése e tárgyban 1956. január eleji keltezésű, amelyben megállapították, hogy az 1953-as hitelelengedés és az 1954-es mérleghiány meghitelezése ellenére is sok termelőszövetkezet gazdaságilag gyenge maradt. 1956-ban az esedékes hiteltörlesztés összege elérte a 414 millió forintot. A hitelállomány tetemes részét beruházási hitel, közép lejáratú munkaegység hitel és forgóalaphitel címén biztosították. Ennek következtében az 1955. október 31-én fennálló hiteltartozást úgy kívánták rendezni, hogy az a termelőszövetkezetek teherbíró képességének megfelelően.¹¹⁷ Ebben az időszakban készültek a termelőszövetkezetek zárszámadásai, amelyek az FM 1956. januári jelentése szerint jó ütemben haladtak, habár számos problémát is feltártak.¹¹⁸

A termelőszövetkezetek gazdálkodásának eredményességét némileg tovább árnyalta az FM 1956. március eleji újabb jelentése a mezőgazdasági termelőszövetkezetek zárszámadásáról. Ebből kitűnik, hogy a gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek mérleghiánya 75 millió forintba növekedett annak ellenére, hogy 247 millió forint hitelt folyósítottak a korábbi kötelezettségek rendezésére. S habár az alapok és a jövedelem az általános növekedés tendenciáját mutatták, területenként előfordultak különbségek. A 128 millió fo-

114 Jelentés a Somogy megyei termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének helyzetéről, a termelőszövetkezetek megszilárdításáról. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. szeptember 19. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-54. 378. ő. e. 1.

115 Lőrincz József szóbeli beszámolója a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. A KV Mezőgazdasági Osztályának feljegyzése a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztésének és megszilárdításának feladatairól. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. szeptember 12. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-54. 377. ő. e. 4.; Az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának tervezete a termelőszövetkezeti mozgalom megszilárdításával és továbbfejlesztésével kapcsolatos intézkedésekre. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. október 11. A minisztertanácsi határozat e tárgyban október végén jelent meg. Uo. 382. ő. e. 3.

116 Az FM, a Termelőszövetkezeti Tanács és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös jelentése a termelőszövetkezetek helyzetéről. Jegyzőkönyv. Bp., 1955. december 1., MDP KV. Határozat a termelőszövetkezetek fejlesztéséről. Bp., 1955. december 1. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 259. ő. e. 6.

117 Földművelésügyi Minisztérium. 001/144/1955. szigorúan titkos sz. jelentés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteleinek rendezéséről. Bp., 1955. december 30. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 172. ő. e.

118 Földművelésügyi Minisztérium. Tájékoztató jelentés a termelőszövetkezetek 1955. évi zárszámadásáról. Bp., 1956. január 4. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 591. ő. e.

rintos mérleghiány közel 60%-a Szolnok, Hajdú és Pest megyei termelőszövetkezeteknél jelentkezett, amelynek a rendezésére a Minisztertanács 50 millió forint hitelt biztosított.¹¹⁹ A minisztérium pár nap múlva újra jelentést tett a mezőgazdasági termelőszövetkezetek zárszámadásairól, amelyben megállapította, hogy az árutermelés színvonala még mindig elmaradt a kívánalmaktól. A jelentés szerint a tagság a természetbeni részesedést részesítette előnyben. A termelőszövetkezetek beruházott vagyonát ekkor közel kétmilliárd forint kötelezettség terhelte.¹²⁰

A Minisztertanács az 1956. március eleji határozatában úgy rendelkezett, hogy 1956-ban a termelőszövetkezetek 230 millió forint visszafizetését irányozzák elő. A hitel visszafizetését termelőszövetkezetenként egyedi vizsgálat alapján kellett megállapítani. Az FM és PM május 1-ig kapott határidőt arra, hogy javaslatot tegyen a közép- és hosszú lejáratú hitelek törlesztési feltételeinek a megváltoztatására a második ötéves terv időszakában.¹²¹ A vagyonhiánnyal küzdő 121 termelőszövetkezetnek a Minisztertanács 20 millió forintnyi hiteltartozást engedett el, a fennmaradó 19 milliót pedig úgy kellett átütemezni és rendezni, hogy az a gazdaságok fejlődését nem akadályozhatta.¹²² Az 1953-ban 1956-ra átütemezett közép- és hosszú lejáratú hitel első esedékes részlete kamattal együtt 414 millió forint volt. A Minisztertanács döntése értelmében 160 millió forint visszafizetése volt kötelező 1956-ban, míg 184 millió forint visszafizetésének a felfüggesztését tervezték, 70 millió forintot pedig zárszámadáskor használhattak fel. A felülvizsgálatok elvégzésével 1268 termelőszövetkezetnél hajtottak végre teljes vagy részleges hitelfelfüggesztést 148 millió forint összegben.¹²³ Mindemellett előkészületben volt egy minisztertanácsi határozat a termelőszövetkezetek megszilárdításáról és 1956. évi fejlesztéséről.¹²⁴

Az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának jelentése és javaslatai e tárgyban 1956. májusi keltezéssel, 75 oldalas változatban el is készült. A közvetlenül nem a termelésre adott hitelek (672 millió forintot) törlesztését javasolták, míg a fennmaradó több mint kétmilliárd forint hitelt 1%-os, 25 éves időtartamú hosszú lejáratú hitellel kívánták átalakítani. A pénzgazdálkodást érintő rendelkezések között található a rendszeres havi előlegfizetés is a tag-

119 Földművelésügyi Minisztérium. 0024/1/1956. szigorúan titkos sz. tájékoztató jelentés a Politikai Bizottság részére a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1955. évi zárszámadásáról. Bp., 1956. március 2. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 649. ő. e.

120 Földművelésügyi Minisztérium. 0078/1956. szigorúan titkos sz. jelentés a Minisztertanácsnak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1955. évi zárszámadásáról. Bp., 1956. március 9. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 175. ő. e.

121 MT. h. sz. a termelőszövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteltartozásainak rendezéséről. Bp., 1956. március 5. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 172. ő. e. 3166/III.5./1956.

122 MT. h. sz. határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1955. évi zárszámadásáról. Bp., 1956. április 13. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 175. ő. e. 3264/IV.14./1956.

123 Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály, Pénzügyi Osztály. Tájékoztató jelentés a termelőszövetkezetek 1956. évben esedékes közép- és hosszú lejáratú hiteleinek felfüggesztéséről. Bp., 1956. május 4. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 649. ő. e.

124 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának határozata a termelőszövetkezetek megszilárdításáról, valamint a termelőszövetkezeti mozgalom 1956. évi fejlesztéséről. Bp., 1956. március. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 175. ő. e.

ság számára.¹²⁵ A dokumentumok között fellelhető egy erről készített külön feljegyzés is, amelyben egy ilyen intézkedés pénzügyi kihatásait vizsgálták. A számítások szerint körülbelül az évi 2,3 milliárd forint készpénzbevétel mellett is 120 millió forint rövid lejáratú hitelfolyósításra volt szükség a folyamatos előlegezés biztosításához.¹²⁶ Az MDP KV 1956. júliusi irányelvei a gazdaság fejlesztésének második öt éves tervéről tartalmaztak kedvező pontokat a termelőszövetkezetekre vonatkozóan.¹²⁷ Alapvetően a készpénzbevétel fokozásával és állami hitelnyújtással kívánták elérni, hogy a tagok rendszeres havi készpénzfelleghez jussanak.¹²⁸ A termelőszövetkezeti tagoknak azonban egy része már 1956 nyarán és őszen számos megyében kilépett a közös gazdaságból.¹²⁹ A Minisztertanács 1956. szeptember 11-én meghozott határozatával intézkedett a termelőszövetkezetek 1955. október 31-e előtt felvett közép- és hosszú lejáratú hitelei visszafizetésének a rendezéséről. A kamattal esedékes éves visszafizetések arányosak lettek a termelőszövetkezetek pénzügyi helyzetével. A nagy területű termelőszövetkezetek – körülbelül 380 ilyen gazdaság – voltak a legjobban eladósodva. Ezek a termelőszövetkezetek a 4%-os hitelvisszafizetés és 1%-os kamatfizetés mellett sem tudták teljesíteni a kötelezettségüket.¹³⁰

Röviddel a forradalom kitörése előtt és a termelőszövetkezetek zárszámadását megelőzően, a Minisztertanács egy újabb határozattal próbálta stabilizálni és megerősíteni a kollektív gazdaságok pénzügyi helyzetét. A helyi szervek javaslata alapján törlésre kerülhetett 250 millió forint fizetési kötelezettség, továbbá 30 millió forint egyéb tartozás. Bizonyos esetben az összes közép- és hosszú lejáratú hitel visszafizetését is felfüggeszthették. Az elemi kárt szenvedett termelőszövetkezetek a megfelelő munkaegység-részesedés (20–25 forint) biztosítására 10 millió forint vissza nem térítendő állami támogatásban részesülhettek.¹³¹ Mindezzel azonban csak elodázták a problémák hosszabb távon is hatékony megoldását, ugyanis a meglévő több mint 3200 termelőszövetkezetből 400 még mindig súlyosan el volt adósodva. A gazdaságpolitikai hibákra és a szükséges nagyobb horderejű változásokra az FM október eleji előterjesztésében egész részletesen rávilágít-

125 MDP KV Mezőgazdasági Osztály. K/8/c/77/1956. szigorúan bizalmas sz. a termelőszövetkezetek fejlesztésének és megszilárdításának feladatai a második öt éves terv időszakában. Bp., 1956. május 17. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-93. 659. ő. e.

126 2364/1956. szigorúan titkos sz. feljegyzés Gerő elvtárs részére a rendszeres havi munkaegység-előlegfizetés bevezetéséről a termelőszövetkezeteknél. Bp., 1956. március 26. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 175. ő. e.

127 Irányelvek a magyar népgazdaság fejlesztésének második öt éves tervéhez. Jegyzőkönyv. Bp., 1956. július 18–21. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-52. 35. ő. e. 3.

128 Irányelvek a magyar népgazdaság fejlesztésének második öt éves tervéhez. Jegyzőkönyv. Bp., 1956. július 18–21. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-52. 35. ő. e. 3.; Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti*, 18–19.

129 Jegyzőkönyv. Bp., 1956. augusztus 9–10. Egri Gyula és Matolcsi János szóbeli beszámolója a Zala megyében számos termelőszövetkezetnél tapasztalható rendellenes jelenségekről. MDP KV határozata a Zala megyei termelőszövetkezetek megszilárdításáról. Bp., 1956. augusztus 11. HU-MNL-OL-M-KS-276-f-53. 298. ő. e.

130 Magyar Nemzeti Bank. V/708/1956. sz. jelentés a Minisztertanácshoz a termelőszövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteleinek esedékességéről. Bp., 1956. szeptember 22., 5354-1/1956. sz. a Mezőgazdasági Osztály feljegyzése Apró Antal elvtársnak, a Minisztertanács elnökhelyettesének a termelőszövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteleinek esedékességéről. Bp., 1956. szeptember 27. HU-MNL-OL-XIX-A-2-l. 6. doboz.

131 MT. h. sz. határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek hiteltartozásainak további rendezéséről. Bp., 1956. október 10. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 188. ő. e. 3625/X.15./1956.

tott: a gazdasági fejlődést akadályozta az ár-, beadási és adópolitika.¹³² A felhalmozódott rendszerszintű problémákból fakadóan, valamint a forradalom hatására a termelőszövetkezetek egy része az 1956-os zárszámadás idején egyszerűen felbomlott.

Összegzés: linearitás vagy folyamatos fordulatok?

Az 1948 végétől létrejövő termelőszövetkezeti csoportoknak a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság ideológiai és gazdasági alappilléreivé kellett volna válniuk. A szovjet mintájú kollektivizálás és a kolhozrendszer némiképp módosított átvétele azonban mind társadalmi, mind pedig gazdasági értelemben negatív következményekkel járt. A vizsgált források megerősítik, hogy az agrárpolitika szélsőséges végrehajtása rendszerszintű válságba sodorta az agráriumot 1952-re. A problémák gyökereinek a feltárása olyan megoldások keresésére sarkallta a pártvezetést, amelyek a korábbi mérsékeltbb gazdaságpolitikai elképzelésekbe illeszkedhettek. Nemzetközi kontextusban nem volt egyedi jelenség a termelőszövetkezetek működésképtelensége és gazdálkodásának részbeni vagy teljes eredménytelensége. Az állami készletképzési módszerek, tervezés, beruházási és támogatási rendszer centralizált és rugalmatlan volt. A beruházásokhoz és működéshez szükséges pénzeszközök állami biztosítása csak felszínes kezelése volt a problémáknak. Összességében mind a dogmatista, keményvonalas, mind pedig a később agrárreformokat kezdeményező és azok iránt nyitott politikusok célja az egész korszakban a termelőszövetkezeti gazdálkodás konszolidálása és megerősítése volt, azonban a rendszer 1956. őszi válsága éles törésvonalakat hozott a felszínre az agrárpolitikában. Mindent összevetve a Rákosi-korszakban a termelőszövetkezetek gazdálkodását érintő, fordulatokban bővelkedő folyamatok zajlottak, amelyek figyelembe vették a társadalmi reakciókat és igényeket is. Különösen lényeges részem volt a gazdaságpolitika egészébe illeszkedő beruházás- és hitelpolitika, amely már az 1950-es évek elején is okolható volt a termelőszövetkezetek eladósodásáért. Az 1953-on és 1956-on átívelő, új szempontokat felvető megközelítés árnyalja a már 1990 előtt kialakított történeti periodizációt. A pártvezetés többek között (1) érzékelte és ismerte az agrárpolitikából fakadó problémákat, (2) és bár egyensúly és felelősség nélkül, de folytatta a kollektivizálást, miközben mérsékleltre intett. Az „új szakaszban” folytatódott a megoldáskeresés, azonban az 1954. évi termés kiesés és bevételcsökkenés tovább nehezítette a felbomlást elkerülő termelőszövetkezetek gazdasági helyzetét. A mikroszintű forrásfeltárás által kimutatható, hogy a termelőszövetkezetek vezetése és tagsága sem értett egyet a teljesen ellenőrzött és irányított, rugalmatlan gazdálkodással, amelyen nem segített a nagyüzem jegyében történő eszköz-, föld- és humánerő-koncentráció. A tagok anyagi érdekltségének az emelése ellentmondásokat szült, egyrészt így lehetett a tagságot a termelésben érdekeltté tenni, illetve vonzóvá tenni a magángazdálkodók számára a nagyüzemet, másrészt, az eredménytől függően egyen-

132 Földművelésügyi Minisztérium. 0013/65/1956. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a mezőgazdasági termelőszövetkezetek további megsegítéséről. Bp., 1956. október 6. HU-MNL-OL-XIX-A-83-b. 188. ő. e.

lőtlenséget alakíthatott ki a termelőszövetkezetek között. Az év végi zárszámadás erőpróba is volt egyben, amely szembesítette a közösen gazdálkodókat és az állampártot is a kollektivizálás kudarcával. Így, ellentmondásos módon, de állami érdek is lett a nem működő, az alapszabályt sem betartó termelőszövetkezetek feloszlása.

SIMON WIESENTHAL ÉS A MAGYAR ÁLLAMBIZTONSÁG (1964–1981)

NOVÁK ATTILA

SIMON WIESENTHAL AND HUNGARIAN STATE SECURITY
(1964–1981)

The study focuses on the relationship between Simon Wiesenthal, the former head of the Vienna-based Zentrum für jüdische historische Dokumentation and Kádár-era Hungary. Wiesenthal, who was under surveillance by the Hungarian (and other East-European socialist) state securities from the 1960s until the fall of communism, attracted the interest of some East-European policy-makers not only in Hungary. Attention was focused on him early on as a leading personality of the Jewish community in Austria, but this was soon shifted to his activities to expose and bring to justice the Nazis. The observations were generally made of the official anti-Zionist propaganda, the language of the ideology of the Eastern European regimes—dealing with Jews and Israel. This propaganda was very much strengthened after the Six-Day War of 1967 and the anti-Zionist purges of 1968 of Poland. Wiesenthal, who was equally aware of the activities of former Nazis in the Eastern Bloc countries, became a symbol of a new Austrian Jewish identity, but his personality also carried more universal meanings. Eastern European countries would have preferred him to deal only with ‘capitalist countries’, but Wiesenthal’s universal search for truth made no distinction between Eastern and Western citizens, and thus no distinction between crimes and criminals.

Keywords: Simon Wiesenthal, János Kádár, Austria, Hungary, anti-zionism, holocaust, nazis, state-security, socialist countries

A „náciবাদásként” aposztrofált osztrák zsidó mérnök, a már a saját korában nagy hírnévre szert tett Simon Wiesenthal életében – az eddigi kutatási eredmények alapján – 1964-ben jött el a pillanat, amikor magyar állambiztonsági jelentések tárgya lett. Bár elképzelhető, hogy vannak róla hasonló források korábbról is, ám úgy tűnik, hogy Wiesenthal ezeknek a szerveknek az ingerküszöbét akkor érte el, amikor közéleti aktivitása megerősödött. A Kádár-korszak közléte és nyilvánossága számára addig alig létező osztrák mérnök – az általános magyar és a zsidó sajtóban is csak nagyon ritkán jelent meg a neve ezekben az időkben – nagyon is élő alakká vált a megfigyelések rendszerében, amely(ek)ben az ő személye csak egy kis részt foglalt el.

Novák Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet. A prágai levéltári kutatást az International Visegrad Fund (Visegrad Fellowship, 62420030 sz.) támogatta.

Ez természetesen azt is jelenti, hogy amit Wiesenthal és a magyar állambiztonság kapcsolataként tartunk számon, részben konstruált viszony, mivel a náci vadász tevékenysége általában nem volt önálló témája a megfigyeléseknek, és csak részét képezte egy nagyobb megfigyelési körnek. A bécsi mérnököt nemcsak a magyar állambiztonság figyelte, hanem más szocialista országok szolgálata is, mert nem volt hajlandó arra, hogy tevékenységét (kizárólag) a szovjet elvárásoknak megfelelően a nyugati országokban élő egykori nácikra vagy kollaboránsokra korlátozza.

A Wiesenthalról szóló kutatás – beleértve Tom Segev életrajzát¹ – nem foglalkozott szisztematikusan a Zsidó Történelmi Dokumentációs Központ [Zentrum für jüdische historische Dokumentation] – 1947 és 1954 között működött Linzben, aztán az 1960-as évek elejétől Bécsben újranyílt – és a kelet-európai szocialista országok kapcsolatával. A náci vadász teljesen mást jelentett Ausztriának és a világnak, mint a keleti blokk országainak. Személye az osztrák zsidóság számára egy új, a holokauszt utáni identitást jelenített meg – ez a megállapítás amúgy összhangban áll Rachel Blumenthalnak a Holokauszt-túlélők és zsidó identitás a háború utáni Ausztriában című tanulmányának kijelentéseivel² –, amely túlmutat a hagyományos osztrák zsidó (vagy akár egy korábbi) identitáson. Ez a fajta azonosságtudat, amelyet nem korlátoztak a kelet-európai szocialista országok merev ideológiai-politikai határai, természetesen csak egy olyan kivételes egyéniség számára volt „biztosítható”, mint amilyen a bécsi mérnök volt.

A tanulmány témája Simon Wiesenthalnak a magyar állambiztonság általi megfigyelése 1964 és 1980 között. Nem életrajz, és nem is a Magyarországhoz fűződő kapcsolatának története. Az írás arra keresi a választ, hogyan viszonyult a kádári állambiztonság Wiesenthal személyéhez. Ezzel kapcsolatosan megvizsgáljuk azt is, hogy bizonyos korszakokban, periódusokban milyen témák kapcsán merült fel Wiesenthal neve, ezáltal pedig megérthetjük azt is, hogy a magyar állambiztonság számára miért volt fontos a náci vadász működése. Válaszunk többrétű lesz, mivel a különféle jelentésekből elénk táruló Wiesenthal-kép nem mutat egységes arculatot, bár pár közös vonás megfigyelhető. Ezeknek a tulajdonságoknak a megjelenése egyébként lassan bontakozott ki, időben evolutív folyamatról beszélhetünk, melyből hiányzott a központi rendező elv.

Ha az a kérdés, hogy a magyar állambiztonsági dokumentumok hatalmas mennyiségéből mely típusúakban találkozunk Wiesenthal nevével, akkor meg kell jegyeznünk, hogy ebből a szempontból háromféle dokumentum létezik. Az elsőben az állambiztonság külföldi cionista és zsidó szervezeteket figyelte (például volt egy külön dosszié „Gemeinde” címmel, amely a bécsi zsidó közösséggel foglalkozott). Ehhez kapcsolódtak az egyes ügynökök aktái, amelyekben az ügynökök – akik közül az egyik a bécsi zsidó közösség vezetőségének tagja volt – figyelemmel kísérték és jelentették a Magyarországhoz kapcsolódó mozgásokat Bécsben és Budapesten. A második esetben pedig Wiesenthal mások megfigyelésével kapcsolatban került a dokumentumok középpontjába. Ezenkívül vannak olyan

1 Tom Segev: *Simon Wiesenthal. The Life and Legends*. New York, 2010.

2 Rachel Blumenthal: Holocaust Survivors and Jewish Identity in Postwar Austria. In: *Constructing and Experiencing Jewish Identity*. Ed. Rachel Blumenthal – Daniel M. Herskowitz – Kerstin Mayerhofer. Leiden–Boston, 2022. (Baron Lectures. Studies on the Jewish Experience 1) 50–67.

források, amelyek általában az izraeli hírszerzést tartották szemmel, és jelentettek az Izrael európai tevékenységeivel kapcsolatos – vélt vagy valós – ügynöki tevékenységekről. Hangsúlyozni szeretném, hogy Wiesenthalnak soha nem volt saját állambiztonsági dosz-sziéja; az őt érintő jelentések más aktákban találhatók, ott is kisebbséget alkotva.

De ki is volt Simon Wiesenthal?

A bécsi Zsidó Dokumentációs Központ [Dokumentationszentrum des Bundes Jüdischer Verfolgter des Naziregimes] alapítója – 1961-ben – elsősorban egykori náciakat üldöző tevékenysége miatt vált híressé: több mint száz háborús bűnöst kerített kézre, így segédkezett Adolf Eichmann elfogásában, de Franz Murer SS-tiszte, a vilnai gettó megszervezőjét is segített elfogni.

Wiesenthal 1908. december 31-én született – az akkor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó, ma Ukrajnában lévő galíciai – Buczaczban. Apja meghalt az első világháborúban, anyja először Bécsbe költözött, majd újraraházasodott, és visszatért a városba. Wiesenthal érettségije után a lembergi [Lwów, ma Lviv, Ukrajna] műszaki egyetemre jelentkezett, de a zsidókra vonatkozó diszkriminatív korlátozások miatt elutasították, így végül a prágai műszaki egyetemen tanult, ahol 1932-ben építészmérnöki diplomát szerzett.

Megnősült, majd egy lembergi építészirodában dolgozott. Amikor a sztálini Szovjetunió és a náci Németország megkötötte a megneemtámadási egyezményt, és megállapodott Lengyelország felosztásáról, rosszabb idők következtek számára is. a szovjet hadsereg 1939 őszén elfoglalta a várost, elkezdődtek a tisztogatások. Wiesenthal élete során nagyon fontos volt minden totalitáriánus diktatúra elleni küzdelem, a szovjet típusút itt ismerte meg. Mostohaapját letartóztatta az NKVD [Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel/Belügyi Népbiztosság], börtönben halt meg, mostohatestvérét pedig megölték. Wiesenthal bezárta vállalkozását, és szerelőként helyezkedett el egy gyárban. Később, amikor a németek 1941-ben megszállták Lemberget, a város közelében lévő janowskai munkatáborban töltött el hónapokat, majd utána feleségével együtt egy másik kényszermunkatáborba került. a zsidóság megsemmisítésének terve és gyakorlata legközvetlenebbül érintette Wiesenthalt: 1942 augusztusában édesanyját a belzeci haláltáborba deportálták, szeptemberre pedig már az ő és a felesége családjának jó része sem volt az élők sorában. Wiesenthal feleségét szőke haja miatt „árjának” nézték, ezért megmenekülése reálisnak látszott. Wiesenthal megállapodást kötött a lengyel ellenállókkal: vasúti csomópontok részletes térképeiért cserébe a nejének hamis papírokat szereztek (melyek szerint lengyel állampolgár), így nem csak a táborból vitték ki, de Varsóban, majd a Rajna-vidéken dolgozott kényszermunkásként, anélkül hogy kilétére fény derült volna.

Wiesenthal 1943 októberében, közvetlenül a foglyok meggyilkolása előtt megszökött Janowskából, ám 1944 júniusában elfogták, és visszavitték a táborba. De szerencséje volt: az SS-őrök úgy döntöttek (számítva a háború rájuk nézve kedvezőtlen kimenetelére), hogy nem gyilkolják meg a megmaradt foglyokat. Ehelyett nyugat felé terelték őket, az útvonal Plaszów [Krakkó déli külvárosa], Gross-Rosen [Rogoźnica, Lengyelország] és Buchenwald

érintésével Mauthausenben végződött. Wiesenthal legyengülve és lesóványodva érte meg az 1945. május 11-i felszabadulást, amelyet az amerikai hadseregnek köszönhetett.

Wiesenthal már közvetlenül a háború után eldöntötte, hogy segíteni fogja az amerikaiakat az egykori náci bűnösök megbüntetésében. Segített összegyűjteni a népiirtással kapcsolatos dokumentumokat az Egyesült Államok hadserege számára, ahol volt egy háborús bűnösökkel foglalkozó részleg. 1945 végén szerencsésen megtalálták egymást a feleségével (holott azt hitték egymásról, hogy meghaltak), majd 1946-ban megszületett lányuk, Pauline.

A Wiesenthal által talált anyagokat felhasználták az amerikai zónában lefolytatott, háborús bűnösökkel kapcsolatos perekben. Wiesenthal kapcsolata az amerikai hadsereggel 1947-ben szűnt meg, ezt követően Linzben – pár tucat önkéntessel együtt – megalapította a Zsidó Történelmi Dokumentációs Központot. A cél az volt, hogy további bizonyítékokat gyűjtsenek a majdani perekhez. Mivel a Szovjetunió és az Egyesült Államok elveszítette az érdeklődését a háborús bűnösök és a perek iránt, Wiesenthal 1954-ben bezárta linzi irodáját, az iratokat pedig – az Eichmann-dosszié kivételével – a Yad Vashem Archívumnak adta át. Wiesenthalnak komoly szerepe volt Adolf Eichmann felelősségre vonásában. Már korábban is részt vett abban a kísérletben, amely 1948-ban Eichmann izraeli ügynökök általi elfogására irányult (sikertelenül). 1953-ban tájékoztatta Aryeh Eshel bécsi izraeli főkonzult, hogy Eichmann Argentínában rejtőzik, ám az izraeli titkosszolgálatnak végül csak 1960-ban sikerült kézre kerítenie. Eichmann Izraelbe szállították, ahol bíróság elé állították, majd a nagy nemzetközi visszahangot kiváltó per végén tömeggyilkosságban bűnösnek találták, és 1961. május 31-én (a zsidó állam történetében egyedülálló módon) kivégezték. Bár később Isser Harel, az Eichmann elfogását irányító Moszad-vezér (1952–1963) élesen tagadta Wiesenthal szerepét Eichmann elfogásában, biztosan voltak benne érdemei.

Tehát Wiesenthal háború utáni élete éppen nem sokkal 1964 előtt – amikor a magyar állambiztonság elkezdett érdeklődni iránta? – vett fordulatot, amikor családjával 1960-ban Linzből Bécsbe költözött, majd – az Eichmann sikeres elfogásában való közreműködésének is köszönhetően – 1961-ben nyitotta meg újra, immár a fővárosban a Zsidó Dokumentációs Központot.³ Az Osztrák Néppárt által uralt országos politikai élet, valamint a nagyhatalmi közeledés (1961 júniusában zajlott Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár és Kennedy amerikai elnök bécsi találkozója) újult erővel vetette fel annak a lehetőségét, hogy fel lehet kutatni és meg lehet büntetni a náci bűnösöket.

Az Eichmann-ügyben néhány kelet-európai ország és Izrael között volt együttműködés (Magyarország például átadott szűrt dokumentumokat), de ezzel nem kérdőjeleződött meg az Izraellel kapcsolatban kialakult hagyományos kelet-európai álláspont.

3 Lásd Segev: *Simon Wiesenthal*.

Wiesenthal mint a megfigyelések tárgya

A holokauszt után a túlélő zsidókat a szövetséges hatalmak az ausztriai DP [Displaced Persons] táborokban helyezték el. Akiknek a háború után nem volt hová visszatérniük, a DP-táborokban maradtak (az egyik ilyen tábor Linzben volt), és többek között palesztinai önkéntesek csoportjai segítették őket. 1955-ben 250-300 ezer hontalan zsidó élt Ausztriában. Közülük körülbelül háromezer maradt az országban, akik segítettek megalakítani az új osztrák zsidó közösséget. Az 1956-os forradalom után elmenekült magyarok közül mintegy hetvenezren maradtak Ausztriában, köztük sok zsidó is volt,⁴ és sokan csatlakoztak az ottani hitközségekhez. a magyar állambiztonság több okból is ki tudta használni tagjaik egy részét: különböző juttatásokat kaptak, és sokuknak volt Magyarországon élő családjá, akiken keresztül nyomást tudtak rájuk gyakorolni.

A magyar megfigyeléseket azonban nem ez, tehát az ausztriai zsidóság helyzete motiválta, sokkal lokálisabb – vagy ha úgy tetszik, regionálisabb – érdeklődés célpontja volt a bécsi mérnök. Wiesenthal egyrészt olyasvalakiként volt érdekes az állambiztonság számára, mint aki a bécsi hitközségi választásokon „külön pártot” szervezett (az első jelentés 1964. május 19-ről származik és a „Gemeindéről”, azaz a bécsi hitközségről szóló dossziében található). Másrészt úgy is említették őt, mint az izraeli szolgálatok (főleg a Moszad) „emberét” – amely kijelentésnek volt valóságtartalma, Tom Segev könyve szerint a második világháború után Wiesenthal évekig volt a szervezet fizetési listáján, „Theocrat” álnéven –, aki „elterelő tevékenységet” folytat a kelet-európai szocialista demokráciák ellen. Wiesenthalban ugyanakkor a magyar belbiztonság Eichmann „egyik elfogóját”, illetve a „nagyon nagy nevű embert” tisztelte.⁵ Az említett két dolog kéz a kézben járt: az állambiztonsági jelentések leszögezték, hogy a bécsi hitközség vezetősége (Dr. Ernst Feldsberg [1894–1970] – aki 1963-tól a közösség vezetője – és a bécsi kormánnyal jó kapcsolatokat ápoló Wilhelm Krell [1902–1973]) és mások félték Wiesenthal előretörésétől, és benne ellenséges személyt láttak. a magyar állambiztonság egy tekintélyes magyar rabbit („Sárvári” ügynököt, alias dr. Salgó László főrabbit [1910–1985]), aki az osztrák ügyekben is jártas volt, és egy másik vezető vallási közösségi funkcionáriust („Xavér” ügynököt, azaz Benoschofsky Ilona múzeumigazgatót [1913–1997]) használta fel az információk megszerzésére. Ez amúgy nem volt nehéz, még Bécsbe sem kellett menni érte, mivel a város főrabbi, Akiba [Béla] Eisenberg (1909–1983) magyar származású volt, számos alkalommal megfordult Budapesten, és jó kapcsolatokat ápolta a hivatalos magyar zsidósággal. Igaz, cionista elköteleződése miatt a magyar belügy számára már nem volt annyira rokonszenves. Simon Wiesenthal 1964–1965-ben jelentős befolyásra tett szert a bécsi zsidó közösség elitjében, és a magyar állambiztonsági szolgálat rajtuk keresztül is (számos magyar zsidó, így hitközségi tag és vezető is élt az osztrák fővárosban) próbált nyomozni utána. a magyar állambiztonságiak viszont – legalábbis az általam látott jelentések alapján – bár az Eichmann-üggyel valamelyest összekötötték a nevét, de például az 1964-től

4 A mintegy 200 ezer Nyugatra távozott magyar között kb. 15-20 ezer zsidó volt.

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.2.5 O-8-301/1. „Herzl Tivadar”. Cionista szervezetek.

induló Silberbauer-üggyel (ez sokkal kisebb jelentőségű volt, mint a másik) nem társították a személyét, és más hasonló ügyekkel kapcsolatban sem merült fel a neve. Míg a Kádár-korban az Eichmann-üggyel a legmagasabb szinten foglalkoztak, és a peren magyar újságírók is megjelentek, Wiesenthal neve – ezzel kapcsolatosan – említésre sem került.

Az állambiztonsági felügyelet másik aspektusa globálisabb jellegű volt. Wiesenthal Zsidó Történelmi Dokumentációs Központját és magát Wiesenthalt is azzal vádolták a belügyi jelentések, hogy nemcsak a bécsi izraeli nagykövetség és általában a Moszad „közvetlen ellenőrzése” alatt áll, hanem más nyugati titkosszolgálatokkal együtt részt vesz a „szocialista országok elleni antikommunista kampányban”. Ez a vád a megfigyelések általunk észlelhető végéig (az 1980-as évekig) elkísérte Wiesenthalt, akinek a pozícióját – Ausztriában és külföldön egyaránt – megerősítette az 1967-es hatnapos háború, Izrael óriási győzelme. Wiesenthal, aki nem hallgatott az 1968-as lengyelországi cionistaellenes kampány során sem, a szocialista országok vonatkozásában is szót emelt a volt nácik, illetve társadalmi-politikai reintegrálásuk ellen. Ez visszatérő motívum az állambiztonsági jelentésekben: Wiesenthal nemcsak a kapitalista országokban, hanem a szocialista országokban élő egykori nácikat is le akarja leplezni és bíróság elé akarja állítani.⁶ Ismét egy olyan pont, ami nem fért bele a szocialista rendszerek önértelmezésébe, ezenkívül szembeszállt azzal a propagandával is, mely szerint a volt nácik állama kizárólag csak az egyik német állam, a Német Szövetségi Köztársaság. De nem csak erről volt szó, például 1978 augusztusában Wiesenthal azt követelte, hogy Svédország addig ne vegyen részt az 1980-as moszkvai olimpián – amelyet Afganisztán 1979-es szovjet megszállása miatt sokan bojkottáltak –, amíg nem tisztázódik a Szovjetunióba hurcolt embermentő svéd diplomata, Raoul Wallenberg sorsa.

Az 1960-as évekhez visszatérve: 1965 februárjában azt jelentették Wiesenthalról (az Ignotust és másokat is megfigyelő „Xavér” ügynök hangszerelésében), hogy Bécsben koalícióba akart lépni a cionistákkal.⁷ Egy pontosan nem datálható – de 1965-re tehető – jelentés, mely „a cionista szervezetek európai tevékenységéről” szólt, Wiesenthalt mint a linzi Joint izraeli kivándorlást támogató figurájaként említette meg.⁸ (Ez a forrás egyébként problematikusnak tűnik, mivel 1961-ben a linzi zsidók száma nagyon alacsony, 200 fő alatt volt, és a népszámlálásban nem is jelent meg.)⁹ „Filder John” ügynök a Belügyminisztérium III/I Csoportfőnökség számára készült összefoglalójában azt jelentette, hogy Wiesenthal, mint a *Der Freiheitskämpfer* lap tulajdonosa, „nyomozást folytat olyan Magyarországon élő közéleti személyiségek és funkcionáriusok iránt, akik a II. világháború előtt és alatt együttműködtek a nácikkal, részt vettek tömeggyilkosságokban, zsidóellenes intézkedésekben és tagjai voltak a nyilaskeresztes pártnak. a megszerzett adatok birtokában

6 Lásd pl. a Lengyel Népköztársaság és a szocialista tábor ellen folyó cionista diverziós tevékenység. Bp., 1971. november 9. ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1 „Herzl Tivadar”. Cionista szervezetek.

7 Jelentés. Bp., 1965. február 1. ÁBTL M-37478. „Xavér”. Munkadosszié.

8 A cionista szervezetek európai tevékenysége. ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1 „Herzl Tivadar”. Cionista szervezetek.

9 Michael John: Gebrochene Kontinuität. Die Kultusgemeinde Linz nach 1945. In: *Jüdische Gemeinden. Kontinuitäten und Brüche. Studien zur Geschichte der Juden*. Hrsg. Eleonore Lappin. Berlin–Wien, 2002. 139–178.

Wiesenthalé leleplezéseket akar közölni.” Az ügynöknek utasítást adtak, hogy kísérje figyelemmel a célszemély tevékenységét.¹⁰

A Wiesenthal iránti érdeklődés 1969-es sajtófigyelésekben is testet öltött. Először egy róla szóló német nyelvű cikket ismertettek, amelyben a náciavadász Bécsben tartott sajtókonferenciáján azzal vádolta az 1968-as lengyelországi (hivatalosan anticionista) zsidóüldözés elindítóit és végrehajtóit, hogy a hitleri időszakban fasiszták voltak.¹¹ 1969 tavaszán Wiesenthal különféle – az osztrák sajtóban megjelent – vitáit már fordították és ismertették a magyar állambiztonsággal. Így a lengyel hatóságokkal történt összetűzéseit is, amelyek kijelentették, hogy ők nem a Wiesenthal-féle dokumentáció alapján folytatják a náci háborús bűnösök felkutatását.¹² 1969 júliusában született meg az első, kifejezetten Wiesenthallal foglalkozó sajtójelentések, cikkek és tudósítások magyar állambiztonsági összefoglalója.¹³ Az irat leginkább a Lengyelországgal kapcsolatos vitára összpontosított, illetve a német radikális jobboldali *National Zeitung* Wiesenthalt bíráló cikkeit elemezte. Egy 1969. novemberi jelentés szerint Wiesenthal kapcsolatban állt Johann Ableitinggerrel, az osztrák államrendőrség magas rangú tisztviselőjével, akinek ügyét az osztrák parlament kémelhárítási kérdésekkel foglalkozó bizottsága tárgyalta.¹⁴ Wiesenthal (állítólag) rendszeres információkat kapott tőle különféle állampolgárokról, a nemzetközi cionista vezetők és a kémkedéssel vádolt osztrák rendőrök kapcsolatáról szóló dokumentum szerint Ableitingger és társai az osztrák államrendőrségen belül kapcsolatban álltak a bécsi izraeli követséggel, és információkat adtak a számukra.¹⁵ Itt Wiesenthalt mint rendőrségi tisztviselőt nevezték meg:

„Fenti körök elismerik, hogy Izrael bécsi nagykövetsége rendszeres kapcsolatot tartott Simon Wiesenthallal, az osztrák államrendőrség tisztviselőjével. Szerintük a kapcsolat arra korlátozódott, hogy adatokat kértek Izraelbe utazó osztrák állampolgárok esetleges náci múltjára vonatkozóan. Wiesenthal nem tudott minden esetben kellő felvilágosítással szolgálni és ilyenkor Ableitingert ajánlotta, mint magán-detektívet, aki mindig rendelkezett pontos adatokkal.”¹⁶

A jelentések célpontja és „fejlődése”

1969 decemberében Simon Wiesenthalt már egyértelműen nemcsak „a náciavadászként” írták le, hanem úgy tudósítottak róla, hogy központjából többen „kémtevékenységet” folytattak a szocialista tábor ellen, és „rendszeres” kapcsolatuk volt a cionistákkal a ke-

10 Jelentés. Bp., 1965. március 25. ÁBTL 3.2.3.Mt-69. „Filder John”. Munkadosszié.

11 Wiesenthal (állítólag) 48 ilyen személyről rendelkezik terhelő adatokkal. Jelentés. H. n., 1969. március 18. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

12 Uo. Jelentés. H. n., 1969. március 22.

13 Uo. Jelentés. H. n., 1969. július 30.

14 Uo. Jelentés. Bp., 1969. november 4.

15 Uo. Jelentés. [Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.] H. n., 1969. november 27.; Uo. Jelentés. H. n., 1969. november 27.

16 Uo.

leti blokk országaiban.¹⁷ Az eredetileg német nyelvű, a bécsi rezidentúra által felterjesztett jelentés (1969 decemberében keletkezett) pontosan leírja azt, milyen pozíciója volt Simon Wiesenthalnak a szocialista országokban.

A szervek nagyjából ebben az időben foglalkoztak Laetitia Dyckerhoff – ma leginkább fotósként ismert – személyével is, aki nyugatnémet állampolgár volt és a Zeitschriften-verlag Dr. Bilz & Dr. Fraund KG. nevű wiesbadeni kiadó lapjainak állandó bécsi tudósítójaként dolgozott. a bécsi magyar nagykövetség egyik munkatársa azért került vele kapcsolatba, mert Dyckerhoff Budapestre akart látogatni a Budapesti Nemzetközi Vásárra, és ennek kapcsán az újságíró elmondta, hogy kapcsolatba lépett Wiesenthallal.¹⁸ Dyckerhoff (állítólag) felajánlotta, hogy szívesen közölne a magyar sajtóban dokumentumokat egyes nyugatnémet vezetők náci múltjáról, ám – a bécsi magyar követség beajánlása ellenére – a *Magyar Nemzet* című lapnál elhárították közeledését. Mindenesetre az állambiztonság nem tudott meg sokat Dyckerhofftól Wiesenthalról, csak azt a kósza híresztelést, hogy a *Spiegel*ben akart volna anyagokat leköszölni Wiesenthal, de a nyugatnémet követség ezt nem engedte meg neki.¹⁹ A Dyckerhoff-féle kapcsolatról más forrásból is tudunk. a „Gemeinde” egyik dossziéjában – már külön Wiesenthalra összpontosítva – foglalják össze a vele való kapcsolatot, az újságírónak a bécsi magyar nagykövetségen tett 1970. október 19-i látogatását.²⁰ a bécsi követség felterjesztésében már megjelent az események értékelése is: a nyugatnémet Brandt-kormány meg akarta akadályozni azt, hogy kisebb náci funkcionáriusok lelepleződjének. Maga Dyckerhoff is ezt mondta a követségen, hogy (állítólag) a nyugatnémetek és az izraeliek is azt a „bizalmas utasítást” adták Wiesenthalnak, hogy csak nagyobb náci leleplezésével foglalkozzon. „Az utasítás úgy szól, hogy a többi náci párttag, illetve funkcionárius ellen a dokumentációs központnak nem szabad semmiféle adatot nyilvánosságra hoznia, azok ellen nem szabad fellépnie. Ez védelmet nyújtana mindazoknak a kisebb beosztású, és nem kevésbé fanatikus náciaknak, akik ma elsősorban Nyugat-Németországban élnek.”²¹ Dyckerhoff szerint az úgynevezett Verbelen-pert – Robert Jan Verbelen Ausztriába menekült belga náci kollaboráns volt, akit végül felmentettek minden vád alól – is azért nem kezdték meg, mert a nyugatnémetek „kétharmilliárd márka segélyt” fizettek Izraelnek. Dyckerhoff úgy vélte, hogy az Ellenállók Szövetsége nevű szervezet brüsszeli központja súlyos bonni nyomás alatt állt, ez eddig Wiesenthalra nem vonatkozott. Ugyanakkor Izrael is utasítja Wiesenthalt, így a tevékenységét nem tudja folytatni.

A magyar szervek figyelték és közvetítették azokat a sajtóhíreket, amelyek Wiesenthallal kapcsolatban voltak. Így a Náci Rezsim Üldözötteinek Szövetsége [Vereinigung der Verfolgten des NS-Regimes] nevű szervezet brosúráját is, mely főleg a Kreisky-kormány,

17 Jelentés. Bp., 1969. december 23. Belügyminisztérium (= BM) III/I. Csoportfőnökség. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

18 Jelentés. Bécs, 1970. május 27. ÁBTL 0-8-193/2. Német Szövetségi Köztársaság (= NSZK) bécsi követsége és konzulátusa. Egy bizonyos „Nyerges” írta a jelentést.

19 Jelentés. Bécs, 1970. május 27. ÁBTL 0-8-193/2. NSZK bécsi követsége és konzulátusa.

20 Információs jelentés. Bécs, 1970. október 26. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

21 Uo.

maga Bruno Kreisky és Wiesenthal konfliktusait elemezte, ám a bécsi náciavadással szimpatizálva.²²

A „Gemeinde” dossziében szereplő egyik 1970. májusi jelentés (forrása szintén Laetitia Dyckerhoff) feltérképezte Wiesenthal politikai szimpátiáit/antipátiáit is.²³ Megjegyezte, hogy Wiesenthal az ÖVP-vel, az Osztrák Néppárttal rokonszenvezett, nem a szociáldemokratákkal. Rosszindulatú feltételezése szerint a nyugatnémet követséggel való kapcsolata nemcsak abban merült ki, hogy orientálták, hanem bizonyos összegeket is felvett „fél információért vagy elhallgatott információért”. Ilyennek tudta be a jelentés szerzője a Schirmer-estet, amikor az új bécsi nyugatnémet nagykövet (állítólagos) múltja került szóba. (A Ribbentrop-féle náci külügyminisztériumban egykor valóban dolgozott egy Hans Schirmer nevű személy, és 1970 és 1974 között egy ugyanilyen nevű személy volt a nyugatnémet nagykövet Bécsben. a nagykövet azonban tagadta, hogy ő lett volna ez az ember, és csak a névazonosságot volt hajlandó beismerni.)

Munkában a kelet-európai állambiztonság

Wiesenthal megfigyelésébe, a vele kapcsolatos információk megszerzésébe a csehszlovák államvédelem is becsatlakozott. Egy Prágában, 1970. május 28-án kelt jelentés szerint Wiesenthal Norvégiába akarta költöztetni zsidó dokumentációs központját, ugyanakkor a svéd sajtó megéppenséggel svédországi költözésről írt.²⁴ A prágai jelentés azt állította, hogy Wiesenthal kooperált a csehszlovák és a lengyel hatóságokkal, de ezt „csak játszmának nevezte[,] az ő célja elsősorban, hogy a cionista mozgalom érdekében fejtsse ki tevékenységét”. a csehek júniusban részletesen tájékoztatták a magyar hatóságokat ügynöki értesülésük forrásáról.²⁵ Egy 1970. augusztusi orosz nyelvű forrás egyenesen azt állította, hogy az osztrák cionista szervezetek antiszemitizmusnak állították be azt a szovjet politikát, mely elítélte az „agresszív” izraeli politikát és a szocialista országok cionizmusra vonatkozó negatív „álláspontját”.²⁶ Ezek a szervezetek információkat gyűjtöttek a szocialista államokban élő zsidók „diszkriminálására” vonatkozóan, és Wiesenthal bécsi központja is ilyen szervezet volt. Az „utóbbi időkben” rágalmakat szórt a szocialista országokra, többek között az NDK-ra is – így a jelentés. Wiesenthal tényleg kritikus volt a keletnémet állammal szemben: 1969. februárban egyik rádiós szereplése során azt állí-

22 Jelentés. H. n., 1970. október 26. Tárgy: a Kreisky-kormányt támadó cionista broszúra felterjesztése. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

23 Uo. Jelentés. Bécs, 1970. május 27.

24 Uo. Jelentés. Prága, 1970. május 28. [A szöveget csehről magyarra fordították.]

25 Uo. Jelentés. Prága, 1970. június 1. CSSZSZK. BM I. Csoportfőnökség. [A szöveget csehről magyarra fordították.] „Ez év májusában ügynöki úton tudomást szereztünk WULF HINRICH /zsidó származású/hamburgi norvég hajó-társaság igazgatójától és AAGTE BJERKE norvég hajó-társaságban dolgozó személyektől, hogy az Ausztriában lévő zsidó dokumentációs központ élén WIESENTHAL-lal még ez évben Norvégiába költözik át Osló elővárosába. Pontos cím egyelőre ismeretlen. WIESENTHAL jelenleg még Bécsben tartózkodik.”

26 Uo. Jelentés. H. n., 1970. augusztus 25.

totta, hogy az NDK-ban körülbelül ezerre tehető azoknak a volt náciknak a száma, akik vezető pozíciókat foglalnak el a parlamentben, a médiában és a felsőoktatásban.

A közép-kelet-európai országok állambiztonsága tehát intenzíven foglalkozott Wiesenthallal. A prágai állambiztonsági levéltár [Archív bezpečnostních složek] őrzi azokat a feljegyzéseket, összefoglalókat, amelyek érintik a nácivadász személyét. A cionistákkal már régebb óta foglalkozó csehszlovák államvédelem – amely 1958-tól kezdve a magyar állambiztonsággal is összehangolta némileg a tevékenységét – kutató kedve ugyanúgy kiterjedt a bécsi mérnökre, mint magyar kollégáiké.

Egy 1971 nyarán összeállított csehszlovák belügyi információs anyag (A cionista mozgalom szerepe a szocialista államok elleni felforgató tevékenységekben) hosszan foglalkozott Wiesenthallal.²⁷ A szövegrészlet az 1968–1969-es időkre ment vissza, és azt állította, hogy utolsó ausztriai tartózkodása alatt Jiří Hájek – valószínűleg az 1968-ban Csehszlovákia külügyminisztereként dolgozó, majd lemondott, később pedig az ellenzék egyik vezetőjévé vált személyt nevezi meg a szöveg – „konspiratív” találkozót bonyolított le Bécsben Simon Wiesenthallal.

„... Mint ismeretes, Bécsben működik az úgynevezett Európai Dokumentációs Központ. Ezen a néven működik a nemzetközi cionista szervezet és a CIA által létrehozott nagyszabású kémügynökség, amely a csehszlovákiai események tetőpontján »Csehszlovák Menekültek Bizottsága« néven »leányvállalatot« hozott létre. A dokumentációs központ vezetője a »titkos műveletek« ismert cionista specialistája, Simon WIESENTHAL, aki 1968-ban személyesen vett részt a jobboldali erők támogatásában.”

A szöveg idézi Wiesenthallnak azt az állítólagos levelét, amelyet prominens csehszlovákiai zsidóknak küldött, és amelyben a prágai tavasz reformerőit támogatta, a liberalizációt és a demokráciát. Wiesenthal 1968. augusztus 28-án (a Varsói Szerződés katonai inváziója után) – a *Jewish Telegraphic Agency*nek nyilatkozva – hamisítványnak nevezte a levelet.²⁸ Elmondta azt is, hogy a csehszlovák antireformista erők „cionista összeesküvésként” írták le Dubček rezsimjét, illetve hogy a lengyelek és a keletnémetek a szovjetek vezette csehszlovákiai inváziót azzal legitimálták, hogy „cionista erők” vették át a csehszlovák párt vezetését.

Egy 1977-es csehszlovák nemzetbiztonsági tankönyv (*Boj se sionismem a jeho agenturou* [A cionizmus és a zsidó ügynökség elleni küzdelem]) azt állítja, hogy foglalkozni kell olyan (csehszlovák állampolgárságú) személyekkel, akik „utazásaik során” olyan „külföldi cionista központokkal” kerülnek kapcsolatba, mint amilyen Simon Wiesenthal bécsi dokumentációs központja.²⁹ Bár a „cionista központok” között – Wiesenthal szervezete mellett – a tankönyv olyanokat is szerepeltet, mint a HIAS [Hebrew Immigrant Aid Society; egy nemzetközi zsidó humanitárius szervezet], a Szochnut [Jewish Agency] és a Csehszlo-

27 Archiv Ministerstva Vnitra [Prága] (= AMV) Fond a 30. Inv. jedn. 407. 36–7.

28 <https://www.jta.org/archive/wiesenthal-says-zionist-plot-alleged-by-opponents-of-czech-reform-in-spring>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. március 5.)

29 AMV RV. 413. 95.

vákiai Zsidók Világszövetsége, az egész okfejtés azt a „küzdelmet” tárja az olvasó elé, melyet az StB [Státní bezpečnost; Csehszlovák Állambiztonság] folytat a cionizmus Csehszlovákiába történő „behatolása” ellen.

Visszatérve a magyar szolgálatok világára, az idő előrehaladása az ideológiai keményedés jegyében telt. Egy 1971. márciusi jelentés, mely Az izraeli titkosszolgálat ausztriai tevékenységéről címet viseli, a korábbiak szellemében, de még koncentráltabban foglalkozott Wiesenthal személyével.³⁰ a dokumentációs központot az izraeli titkosszolgálat egyik európai központjának nevezte, Wiesenthalt magát pedig az osztrák, nyugatnémet és izraeli szolgálatok helyi kulcsfigurájának. „Nem tekinthető véletlennek, hogy ez a központ éppen a semleges Ausztriában, és a szocialista országok határaihoz ilyen közel tevékenykedik” – írták. Ennek a tevékenységnek semmi köze a volt háborús bűnösök elleni tevékenységhez, hanem kizárólag a „nyugati” hírszerzésekhez volt, Wiesenthal pedig „felhasználja” a szocialista országokból érkező zsidó segítség-szervezeteket is, melyek ellátták a Bécsben és környékén lévő zsidó menekülteket. a jelentés szerint az Ausztriába irányuló zsidó emigráció egyik fontos befogadóközpontjában, a Bécsújhely [Wiener Neustadt] melletti Schönau kastélyában a Szochnut emberei alaposan „kihallgatják” a beérkező embereket. a jelentés írója magától értetődően feltételezte, hogy a Szochnut is az amerikai hírszerzés egyik szerve, célja pedig az információk kinyerése a keleti blokkból érkező emberektől.

1971 novemberében a Lengyel Népköztársaság és a szocialista tábor ellen folyó cionista diverziós tevékenység című állambiztonsági anyagban (valószínűleg fordításról van szó) találkozunk Wiesenthal nevével.³¹ a jelentés szerint:

„Elsősorban a náci rendszer által üldözött zsidók európai szövetségének bécsi dokumentációs központja tartozik ide, (A), amelynek élén [Simon] Wiesenthal áll. Ez a központ a bécsi izraeli nagykövetség és izraeli hírszerző szolgálat közvetlen védnöksége alatt működik és szorosan együttműködik a nyugati országok speciális szolgálataival és az ideológia-politikai diverziós központokkal, főként a SZER-rel [Szabad Európa Rádió – N. A.] és a párizsi »Kulturá«-val. Ez a központ fontos szerepet játszik a szocialista országok elleni antikommunista hadjáratban és sok rágalmazó, propaganda kampánynak maga Wisenthal [sic!] az ihletője a sajtóban, rádióban és televízióban, ami főként Svédországban, Dániában és az NSZK-ban folyik, amelyekben gyakran ő maga személyesen is részt vesz. Wiesenthal tevékenységéhez tartozik a gúnyiratok készítése és terjesztése is, amelyek Lengyelország és a többi szocialista ország helyzetéről, valamint országaink politikai és állami személyiségeiről szólnak. Wisenthal fanatizmusában olyan messzire megy, hogy [...] évben tartott egyik svédországi felszólalása során kijelentette: »A náci bűnösöket mindenütt üldözni kell, még a kommunista pártokban is, ahol új náci csoportok alakulnak ki.«”

30 Jelentés. Bécs, 1971.március 24. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

31 Jelentés. ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1. „Herzl Tivadar”. Cionista szervezetek.

Wiesenthal mint a bécsi hitközség véleményvezére

Az 1970-es években érdekes mozgolódás volt megfigyelhető a hagyományosan szociáldemokrata orientációjú bécsi hitközségben, melynek lenyomatát megtaláljuk a magyar állambiztonsági forrásokban is. 1973. február 12-én az állambiztonsági „Gemeinde” anyagban olvasható jelentés ³² arról számolt be (Az ausztriai cionista szervezetekről és tevékenységükről címet viselő fejezetben), hogy Wiesenthal az *Ausweg* [Kijárat] nevű cionista szervezetet vezeti. a belső hitközségi forrás szerint Wiesenthal egy alternatív cionista szervezetet alakított meg. Az utolsó hitközségi választáson a Bund – mely a Misrachi-cionisták (vallásos cionisták) szervezetének tagja (és a legerősebb szervezet) – 14 mandátumot kapott, míg Wiesenthal hívei öt mandátumot, a cionisták négyet, az Aguda [Agudat Jisrael] pedig egy mandátumot. Ugyanakkor, amikor felvetették az izraeli államnak nyújtandó segítség kérdését, Wiesenthal a cionistákkal együtt szavazott, csupán „a közösség egyes belső kérdéseinek tekintetében foglalt el ellenzéki álláspontot”.

A belső forrás szerint a választásokon a zsidó lakosság mintegy 60 százaléka vett részt, a kommunista párt számos tagja is. a jelentés lemondóan állapította meg, hogy sokan egyáltalán nem kívántak részt venni az osztrák zsidó életben.

Bár sok minden nem történt, de a Wiesenthalra a magyar állambiztonság által aggott jelzők egyre durvábbak lettek. Egy nem datált, de valószínűsíthetően 1973–1974 körül keletkezett dokumentumban, mely Ausztria cionista szervezeteit taglalja, kiemelten írnak a dokumentációs központról.³³ Bár leszögezik, hogy Wiesenthal célja az egykori hitleristák felkutatása, de megjegyzi, hogy „megtorló” intézkedéseket akarnak ellenük (exhitleristák ellen) végrehajtani, a központ „tagjait” pedig antimarxistáknak nevezik. a bécsi mérnök központja (eszerint) aktívan együttműködik „külföldi ideológiai diverziós bomlasztó központokkal”, köztük a Szabad Európa Rádióval.

„A Központ élén Simon Wiesenthal lengyel zsidó, meggyőződéses antikommunista és dühödt cionista áll. a háború előtt Wiesenthal Lwowban élt. a háború után aktívan együttműködött az amerikai és osztrák különleges szolgálatokkal, amikor pedig az izraeli állam megalakult, az izraeli hírszerző szerv részére fejtett ki tevékenységet...”³⁴

Számba vették a Wiesenthal-féle központ dolgozóit, külső kapcsolatait is, és megállapították, hogy a két belső munkatárs „izraeli titkosszolgálati beosztott”.³⁵ Egy 1974. januári információs jelentés szerint az irodával tartott kapcsolatot Jan Gajewski és Dr. Knoll, ez utóbbit ismerik: amerikai hírszerző.

Az 1970-es évek közepén az „Alexander” nevű, a bécsi hitközségben tevékenykedő informátor folyamatosan tájékoztatta a magyar hatóságokat Wiesenthal személyéről.

32 Jelentés. Bécs, 1973. február 12. ÁBT. 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

33 Uo. Jelentés. H. n., é. n.

34 Uo.

35 Uo. Jelentés. H. n., 1974. január 22. FERENC alezredesnek. BM III/I-4. osztály vezetője. Dobróka János ezredes osztályvezető aláírása.

a polgári nevén Ackermann Ernő nevű, magyarországi születésű bécsi kereskedő, a hitközség vezetésének tagja Wiesenthal ellenlábasa volt. 1975 januárjában „Alexander” egyik jelentésében azt olvashatjuk, hogy Wiesenthal Alexander Friedmanon keresztül támadta a bécsi hitközség vezetését.³⁶ Más fiatal cionisták is kritizálták a régi vezetőket – jelentette „Alexander”, aki a bécsi magyar származású, de Izraelben is élt közösség számos más tagjáról, így (többek között) Bentzur Zeewről, a bécsi magyar zsidók meghatározó alakjáról is jelentett. Aztán az 1975. június 24-i hitközségi elnökségi ülésen Wiesenthal személyesen is megtámadta „Alexandert”.³⁷ Maga az ügynök a Misrachi-frakció „szélsőséges” tagjaként írta le a náci vadászt, és úgy tudta, hogy más (Braw Ehrenberg) biztatta fellépésre ellene. Mivel Wiesenthal azzal fenyegette meg „Alexandert” – miután az elmondta, hogy radikalizálja a hitközséget –, hogy utánanézz a múltjának, „Alexander” nagyon ideges lett, hogy lelepleződik. Nemcsak magyar állambiztonsági kapcsolatával, hanem a bécsi izraeli követség egyik emberével is találkozott, aki – Brünnerbergerhez, a Misrachi-frakció vezetőjéhez hasonlóan – túlzónak nevezte Wiesenthal vádját. „Alexander” azt kérte, hogy a budapesti állambiztonság egyik embere, a „Központ” kapcsolattartója találkozzon vele Prágában, 1975. július 7-én.

A csehszlovák fővárosban létrejött találkozón a rendkívül felzaklatott „Alexander” elmondta központi kapcsolattartójának, hogy Wiesenthal csak a helyi cionista jobboldal (Herut, Misrachi) eszköze, és hogy a fenyegetés nem neki szólt személyesen, hanem a szociáldemokrata színezetű hitközségi vezetésnek.³⁸ „Alexander” a szociáldemokrata Poale Ziont vezette. a kapcsolattartó azt beszélt meg az ügynökkel, hogy miután visszaérkezik Ausztriába, „sértődöttséget” színlelve csökkentse hitközségi aktivitását. Kis kivárás után aztán fogadja el a jobboldaliaktól érkező békejobbot; ez számára erkölcsi győzelmet fog jelenteni, mivel ő fogja lecsillapítani a felháborodott cionista baloldalt. 1975 augusztusában „Alexander” ügynök a helyzete stabilizálódásáról számolt be.³⁹ Zohar, a bécsi izraeli követség első titkára (állítólag) felháborodott Wiesenthal viselkedésén, mondván, hogy nemcsak hogy „zsidó pénzekből” élt (melyeket a fasiszták üldözésére szántak), hanem ezeket az összegeket „becsületes” zsidók (így „Alexander”) lejáratására használta fel. Arra biztatta „Alexandert”, hogy nyíltan kommunikáljon ezekről a problémákról. Végül Wiesenthal az augusztus 26-i hitközségi ülésre nem ment el. „Alexander” azt is közölte, hogy Yitzhak Korn [Yitzhak Coren (1911–1994); munkáspárti cionista politikus], a munkáspárti cionisták világszervezetének titkára Bécsben járt „nemrég”, és kérte, hogy a Cionista Világszervezet nagy konferenciájára (melyre 1976-ban kerül sor) delegátusként menjen ki.

1975 őszén a helyzet tovább konszolidálódott, Wiesenthal a lapjában bírálta „Alexandert”, de a korábbi tónushoz képest mérsékeltebb formában.⁴⁰ a kritikus Die Blaue csoportot is megszüntették, neki pedig nagy esélye nyílt arra, hogy közös Poale Zion–Misrachi

36 Jelentés. Bp., 1975. január 3. ÁBTL Bt-1560/IV. (10-69993). „Alexander”. Ügydosszié.

37 Uo. Jelentés. Bécs, 1975. június 30. Szegedi június 26-án találkozót és „anyagátvételt” tartott Alexanderrel az Elan presszóban.

38 Uo. Jelentés. Bp., 1975. július 15. BM III/I-4-c. alosztály.

39 Uo. Jelentés. Bp., 1975. szeptember 8.

40 Jelentés. Bp., 1975. október 2. ÁBTL Bt-1560/IV. (10-69993). „Alexander”. Ügydosszié. „... a korábbi szélsőséges kirohanásához képest a cikk teljes visszavonulását tanúskodik. Wiesenthal csupán azt kérdőjelezi

listán jelölt lehessen a jeruzsálemi cionista kongresszusra (ahol három fő képviselte az ausztriai zsidóságot).

A Wiesenthallal kapcsolatos ellenszenv egy 1975. őszi jelentésben öltött testet: eszerint meggyőződéses antikommunista és cionista, valamint kapcsolatban állt az izraeli titkosszolgálattal.⁴¹ „Fő feladatnak tekintik a szocialista országok, főleg a Szovjetunió elleni kémtevékenységet, adatgyűjtést. Utazó ügynökeink keresztül tartja a kapcsolatot a szocialista országokban élő zsidó ismerőseivel, akiktől pártvezetők, kormány tagjaira és más fontosabb személyiségek tevékenységére próbálnak terhelő adatokat gyűjteni” – írták. Érdekes módon a jelentés hosszan részletezte a bécsi zsidóság intézményrendszerét, pártkötődéseit, kapcsolatrendszerét.

Wiesenthal személye a továbbiakban a náci vadász ügyeivel kapcsolatosan került előtérbe. Például, amikor „Egyedi” 1976. február 3-án találkozott Holger Bauerral, az FPÖ [Freiheitliche Partei Österreichs/Osztrák Szabadságpárt] országos sajtóreferensével, aki elmondta neki, hogy Wiesenthal az 1975-ös választási kampány során megvádolta Friedrich Petert, az FPÖ országos vezetőjét, hogy a második világháború idején egy SS-brigád tagja volt.⁴² „Egyedi” jelentése szerint Peter beszélt a szovjet nagykövetség egyik magas rangú diplomatájával, aki elmondta, hogy a szovjet sajtó nem avatkozik be az ügybe, mert Wiesenthalt CIA-ügynöknek tartják. Peter be is perelte Wiesenthalt, ám pozícióját ez nem bántotta, hiszen Kreiskyvel „együtt utazik” majd Csehszlovákiába.

Wiesenthalnak Kreiskyhez fűződő legendásan rossz viszonya is tükröződik az állambiztonsági anyagokban, ugyanis „Alexander” 1976. október 30-i jelentésében, mely kifejezetten Wiesenthalról szól, egyértelműen beszélt erről.⁴³ a Wiesenthalt személyesen is gyűlölő – és őt CIA-ügynökközt – hitközségi vezető szerint a baloldali cionisták kiállása mentette meg az év elején Wiesenthalt a nagyobb bajtól, hiszen a kormány egyik tagját is meggyanúsította. „Most, hogy helyzete rendeződött ismét támadja a baloldaliakat, nem riad vissza rágalmazástól sem.”

A „Wiesenthal-saga” vége és a hitközségi vonal

A Wiesenthallal szembeni ellenséges hangnem a későbbiekben sem sokat változott. a következő alkalom, amikor Wiesenthal az általam ismert jelentésekben megjelent, 1974-ben jött el, amikor októberben a kanadai televízióban – jogosan – azzal vádolta meg Finta Imre volt csendőr századost, a szegedi gettó parancsnokát, hogy részt vett a magyar zsidók meggyilkolásában. Az 1974-es év a Finta-ügy kezdetét jelzi, mivel ebben az évben történt

meg, hogy lehet egy ilyen kisképességű ember mint ALEXANDER a hitközség nagybefolyású személyisége...”

41 Jelentés. H. n., 1975. október 30. ÁBTL 3.2.5.0-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

42 Jelentés. Bécs, 1976. február 3. „Egyedi” jelentése. Tárgy: Találkozás HOLGER BAUER-rel, az FPÖ országos sajtóreferensével. ÁBTL 3.2.5. 0-8-198/4. Legalább három Tükör-Nyugatkövet sajtó és tájékoztató.

43 Jelentés. Bp., 1976. október 30. BM III/I-4. ÁBTL Bt-1560/IV. (10-69993). „Alexander”. Ügydosszié.

(ahogy Randolph L. Braham dokumentálta⁴⁴), hogy Wiesenthal levélben tájékoztatta Kanadát Finta múltjáról, és továbbított egy aktát Sabina Citronnak, a Kanadai Holokauszt Emlékezet Egyesület [Canadian Holocaust Remembrance Association] vezetőjének. Ennek kapcsán a CBC kanadai televízió egyik magyar munkatársa – a magyar állami hatóságok támogatásával – Magyarországon akart többet megtudni az ügyről.⁴⁵ Finta Imre a végén elkerülte a büntetést, de a történetek tudatosításában nagy szerepe volt Wiesenthalnak.

1976 végén választásra készült a bécsi hitközség, melynek 24 tagú elnökségét a munkáspárti frakció többsége uralta.⁴⁶ Vele szemben különféle erők vonultak fel, a „szélsőbal” (Sómér), a Stern-csoport (radikális jobboldaliak) és Simon Wiesenthal csoportja. a választásokon Wiesenthal hét helyet szerzett a Sómérral együtt, ami fél mandátumot jelentett. a Stern-csoport egy, a Misrach pedig két mandátumot szerzett. a Grünfeld rabbi vezette ortodoxok három mandátumra tettek szert, ők korábban a Munkáspártot támogatták. Így a Munkáspárt 11 mandátummal kisebbségben maradt, bár a legerősebb frakciót tudta magáénak.⁴⁷ „Alexander” a következőkben a fiatalokat óvta Wiesenthaltól, amellet, hogy szerinte az „általa fenntartott és a fasizmus ellen szervezett intézményt [a dokumentációs központot – N. A.] egyre inkább a haladó szellemű zsidóság és a szocialista országok ellen használja fel”.⁴⁸ Listát közölt továbbá olyan osztrák állampolgárságú fiatalokról, akik szocialista országokat látogatnak, főleg Sonia Verő személyét emelte ki. Fő „bűnük” az volt, hogy cionista irodalmat juttattak el a Szovjetunióba és a szocialista országokba.⁴⁹

Egy 1977. február 1-i információs jelentés megerősítette, hogy a bécsi izraelita hitközség új vezetősége megalakult (illetve újraválasztották), melynek első ülésén „rész vett ügynökünk is”.⁵⁰ Az ülésen, mely (minden bizonnyal) február 1-én volt, az elnök személye (Anton Pick) nem változott. a 24 tagú vezetőségen belül a Poale Zion 12, a Wiesenthal-lista (Egységes Zsidó Lista) kilenc, Grünfeld rabbi csoportja szintén kilenc mandátumot kapott.⁵¹ Wiesenthal nem szerzett kontrollt a bécsi hitközség felett.

1977. április végén az Izraelből visszavándorolt és a Szovjetunióba visszatérni szándékozó zsidók (sajtó)konferenciát tartottak Bécsben, amelyen Wiesenthal is felszólalt.⁵² a rendezvényen megjelentek a szocialista országok tudósítói is. Az Izraellel elégedetlen, ott gyökeret eresztetni nem tudó embereket Wiesenthal önmérsékletre intette – már ami a cionizmus és Izrael bírálatát illeti. Az elégedetlenek közül (állítólag) többen CIA-ügy-

44 Randolph L. Braham: Magyar háborús bűnösök pere Észak-Amerikában. *Regio* 27 (2019) 1. sz. 222–241.

45 Jelentés. Bp., 1975. február 17. [?] Bastiovánszky László kanadai állampolgár, a CBC munkatársának magyarországi beutazásáról. ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1. „Herzl Tivadar”. Cionista szervezetek.

46 Jelentés. Bécs, 1976. december 17. Tárgy: a bécsi hitközségi választásokról. BM III/I-4. ÁBTL Bt-1560/IV. (10-69993). „Alexander”. Ügydosszié.

47 A választás dilemmáit „Alexander” úgy fogalmazta meg, hogy vagy marad a régi helyzet, vagy egy új, a szélsőbalt és a szélsőjobb is magában foglaló koalíció jön létre. Uo.

48 Uo. Jelentés. Bp., 1976. december 17. BM III/I-4.

49 Az 1977. február 11-i információs jelentés is ezt a vonalat erősíti meg. „Alexander” lánya kapcsolatba került Sonja Verővel. Uo.

50 Uo. Jelentés. Bp., 1977. február 11. BM III/I-4.

51 Két helyettese van az elnöknek, a Poale Zion részéről Edmund Reiss és dr. Hacker Iván a Wiesenthal-féle Egységes Zsidó Listáról. Uo.

52 Uo. Jelentés. 1977. április 30. BM III/I-4.

nőknek nevezték Wiesenthalt, a konferencia rendezői pedig Helsinkire és az emberi jogokra hivatkozva „követelték az osztrák kormánytól, hogy ideiglenes itt-tartózkodásunkhoz nyújtson emberhez méltó szociális támogatást és elhelyezést”.⁵³

Wiesenthal és a magyar hivatalosságok fontos kapcsolódási pontja volt a holokauszt során elkövetett magyar bűnösök holléte, illetve megbüntetésük követelése – ha megtörtént a felfedezésük. 1977 szeptemberében az amszterdami főügyész – Wiesenthal információja alapján – vizsgálatot rendelt el Papp Zoltán holland állampolgár, a város lakosa ellen.⁵⁴ Papp – Wiesenthal szerint – a pápai gettó parancsnoka volt, s ekkor a holland vasutak alkalmazásában dolgozott (állásából felfüggesztették).

Az 1970-es évek második felének nyilvánosságát megdöbbenette a Szovjetunióban elítélt zsidó-cionista aktivisták („refuznyikok”) elleni per. Ennek kapcsán Jakov Doron, Izrael bécsi nagykövete és Rave, a követség sajtótitkára tiltakozó akciót kezdeményezett Bécsben. 1978. július 11-én rá akarták venni a bécsi hitközséget, hogy küldjön tiltakozó táviratokat (nyilvánvalóan a szovjet követségnek).⁵⁵ a zsidó hitközség vezetői köréből származó információk szerint július 13-án Rave, az első titkár a nagykövet megbízásából a követségre rendelte a hitközség vezetőit, és indítványozta, hogy kezdjék meg egy „az-napi” tüntetés megszervezését. A tüntetés végpontja a szovjet nagykövetség lett volna, ahol plakátokat ragasztottak, és hangosan tiltakoztak volna. Rave kifejtette, hogy a tüntetéshez az izraeli nagykövetségnek (formálisan) nem lenne köze, annak spontán jellegűnek kellene lennie. A hitközség vezetői azonban rövid úton kijelentették, hogy Rave javaslata az általa meghatározott időpontban megvalósíthatatlan. Nincs rendőrségi engedélyük, a bécsi zsidó fiatalok többsége pedig nyári szabadságon van, legfeljebb 30-40 ember lenne mozgósítható. Ravének ez nem tetszett, és végül a hitközség vezetése olyan döntést hozott, hogy a tüntetés tervezett időpontjában az egyik zsinagógában ünnepi istentisztelet tartanak, és itt imádkoznak majd a szovjet zsidókért. Erre július 13-án sor is került, s a mintegy százfős tömegben Doron és Rave is megjelentek. Először a vezetőség egyik tagja felolvasott egy nyilatkozatot, amely (állítólag) antiszemitának nevezte a Szovjetuniót, majd (ahogyan a magyar ügynöki jelentés fogalmaz) a felszólalások sorában „... Simon Wiesenthal, a bécsi dokumentációs iroda vezetője szélsőséges hangnemben támadta a Szovjetuniót és javasolta a tüntetés azonnali megtartását. E kérdésben a verekedéssé fajult vita során sem tudtak megegyezni, és a tüntetésre nem került sor.”⁵⁶

A Wiesenthalról szóló következő magyar állambiztonsági jelentés 1980 novemberében keletkezett, ekkor a III/1. (11. osztály) írt egy jelentést az Ausztriában működő cionista szervezetekről. A Zsidó Dokumentációs Központot vezető Wiesenthalt „meggyőződéses antikomunistaként és cionistaként”, valamint izraeli ügynökként jellemezték. Ő és társai

53 Jelentés. 1977. április 30. BM III/1-4. ÁBTL Bt-1560/IV. (10-69993). „Alexander”. Ügydosszié.

54 Jelentés. Bp., 1977. szeptember 21. ÁBTL 3.2.5.O-8-317/1. „Gemeinde”. Ausztria cionista mozgalmi szervezetei és tevékenysége.

55 Jelentés. H. n., 1978. július 28. III/1-6. Osztály. Tárgy [aláhúzáva]: Izraeli akció Bécsben a szovjet bírósági eljárások ügyében. ÁBTL 3.2.1. Bt-455. „Filder John”. B dosszié.

56 Uo.

„Kezdetben volt náci háborús bűnösök felkutatására koncentráltak. Az utóbbi időben – elsősorban izraeli nyomásra – inkább a szocialista országokban folyó »zsidóüldözésekre« fektetik a fő hangsúlyt. A központnak jó kapcsolata van az ideológiai fella-
zító és bomlasztó központokkal.”⁵⁷

Az általunk ismert utolsó állambiztonsági forrás 1981 áprilisában született, és a szokásos tartalmak és vádak jelentek meg benne: „kapcsolata” az amerikai és az izraeli, valamint a nyugatnémet hírszerzéssel, aktív hírszerzői „tevékenység” a szocialista tábor és a Közel-Kelet arab országai ellen,⁵⁸ Wiesenthal nyilvántartást és dokumentációt készített az emberi jogok szocialista táboron belüli megsértéséről, a kormány és a kommunista párt reprezentánsairól, a disszidensek pedig „segítik” őt. „A megszerzett információkat az USA és az izraeli hírszerző szolgálathoz küldi” – fogalmazott a szokásos retorikájú mondat.⁵⁹

Tanulságok és következtetések

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mik voltak a magyar állambiztonság indítékai és céljai Wiesenthal megfigyelésével, csak bonyolult választ adhatunk. Ez a hivatalos anticionizmus is kapcsolatos, amely a szovjet ihletésű politika közös nyelve volt, hiszen a szovjetek a totalitarizmus nyelvén fogalmazták meg nézeteiket a kelet–nyugati konfrontáció egyik fontos ütközőzónájáról. Az 1967-es arab–izraeli háború után ez a nyelv vált uralkodóvá a keleti blokkban, amikor a zsidókkal vagy a zsidóként azonosított nyugati jelenségeket írták le. Csehszlovákiában, de főleg Lengyelországban a cionistákkal szembeni „küzdelemnek” komoly következményei lettek: nemcsak állásaikból és pozícióikból bocsátottak el embereket, de sokakat kivándorlásra is kényszerítettek.

Nem állapítható meg teljes bizonyossággal az, hogy a Wiesenthalra irányuló ideológiai tartalom mennyiben volt önálló „magyar termék” és mennyiben más, esetleg szovjet forrásokból származó (akár szó szerinti) fordítás. Az 1968-as lengyelországi cionistaellenes kampányból sorvezető anyag született, és az 1970-es években már szovjet irányítással egyeztetett belügyminisztériumi–állambiztonsági egyezmények is születtek a blokk tagállamaiban, amelyekben kiemelten foglalkoztak a „cionisták elleni harccal”.

Kérdés az, hogy mit jelentett Wiesenthal áldozati perspektívája – tehát hogy magát és a zsidóságot egyértelműen áldozatnak fogta fel és ezt semmilyen politikai rendszer ellenében sem volt hajlandó feladni –, és milyen „veszélyeket” hordozott ez a perspektíva a Kádár-kor magyar szocialista emlékezetpolitikája számára. Wiesenthal szemszögéből a holokauszt áldozatait és elkövetőit meg lehet nevezni, és nem rejtette el őket az átlászó szocialista humanista frazeológia mögé. a holokauszt emlékezetének tabusítása – ahogyan

57 Összefoglaló az Ausztriában működő cionista szervezetekről. ÁBTL 3.2.5.O-8-532/1. „Kaméleon”. Az izraeli hírszerzés.

58 Jelentés. Bp., 1981. április 10. III/II-4-A. Tárgy [aláhúzva]: Az izraeli hírszerzés vonalán folyó operatív munka. ÁBTL 3.2.5.-O-8-504/6. Izraeli általános ügynökhelyzet.

59 Uo.

azt Regina Fritz 2012-es könyvében⁶⁰ leírja – csak az 1980-as években kezdett feloldódni. Gyáni Gábor megállapította, hogy Magyarország első, 1964-ben megjelent marxista történelemkönyvében a náci időszakról szóló fejezet szerzője mindössze 21 sort szentelt az 1944 nyarán történt deportálásoknak, amiből csak 12 sor szólt félmillió magyar zsidó haláltáborokba való deportálásáról.⁶¹ Mindez (a könyv megjelenési dátumáról beszélünk) egybeesett azzal az időszakkal, amikor a magyar állambiztonság elkezdte Wiesenthal megfigyelését, és a jelentések többsége – egészen az 1980-as évek elejéig – ezt a fajta attitűdöt tükrözte.

A Kádár-rendszer uralmi elitje számára tehát nem sokat jelentett a bécsi nácivadász személye és munkássága. Ha a korszak megszorított nyilvánosságáról beszélünk, lassú evolúcióról számolhatunk be, hiszen az 1960-as–1970-es években a magyar média nem foglalkozott Simon Wiesenthallal, alig vannak róla hivatalos újságcikkek, és a korlátozott zsidó nyilvánosságban is alig szerepelt a neve és a tevékenysége. Az 1980-as években viszont már többet írtak róla és szervezetéről, a lassú politikai enyhülés beengedte személyét a magyar újságok erőterébe. Amiben viszont Wiesenthal tevékenysége az 1960-as években is nyomot hagyott, az a különféle nyugati ideológiai és politikai mozgásokat figyelő állambiztonsági mező. Ezekben az iratokban kiemelt szerephez jut, ilyen szempontból pedig az állambiztonsági jelentések világát a rezsim egyfajta tudatalattijának is tekinthetjük: hiszen a felismerhetetlenségig adminisztrálta, távolította és egyben titkosította azt, amit alapvetően el akart nyomni – magában is –, és ami ugyanakkor alapvetően nagyon is érdekelte és izgatta. Abban reménykedett a rezsim, hogy Wiesenthal tevékenységét, melynek fő eleme a holokauszt emlékezetének „ápolása” és a hallgatás megtörése volt, valamilyen titkos levéltárba száműzheti. Ahogyan Kádár János 1961 júniusában a Politikai Bizottság ülésén (éppen Eichmann-nal kapcsolatban elmondta), megadva a korszak ezzel kapcsolatos ars poeticáját: „Nem jó ezekkel [sic!] a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni...”⁶² a hivatalos Magyarország nem engedte meg tehát, hogy a zsidók üldözését annak lehessen nevezni, ami; az egész történet felső kezdeményezésre (egyes magánkísérletektől eltekintve) elbújt a szocialista humanizmus mindent elfedő sűrűjében.

60 Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, 2012. (Diktaturen und ihre Überwindung im 20. und 21. Jahrhundert.)

61 Gyáni Gábor: *a történelem mint emlékezet*. Pozsony, 2016. 187.

62 Idézi Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő* (2003) 3. sz. 5–39.

MEGEMLEKEZÉS

BÚCSÚ HAJDU TIBORTÓL¹

Amikor baráttól, kollégától búcsúzunk, magunkhoz, egymáshoz szólunk. Felidézzük mind- azt, amit nem mondtunk el halottunkról, halottunknak életében, végig kell gondolnunk egy élet tanulságait. Különösen így van ez egy hosszú élet, közel egy egész évszázadot átívelő élet esetében. Halottunk megélte, megszenvedte és historikusként értelmezte ezt a századot, de kutatói érdeklődése visszanyúlt 1867-ig, sőt utolsó nagy témája kapcsán 1848-ig is.

Hajdu Tibor (1930–2025) az 1867-től a jelenig terjedő magyar történelem egyik leg- jelentősebb, tág horizontú kutatója volt. Tizennyolc éves korában került a későbbi Párt- történeti, akkori nevén Munkásmozgalomtörténeti Intézetbe segédlevéltárasként. A szak- mát itt és a Magyar Országos Levéltárban tanulta, első könyvét 28 éves korában a Tanácsköztársaság tanácsrendszeréről publikálta. Az öszirózsás forradalomról 1968-ban, a Tanácsköztársaságról 1969-ben tett közzé máig megkerülhetetlen, tekintélyét megal- pozó nagymonográfiákat.² Élete legnagyobb részében, 1971-től az Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete volt szakmai és nem kis mértékben magánembe- ri otthona. Nem azért, mert az intézeti napoknál sokkal több időt töltött volna az intézet- ben, hanem azért, mert az intézet problémái saját élete legfontosabb problémái közé tartoztak. Az intézet egy sajátos polgári lét, a *Bildungsbürgertum* különleges, a létező szo- cializmus világában is működőképes kerete volt. Olyan intellektuálisan stimuláló közös- ség, amely egyszerre védte, összefogta, másrészt a határokról nem elfeledkezve, kreatív vitákra inspirálta tagjait. Tibor a 20. századi osztály vezetőjeként sok éven át nem admi- nisztratív, hanem szellemi, intellektuális vezető volt. Tág szellemi horizontja, emberi és szakmai tapasztalatai táplálták megjegyzéseit, kommentárait. Egyéniségével életiskolává is tudta varázsolni az osztályvezetői és más értekezletek szellemi élvezetként aligha leír- ható légkörét. 1978-ban publikálta terjedelmes életrajzát Károlyi Mihályról, öt kötetet szerkesztett az egyik legjelentősebb 20. századdal kapcsolatos forráskiadvány, *Károlyi Mihály levelezése*³ hat kötetéből. Az én, a pályát az 1970-es évek közepén kezdett nemzedékemnek sok szakmai és emberi tapasztalatra volt szüksége ahhoz, hogy megértse, Károlyi nem arisztokrata származása ellenére, hanem éppen ellenkezőleg, arisztokrata kötelesség- data készítésére tette mindazt, amit tett. A megfelelő változtatásokkal hasonló habitusú, a pályáját meggyőződéses kommunistaként kezdő és azt sosem megtagadó, de újraérté- kelő Tibor is hasonlóan következetes volt pályája során. Kritikusan tudta ő is megítélni saját múltját és képes volt újabb válaszokat adni régebbi kérdésekre. Megalkudni azonban

1 Ezen írás Hajdu Tibor 2025. szeptember 29-i búcsúztatóján elhangzott beszédem szerkesztett változata.

2 Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp., 1969.

3 *Károlyi Mihály levelezése*. I–VI. Szerk. Hajdu Tibor et al. Bp., 1978–2008.

nem tudott, nem akart. Maga mögött hagyta a sematikus marxizmust, de nem adta fel hitét a kapitalizmus meghaladhatóságában.

Kutatási témái a kiegyezéstől a rendszerváltásig terjedő időszak valamennyi kulcskérdését érintették. A dualizmus, a Horthy-korszak, a koalíciós periódus, a Rákosi- vagy a Kádár-korszak politika- és társadalomtörténetének vizsgálói is gyakran találkoznak írásaival. Kíváncsi volt a szó legjobb értelmében, kíváncsian kereste az újabb és újabb forrásokat kedvenc témáihoz, kíváncsi volt kollégái műveire, de leginkább a történelemhez fordulva a körülötte zajló világot akarta megérteni. Különös érzékkel tudta egyszerre érvényesíteni az empátiát és a szigorú forráskritikát. Kétségtelenül nem volt könnyű dolga, hiszen gondolkodásának meghatározó eleme, a dogmává is kövesedni tudó morális értékek érvényesítése a pragmatizmussal szemben ritka politikusi tulajdonság. A gondosan vizsgált tények szívós feltárójától egyáltalán nem volt idegen a tágabb perspektíva és az elméleti igény sem. Erre a legjobb példa a rendszerváltoztatás forrataga idején megjelent, méltó visszhang nélkül maradt műve a 20. századi közép-európai forradalmakról. Ebből választottam néhány elgondolkasztató megállapítását:

„A XX. század közép-európai forradalmainak legfőbb jellegzetessége, ereje és gyengesége, hogy egyesítette a befejezetlen polgári forradalom, nemzeti szabadságharc, az elkésett parasztfelkelés és a többé-kevésbé korai szocialista forradalom elemeit. Ezeket az ellentétes elemeket 1917–18-ban egy valóban osztársadalmi cél, a háború befejezése fogta egységbe és adott átütő erőt a győzelemhez [...] Közép-Európa a polgári forradalmak befejezését lekészte...”⁴

„A forradalmi vívmányokat többnyire a győztes ellenforradalom valósította meg.”⁵

„... ha Svédország fegyveres erőszakkal próbálja megakadályozni Norvégia különállását, talán Oslóban kezdődnek a Balkán-háborúk...”⁶

Kutatói érdeklődésének fontos pillére (és ez vezette vissza érett kutató korában a 19. századba) a magyar értelmiség polgárosodása, ebből a szempontból vizsgálta a magyar honvédség tisztikarának történetét.⁷

Írásait és előadásait is kesernyésen fanyar humora, gördülékeny stílusa tette szakmai és hallgatói, olvasói élménnyé. Mi lenne a nagy ívű koncepciókkal, ha minden apró ténybe beleakadnánk? – írta a Közép-Európa forradalmáról szóló művében. Az epés megjegyzésektől sem zárkózott el, sőt tudott igen kemény, szigorúan határozott lenni, ha úgy érezte, hogy hősei, leginkább Károlyi Mihály becsületébe gázolnak. Nem idealizálta, hanem mindenkor saját világa korlátait és lehetőségeit mérlegelve értékelte Károlyi politikusi és emberi teljesítményét.

4 Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921*. Bp., 1989. (Közös Dolgaink) 14.

5 Uo. 16.

6 Uo. 20.

7 Lásd pl. Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. Bp., 1991. (Előadások a Történettudományi Intézetben 15); Uő: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., 1999. (História Könyvtár.)

Ez a szomorú alkalom is emlékeztet bennünket: szakmánkban, a tudomány más területeihez hasonlóan, csak az egyes generációk egymásra épülő teljesítményei bizonyíthatják a történetírás ma különösen erőteljesen igényelt „társadalmi hasznosságát”. Hajdu Tibor egy olyan generáció tagja volt, amely az 1950-es – 1960-as évek fordulójától kezdve mélyre fúró forrásfeltárásokkal, részmonográfiákkal és szintézisekkel, érdekfeszítően megírt népszerűsítő művekkel gondolkottatta el a szakmai közösséget és a gondolkodni akaró és képes közvéleményt a magyar politikai elit és társadalmunk sikereiről és kudarcairól, haza és haladás viszonyáról. Számukra sokkal világosabban látszott, hogy merre van előre, mint a későbbi nemzedékekhez tartozó kollégáknak. A rendszerváltás tapasztalatai és napjaink eseménydús története újra felszínre hozták, aktuálissá tették a régi vitákat a megszakítottságok és folyamatosságok viszonyáról, a progresszió lehetséges értelmezéseiről. Hajdu Tibor ilyen alapkérdésekről gondolkodtat el minket imponáló életművével. A tudományos megalapozottságú, a bűnbakkereső szenvedélyességet és pragmatizmust a morál szempontjai alá rendelő politizálás vonzotta Tibort, hiszen egy idő után összezsíszolódik történész és hőse.

A szakmánkat az utóbbi évtizedekben gazdagító sok-sok új szempont, megközelítés, módszer ismerete, elismerése és alkalmazása mellett súlyos veszteség lenne, ha nem szívlelnénk meg alkotói pályájának üzenetét: a történelmi munka, s különösen a sorsfordulókban oly gazdag 20. századi történelmünk kutatása nem pusztán szakmai belügy, hanem a mindenkori jelen ellentmondásainak és a jövő lehetőségeinek felelősségteljes megvilágítására tett kísérlet is. Kétségtelen, a társadalomtudósok, a bölcsészek csak azt elemezhetik, ami volt és van, és csak ebből kiindulva vetíthetik előre a valóság kényszerzubbonnyába szorított jövőképet. Az írástudók – a Hajdu Tibor-féle írástudók – hivatása ennél több, szüntelenül figyelmeztetnek arra, hogy minek kellene lennie. Munkásságának eredményei nemcsak a könyvtárak polcait gazdagítják, hanem sűrűsödő dilemmáink feloldását is segíthetik. Ezért zárom búcsúmat Jászi Oszkár egy 1931-ben publikált angol nyelvű cikkéből vett idézettel:

„... egész civilizációnk jövője attól függ, hogy az emberiség képes lesz-e összhangba hozni Hegel és Marx rendkívüli erejű történelmi látomását arról, hogy mi van és mi volt, Rousseau és Kant mély erkölcsi tanításával arról, hogy minek kellene lennie.”⁸

Pók Attila

8 Oscar Jászi: *Homage to Danubia*. Lanham [USA, MD], 1995. 52.

CONTENTS

STUDIES

Dániel Bácsatyai The Origin and Preservation of the Income Register of Béla III and his Prelates	423
Gábor Kármán Writing in the Turkish Manner. The Political Communication of Gábor Bethlen towards the Ottoman Empire	443
Iván Kis Research of István Kaprinai and the Hunyadi Era. Sources and Working Methods	471
Dávid Turbucz Certain Decisions Made by the Hungarian Political and Military Leadership during World War II. Miklós Horthy's Network of Contacts	503
Dániel Luka From Final Account to Final Account. Cooperative Farming in the Rákosi-era	521
Attila Novák Simon Wiesenthal and Hungarian State Security (1964–1981)	551
IN MEMORIAM	
Attila Pók Tibor Hajdu	569

E számunk szerzői

Bácsatyai Dániel, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Középkori osztály ● Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Kis Iván, pályázati referens, Tempus Közalapítvány, Stipendium Hungaricumy ● Luka Dániel, történész, agrártörténet-kutató ● Novák Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet ● Pók Attila, ny. tudományos tanácsadó, ELTE HTK TTI, Jelenkortörténet osztály ● Turbucz Dávid, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály

(ELTE HTK TTI = Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézete

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.ertzsebet@htk.elte.hu, terjesztes@htk.elte.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

